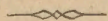

ԲԱՅՈՒԱԾ Է 1905 ԹՈՒԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՆԸ

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԷՍ

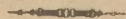

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1904

№ 6

ՆՈՅԵՄ.-ԴԵԿՏ.

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան Ա. Գուլթաթելաձեի

1904

Дозволено цензурою, Гифлисъ, 28 го Декабря 1904 г.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

I	Դաղափարի գերին. էսքիզ. ՇԻՐՎԱՆ-ՋԱԴԷ.	5
II	Ս. Էջմիածնի մայր Աթոռի եւ Ռուսաց կա- ռավարութեան յարաբերութիւնների ծագումը. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՋԵԱՅ.	23
III	Յովսէփ Հայդրիխ. Կեօրների. թարգմ. օր. ՓԼՕՐԱ-ԱՆԱՀԻՏ.	44
IV	Խօսող սեղան. նոր տարուայ պատմութիւն. Վ. ՓԱՓԱՋԵԱՅ.	65
V	Ժննդեան առթիւ. օր. Կորնելիա Պթէվէլիս- տիսի. թարգմ. նոր յունարէնից Մ. Վ. Մ.	86
VI	Ուստա Թաթոսն ու սատանան, Ա. Չեխովի. ազատ թարգմ. ՄԵԼԻՔ . . .	87
VII	Դրականութիւն եւ կեանք. ՄԻՆԱՍ ԲԵՐ- ԲԵՐԵԱՆ . . .	96
VIII	Դաժան քաղաքակրթութիւն. Պ. Բերլինի. թարգմ. ՊԱՏՐԻԿ . . .	119
IX	Մի նոր սեպագիր արձանագրութիւն (ըր- նագրի ընդօրինակութեամբ). . .	126
X	Էմմանուէլ Կանտ. Ալուս Ռիչլի ծառ, խօ- սուած Հալլէի համալսարանում. գերմ. թարգմ. ՅՈՎՀ. ԲՈՋԻԵԱՆ. . .	128
XI	Դէպի Մաքենեաց վանք. ԱՐՇԱԿ ԿԱՅ- ԺՈՒՆԻ . . .	148
XII	Կիլիկիոյ Տ. Սահակ կաթողիկոսը Կ. Պօլ. սում. ՊԱՐԹԵԻ. . .	159
XIII	Ս. Նազարեանի նամակը Մ. Նալբան- դեանին . . .	167
XIV	Դրական քննադատութեան հիմունքները. Ադոլֆ Հացֆիլդի. թարգմ. ԲԺԿ. Բ. Ա. ԵՒ Լ. ՄԱ . . .	170

XV ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ.

Ռափայէլ Պատկանեանի Երկասիրութիւններ. հատոր երրորդ: ԳԱՐ. ՆՆԳ.—Արաքացի մատենագրեր Հայաստանի մասին: ԴՐ. Մ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ:—Բանբերի երկու աստղը եւ արեւմտեան Հայոց գրականութիւնը: MARS:—Գ. Շրէյդէր. Ճապոնիա կամ ծագող արեգակի երկիրը. ռուս. թարգմ. Հ. Ա.: Ա. ՂԱԶԱՐԵԱՆ:—Ստացուած գրքեր. . . 198

XVI ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍ:

Նոր պատկերահանդէս:—1. Աղամանդի գոյնի փոփոխութիւնը րադիի ազդեցութեան տակ: 2. Մկանային աշխատանք եւ արիւնը: 3. Թոքախտի բժշկութիւնը ելեւտրականութեամբ: 4. Ճաղատութեան բժշկութիւնը: 5. Անդամահատական վէրքերի բուժումը թթուածնով: 6. Պեղումներ Դելոս կղզու վրայ: 7. Սատուրնոսի նոր ուղեկիցը: ՕՐ. ՆՈՒԱՐԴ ԱՂԱՆԵԱՆԵ: . . . 242

XVII ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ:

ՎԵՏ. Հայրապետի Թիֆլիս ժամանելը: ՎԵՏ. Հայրիկի կիսարձան:—Բատաւիայի հայ ազգային հաստատութիւնները:—Կ. Եզեանի յօքելեանը:—Պրօֆ. Մառի մի նոր զեկուցում:—Թաւրիզի Հայունեաց քարեգործական ընկերութիւն:—Դերասան Մաքսուտեան:—Նամակ Երեւանից: ԴԻՏՈՂ:—Ռուս «Շովոյե աքադրենիէ» լրագիրը:—Նոր հրատարակութիւններ:—Ս. Պ. Բուրգից. . . 245

XVIII ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՍԻԱՆՆԵՐ:

XIX ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

ԳՆԱԴԱՓԱՐԻ ԳԵՐԻՆ

Էսքիզ

Նա անցնում էր քաղաքի բազմամարդ փողոցով, որ անգործ ամբոխի համար զբոսավայր էր...

Նրա քայլուածքը հանդարտ էր, բայց անկանոն, ներվային: Հագած էր իւր տասնամեայ խուճացած, մաշուած վերարկուն, լայն թևերով, գգգուած փէշերով, կեղտոտ օձիքով: Հնամաշ, ժապաւենները դեղնած գլխարկի տակից նրա խորը, մտախոհ աչքերը ուղղուած էին դէպի անորոշ տարածութիւն: Ծուրջը խօսում էին, ծիծաղում, աղմկում, ոչինչ չէր լսում: Հրում էր անցորդներին իւր վտիտ մարմնով, հրում նրանցից և... ոչինչ:

Նա այդ ամբոխից չէ: Ամփոփուած ինքն իւր մէջ, նա ճանաչում է միայն իւր հոգու աշխարհը: Քսան տարի է ահա անտանելի մտքերը տանջում են նրան: Նա դարձել է նրանց կամագուրկ ստրուկը և չի ընդունում ոչ մի իշխանութիւն, բացի նրանց երկաթէ ճիրաններից:

Գեռ պատանի հասակին չէր հասել, երբ զգաց, որ բուն երջանկութիւնը կեանքի մտքի անկախութեան մէջ է: Ոչ ոսկին, ոչ սէրը, ոչ բարեկամութիւնը, ոչ դիրքը, ոչ մի բան չի կարող տալ այն բարձր հոգեկան հաճոյքը, որ տալիս է միտքը, երբ այն ստեղծագործում է:

Մի անգամ դպրոցական ընկերները հարցրին կատակով, չէր կամենալ, արդեօք, դառնալ Ալէքսանդր Մակեդոնացի: Նա ամենայն լրջութեամբ և զգացուած պատասխանեց.

— Կը կ'ամենայի, բայց ոչ աշխարհը գրաւելու համար, այլ մարդկանց հոգին:

Նրան ծաղրում էին: Սակայն եղան ևլ այնպիսի.

ները, որոնք գուշակեցին նրա համար փայլուն ապագայ, հրապուրուելով նրա մի քանի մանկական շարադրութիւններով:

Նա յափշտակուեց և աւելի խորը հաւատաց իւր ներքին ձայնին: Այդ ձայնը շշնջում էր.

—Դու, Միսակ Աւարեան, հասարակ մահճանացու չես: Դու կոչուած ես քո հայրենակիցների հոգիների վրայ ազդելու: Դու տաղանդ ես և անգուգական տաղանդ:

Եւ ահա քսան տարի է նա այդ ձայնի զերին է: Չայն չէ, այլ երկնային մեղեդի, որ, օր օրի վրայ կրտրելով նրան նիւթական աշխարհից, բարձրացրել է դէպի եթերք, դէպի իւր իսկ երևակայութեամբ ստեղծած աշխարհը:

Ինչէ՛ր չի կրել յանուն «կոչման» — ի՛նչ դառնութիւններ, հալածանք, զրկանք: Ախ, եթէ զրի առնի իւր հոգեկան տուայտանքները, դուրս կըգայ մարտիրոսագրութեան մի ստուար հատոր, որ կարող է սարսափ ազդել ընթերցողների վրայ: Այսպէս էլ ասում էր:

—Իմ կեանքը, — կրկնում էր մերձաւոր բարեկամների մօտ, — մի ողբերգութիւն է անթիւ գործողութիւններով: Տեսարանները միմեանցից սոսկալի են: Մի ժամանակ կը տամ հասարակութեանը նրանց զեղարուեստական նկարագիրը, և կը տեսնեն, ինչ ահաւելի տառապանքների է ենթարկուած գաղափարին նուիրուած մարդու հոգին:

Այսօր նրա ճակատն աւելի կնճռոտ է, շրթունքներն աւելի ամուր սեղմուած: Նրա վտիտ կերպարանքը, կարծես, ինքը թշուառութիւնն է մարմնացած: Անցորդները նրան համարում են բազդի անուի տակ ջախջախուած մէկը, որ չըպիտէ ուր տանել իւր ողորմելի անձը: Նայում են նրան կամ կարեկցութեամբ կամ արհամարհանքով: Նրան ամեն օր որոշ ժամերին տեսնում են զթօսավայրում, և միշտ մենակ, միշտ խորասուզուած իւր մտքերի մէջ: Կան եւ այնպիսիները, որ նրան համարում են հոգեկան հիւանդ:

Նա ճեղքեց ամբոխը մի տմենախիտ տեղ, ցած եկաւ մայթից: Ինքն էլ չը գիտէր ինչու, կամեցաւ ձիա-

քարշ նստել: Կանդուկտօրը մօտեցաւ: Նա մեքենաբար առաւ տոմսակը, դրեց գրպանը. մի վայրկեան անգամ չանջատուելով իւր մտքերից:

— Իսկ փողը, — ասաց կանդուկտօրը:

Նա մոռացել էր, որ գրպանում երեք օր է մի հատիկ կոպէկ չը կայ: Շփոթուեց, բայց վաղուց էր սովոր այսպիսի պատահարների: Տոմսակը յետ դարձրեց, շտապով ցած եկաւ, ետեւից լսելով կանդուկտօրի լիրբ ծիծաղը:

Ինչ է պատահել, որ այսօր այնքան շփոթուած է: Իսկապէս մի շատ սովորական բան: Գինը առաւօտը, ճիշտ այն պահին, երբ նա սկսել էր պարտապել, լանդֆենց պահանջել նրանից օրուայ ծախսի համար փող: Ընդամենը մի ռուբլի: Նա չը կարողացաւ տալ, որովհետեւ չուներ:

— Ուրեմն ինչո՞վ կերակրեմ երեխաներիդ, — ասաց անողոք փինն այն դարձուածը, որ ամեն օր ասում էր:

— Այսօր էլ մի կերպ անցկացրու:

— Մինչև երբ...

Եւ նրանք շարունակել էին այս ուղղութեամբ:

— Դու անհոգ ես, ծոյ, — ասաց կինը:

— Դու անխելք ես, նիւթամու, — ասաց մարդը:

Հազար անգամ կրկնուած դարձուածներ, որ վաղուց էին կորցրել իրանց սրութիւնը: Բայց այս անգամ, երբ Միսակ Աւալեանը, կամենալով ազատուել անախորժ տեսարանից, վերցրեց վերաբկուն ու գլխարկը դուրս գնալու, կինը դռների միջից շարտեց մի խօսք, որ մինչև այդ օրը չէր լսուել նրա բերանից.

— Անքանքար...

Այս մի հստիկ բառը Աւալեանի վրայ ունեցաւ գնդակի ազդեցութիւն: Նա կանգ առաւ, գունատուեց, գուցէ վայր ընկներ. թէ չը լենուէր պատին:

— Ահ, դո՞ւ էլ, անիրաւ, դո՞ւ էլ, — արտասանեց երբ ուշքի եկաւ:

— Այո, մեր թշուառութեան պատճառը քո անքանքար լինելն է:

Աւելի ոչինչ չասաց կինը: Դռներն ուժգին թափով ծածկեց, դուրս եկաւ: Նա զգաց, որ իւր ամուս-

նու հիւանդոտ ինքնասիրութեանը տուել է բուռնցքի մի այնպիսի հարուած, որպիսին երբէք չէր տուել:

«Անքանքար», հնչում էր Միսակ Աւալեանի ականջներում սոսկալի բառը, երբ անցնում էր ամբոխի միջով: Ահ, այդ չար ոսոխի դիւային քրքիջ էր: Եւ այս ասաց նրա մտերիմը, կեանքի յաւիտենական ընկերը, նա, որ, ընդհակառակը, պիտի լինէր իւր պաշտպանը, թուեր տուողը:

Անգութ կին, վերջապէս, գտար մի բառ, որի մէջ ամփոփեցիր այն ճշմարտութիւնը, թէ տասներկու տարի է նրան չես ճանաչում, չես գնահատում, չես կարեկցում անգամ: Ի՞նչ ես պահանջում նրանից: Կեանքի նիւթական ապահովութիւն: Հազար անգամ ասել է, թէ չի կարող տալ: Զի կարող, որովհետեւ գաղափարի մարդ է և ոչ ոսկու գերի: Նրա ուղին նեղ է, փշոտ: Նա պէտք է լինի մերկ, սոված, ինչպէս եղել են մարդկութեան բոլոր ուրուցիչները, մտքի բոլոր հերոսները...

— Անքանքար, — կրկնում էր Աւալեանը մտքում, այնպիսի շարժումներ անելով, որ անցորդներն ունէին իրաւունք նրան ցնորուած համարելու, — միթէ ճիշտ է: Ահ, ոչ: Նա ուզում էր վերաւորել ինձ: Այդ մի ստոր փորձ է, դիպչելով իմ ինքնասիրութեանը, ստիպել ինձ անցնելու ամբոխի հարթած ճանապարհը և դառնալ ողորմելիներից մէկը: Զես յաջողիլ, տխմար կին, երբէք չես յաջողիլ...

Նա մեղաւոր չէ, որ հասարակութիւնը տգէտ է, ազգը գուհիկ: Այնքան գուհիկ, որ իւր ընտրեալ զաւակների մտքի արտադրութիւնները գրախանութներում փթեցնելը յանցանք չի համարում: Ահ, ամբոխ, ամբոխ, սոսկալի է քո անտարբերութիւնը: Բայց չը պիտի յուսահատուել: Նրա մտքերն ապագային են պատկանում: Նա ժամանակից առաջ է ծնուել — ահա նրա թշուառութիւնը, նաև բաղդաւորութիւնը...

Երբ Աւալեանը տուն վերադարձաւ, կինը կանգնած էր պատշգամբի վրայ, ձեռները կրծքին ծալած, հայեացքն ուղղած դէպի ցած, կեղտոտ բազը, ուր խաղում էին նրա զաւակները — մինը վեցեօթ տարեկան աղջիկ, միւսը չորս-հինգ տարեկան տղայ: Դա փոքրիկ

Հասակով, թուխ դէմքով, նեղ ճակատով, հիւանդոտ աչքերով մի էակ էր — կեանքի մանր մունր հոգսերի կատարեալ մարմնացում: Տնային յարատեւ աշխատանքն և կարիքը զրկել էր նրան իւր տարիքին յատուկ թարմութիւնից: Երեսուն տարեկան չը կար, քառասուն տարեկանի տպաւորութիւն էր անում:

Նրա մօտ կանգնած էր եղբայրը, մօտ քառասուն տարեկան մի տղամարդ, դէմքի առողջ, եռանդուն և խելացի գծերով: Պատարեալ այս աշխարհի որդի:

— Ահա եւ ինքը, — ասաց սա, բարեւելով Աւայեանին, — ես ձեզ կը հաշտեցնեմ:

Աւայեանը, գլխով պատասխանելով նրա բարեւին, բարձրացաւ սանդխտով և անցաւ բնակարան, որ բաղկացած էր երկու փոքրիկ, անշուք և վերին աստիճանի աղքատ կահաւորուած սենեակներից: Նա վերարկուն անփոյթ ղպրտեց աթոռներից մէկի, գլխարկը միւսի վրայ և նստեց իւր գրասեղանի քով: Զգելով մի մոլոր հայեացք շուրջը, արմունկը յենեց սեղանին, գլուխը դրեց ձեռի ափի մէջ և աչքերը ծածկեց: Կար այդ շրջապատող աղքատութեան մէջ մի սուր կշտամբանք, որ միշտ պղտորում էր նրա հոգին, ինչ տրամադրութեան մէջ ևս լինէր:

Անտանելի զգացմամբ, գրեթէ սարսափով սպասում էր, թէ ահա ներս պիտի մտնի կինը և շարունակի առաւօտեան տեսարանը:

Նա բաց արաւ գրասեղանի արկղը, դուրս բերեց այնտեղից մի հաստիկ ձեռագիր, սկսեց թերթել: Այս նրա վերջին աշխատութիւնն էր, դեռ անաւարտ: Մի գործ, որ իբր թէ պիտի արծարծէր նրա գաղափարներըն աւելի հանգամանօրէն, քան երբ և է արծարծուել էին նրանք: Այսպէս էր նա հաւատացած, ուստի և ոգևորուած էր: Նա յոյս ունէր այդ գործով, վերջապէս, խորակելու իւր և հասարակութեան մէջ կանգնած պատնէշը: Ախ, այդ սարսափելի սառցէ պատը. քսան տարի է նա ճգնում է հալեցնել այն, չի կարողանում: Նա դեռ անյայտ է հասարակութեանը, նրա անունը դեռ չի փայլում գրական հորիզոնում: Անշնորք ները և տկարամիտները բռնել են ասպարէզը, իսկ նա

տակաւին խաւարի մէջ է: Վերաւորական, յուսահատիչ դրութիւն:

Նա յետ դրեց ձեռագիրը և վերկացաւ տեղից:

Կինը ներս մտաւ, նրա ետեւից եղբայրը: Կանգ առան և նայեցին նրան, քոյրը հեգնական հայեացքով, եղբայրը ակնյայտ կարեկցութեամբ:

Նրանց տեսնելով, Աւալեանը կատաղեց:

— Ի՞նչ էք ուզում ինձանից, — գոչեց, — ոտը զարկելով յատակին, — թողէք ինձ, ես ուզում եմ պարապել, թողէք, անողորմ մարդիկ, դուք միշտ խանգարում էք ինձ:

Նրանք ոչինչ չասացին, որովհետեւ պատրաստուել էին շոտ բան ասելու: Հանդարտ նստեցին իրարու քով, պատի տակ դրած հնամաշ, ներկը կորցրած աթոռների վրայ: Աւալեանը զգաց, որ սկսուելու է մի երկար, անախորժ բացադրութիւն: Հնար չըկար, պէտք էր փոթորիկն ընդունել:

— Այսպէս շարունակել չի կարելի, — սկսեց կինը, մի ծանր, երկարատեւ հառաչտնքից յետոյ, ձեռները կրծքից ցած բերելով և դնելով ծնկների վրայ, — պէտք է վերջ տալ այս անտանելի կացութեանը:

— Ի՞նչ ես պահանջում ինձանից:

— Մարդավարի ապրուստ:

— Ահ, մարդավարի ապրուստ: Գիտեմ քո իդէալը. խոհարար, սպասաւոր, թանգագին բնակարան, համադամ կերակուրներ, զարդ ու պչրանք: Տասներկու տարի ես չը կարողացայ ազդել քո հայեացների վրայ, կին, այդ ինձ կարող է խելագարութեան հասցնել:

— Լսո՞ւմ ես, Գարեգին, — դարձաւ կինն եղբորը, — լսո՞ւմ ես, թանկագին բնակարան, սպասաւոր, զարդ ու պչրանք: Ահա ինչպէս է բացադրում իմ համեստ պահանջները: Այսօր ճաշի համար ոչինչ չունինք, երեսաներս շրջում են կիսամերկ, բոբիկ: Սիրտըս մորմոքում է նրանց նայելիս — և ես դեռ պահանջում եմ փարթամ ապրուստ, հա հա հա:

Սուր, անախորժ էին Աւալեանի համար նրա ձայնը և կծու ծիծաղը:

— Արուսեակ, — արտասանեց նա, աշխատելով զըս-

պել գրգիռը,—բաւական է, մի տանջիր ինձ:

—Դեռ ես եմ քեզ տանջում, ես: Տասներկու տարի է իմ կեանքը տանջանքների շղթայ է, զեռ դճեռ ես ինձ յանդիմանում: Մտիկ արա ինձ, տես ինչ օրի եմ հասել: Աշխատում եմ օրը մինչև երեկոյ ինչպէս փողոցի մշակ, յոգնում, ուժասպառ լինում այնպէս, որ գիշերները քնել չեմ կարողանում: Խոհանոցի ծուխը և անվերջ արտասուքը կուրացրել են աչքերս: Նախիր ձեռներիս, նրանք փայտացել են շատ աշխատելուց: Նախիր ինձ, ռվ կարող է ասել, թէ ես զեռ երիտասարդ եմ: Եւ զեռ ես եմ տանջում քեզ: Ոչ, այսպէս ապրել չի կարելի, ես յոգնել եմ, այլ ևս ոչ չունիմ:

—Վերջը, վերջը,—պոռաց Աւսեանը,—այդ բոլորը հազար անգամ կրկնուած է, ձանձրալի: Նոր ինչ ես ուզում:

—Պահանջում եմ քո զաւակների անունով, որ թողնես ցնորքներդ, ուշքի գաս և գործով պարապես:

—Յնորքներ: Ողորմելի կին, դու ամբողջ հոգով բեւեռուած ես ողորմելի երկրին: Դու գործ չես համարում գրականութիւնը, դու արհամարհում ես իմ կոչումը, այն աստուածային կրօնը, որ այրում է հոգիս:

—Ահ, թող, Աստուած սիրես, այդ սովորական զարձակածները, որոնք վաղուց են ձանձրացրել ինձ: Դու հասկանում ես, ինչ եմ ուզում ասել: Երեսկայիր քո մասին ինչ ուզում ես, բայց մի մոռանար, որ ընտանիքիդ հոգսը քո առաջին սուրբ պարտականութիւնն է:

—Ո՛չ, երբէք: Իմ առաջին սուրբ պարտականութիւնն է իմ կոչման ծառայելը: Այո, այո, դու խուլ ես, բայց ես միշտ պիտի կրկնեմ—մի հոգի, որ ծնուել է անկախ, անկախ էլ պիտի հանգչի: Ես չեմ կարող ենթարկուել առօրեայ կեանքի մանր-մունր պահանջներին: Ինձ համար նրանք գոյութիւն չունին: Ես եղել եմ ուսուցիչ, ծառայող, և միշտ զգացել եմ, որ դաւաճանում եմ իմ կոչմանը, ոտնատակ եմ տնում իմ սրբութիւնը: Երբ հեռանում եմ իմ գրասեղանից, տանջում եմ, հասկացիր և մի պահանջիր ինձանից անհնարինը: Գործ: Կարծես, կայ աւելի ազնիւ, աւելի բարձր գործ, քան իմը: Ախ, ան-

միտ կին, հպատակուի՜ր ճակատագրիդ և օգնիր ինձ քաջութեամբ կրելու իմ ծանր խաչը: Դու ես դժբախտ: Ահ, անխելք, եթէ կարողանայիր մի քիչ բարձր մտածել, կըզգայիր, որ քո բոլոր ընկերուհիների, ծանօթների, քո ամբողջ շրջանում դու ես երջանիկը, քանի որ իմ կինն ես:

Մի ուրիշ, աւելի դառն, աւելի կծու ծիծաղ եղաւ հետզհետէ ոգևորուող գաղափարականի պատասխանը:

— Մի ծիծաղիր, յիմար, — գոչեց Աւալեանը, կատաղութիւնից ճանկելով իւր գլխի մագեղը, — այսօր դու ինձ վերքեր ես տալիս, որոնց բժշկել երբէք չես կարող: Քո ծիծաղը մի ապտակ է ինձ համար: Դու բարոյականութեան դէմ ես լանցանք գործում, ողորմելի թզուկ:

— Ախար ինչո՞վ, ինչո՞վ: Որ ես քո զաւակների համար մի կտոր հաց եմ պահանջում քեզանից:

— Ես նրանց համար պատրաստում եմ մի այնպիսի գանձ, որի մասին դու գաղափար անգամ չես կարող ունենալ: Մի խանգարիր ինձ, երկրին կպած հոգի, մի խանգարիր: Ես գիտեմ որտեղից են գալիս այդ հովերը: Դու քո խելքով չես գործում: Քեզ սովորցնում են, զրգուում են իմ դէմ:

Ակնարկը վերաբերւում էր տիկնոջ եղբորը, որ տակաւին չէր խառնուել վիճաբանութեանը և ոչ մի բառ անգամ արտասանել: Նա ձգեց հիւրի վրայ մի արհամարհական հայեացք և երեսը դարձրեց:

— Ես շատ զղջում եմ, — ասաց հիւրը, — որ այսօր եկայ այստեղ: Բայց այդ տեսարանն ինձ համար ոչ նոր է, ոչ զարմանալի: Թոյլ կը տա՞ն ինձ մի քանի խօսք ասել, Միսակ:

— Ահ, գիտեմ ինչ պիտի ասես: Քոյր ու եղբայր դուք միեւնոյն ապփակ հայեացքների տէրն էք:

— Թող այդպէս լինի, բայց ես, այնուամենայնիւ, այսօր կասեմ այն, ինչ-որ վաղուց էի ուզում ասել և չէի համարձակուում: Բանն այն է, սիրելիս, որ դու մի սարսափելի մոլորութեան մէջ ես: Եւ զրանից առաջանում է քո ընտանիքի և քո իսկ դժբաղդութիւնը: Խօսքս քո կոչման մասին է, որ այնքան լափշտակել է քեզ: Լսիր, սիրելիս, դու... դու չունիս այն, ինչ-որ երեւակա-

յուսմ ես թէ ունիս: Պէտք էր, վերջապէս, մի օր ասել քեզ այս ճշմարտութիւնն և ահա ասում եմ: Դու խորին ինքնախաբէութեան մէջ ես, սիրելիս:

—Իմ ձիրքի վերաբերմամբ:

— Այո, այո, — գոչեց հիւրը եռանդով, — քո ձիրքի, քո, այսպէս ասած, ստեղծագործական շնորքի վերաբերմամբ: Լսիր, դու արգէն հասել ես ծերութեան առաջին շրջանին: Քառասուն տարին այնպիսի հասակ է, երբ տղամարդը կարող է սառնարիւն լսել ճշմարտութիւնն իւր մասին: Ասում եմ քեզ իբրև ընթերցող, իբրև հասարակութեան անդամ, դու շնորհք չունիս: Քսան տարի է դու միմիայն անաջողութիւնների ես հանդիպում, պէտք է զգայիր այդ:

— Յետոյ, յետոյ, — արտասանեց Աւալեանը, զգալով, որ արիւնն սկսում է գլխովը տալ:

— Յետոյ այն, սիրելիս, որ դու, լինելով մի հասարակ արհեստավոր, այն էլ ոչ շատ ընդունակ, երևակայում ես քեզ արտիստ: Պարզ և անկեղծ ասում եմ, քո գրիչը ոչ մի ազդեցութիւն չունի քո փոքրածիւ ընթերցողների վրայ: Ես աւելին կասեմ, քեզ ծաղրում են բոլորը, որոնք ծանօթ են քո գրուածներին: Ծաղրում են քո լաւակնութիւնը և ինքնախաբէութիւնը: Չուր ես կատաղում և գունատում: Դու քեզ համարում ես ճշմարտութեան հերոս, ունեցիր համբերութիւն քո մասին էլ ճշմարտութիւն լսելու: Սիրելիս, դու լափշտակուած ես ինքդ քեզնով, բայց չը կայ մէկը, որ լափշտակուած լինի քո գրչով:

— Փաստէր, փաստէր, առանց փաստերի քո ասածը զրպարտութիւն է:

— Քանիսն ես կամենում: Չէ որ ես պտտում եմ քո ընկերների շրջանում, գիտեմ ինչ են խօսում: Ահա, օրինակ, հէնց այսօր, այստեղ գալուց քիչ առաջ քո լաւ ընկերներից մէկի մօտ էի: Նա նոր կարգացել էր քո վերջին շարադրութիւնը, որ դեռ գրած էր նրա սեղանի վրայ: Նա հաղորդեց ինձ իւր տպաւորութիւնը: Ի՛նչ տպաւորութիւն. նա ուղղակի ծաղրեց քո գիրքը: Ահա նրա խօսքերը բառ առ բառ. «Ես շատ քիչ եմ հանդիպել հեղինակի այսպիսի ողորմելի ջանքերի մի նոր

բան ասելու և անաջող: Ամբողջ գիրքը միայն գրողի յաւակնութիւնն է ցոյց տալիս»:

—Այդ ասողն անկասկած իմ հակառակորդներից է:

—Ընդհակառակը, նա քո անկեղծ բարեկամներից է: Մի անձ, որ կրկամենար քեզ ազատել ինքնախաբէութիւնից: Նա գրականութիւն սիրող է, բայց ոչ գրող, հետեւաբար չես կարող ասել, թէ նրա մէջ նախանձն է խօսում: Բայց ինչ է նա, միթէ նա է մենակ: Բոլորը, բոլորը, որոնք քեզ ճանաչում են - խղճում են, հաւատա ինձ: Ես հետեւել եմ քո գործունէութեանը ամենայն բարեխղճութեամբ և, բացի գաղտնի և ակնյայտ արհամարհանքից ոչինչ չեմ տեսել: Քո ոչ մի գործը ոչ միայն ջերմ, այլ և հասարակ վիճաբանութեան կամ բանակռուի չի արժանացել: Շատ շատ քո մասին ելբեմն գրել են մի քանի սառն տողեր, որոնք աւելի ներողամտութիւն են արտայայտել քան մի ուրիշ բան: Մի արժանաւորութիւն քո մէջ, որ ամենքին իրաւ զարմացնում է, այդ քո եռանդն է և անխախտելի հաւատը դէպի քո կոչումը: Մի ուրիշը քո տեղ վաղուց յուսահատուած կըլինէր և գրեւոր կոտրած: Իսկ դու, շարունակ անաջողութիւններ կրելով, կարծես, քանի գնում աւելի ու աւելի ես ոգևորւում քո կոչումով, ներիր ասել, երևակայական կոչումով:

—Որովհետեւ ես ամբոխի համար չեմ գրում, որովհետեւ իմ գործերը չեն կարող դիւր գալ գաճաճներին: Որովհետեւ նրանց գաղափարները անմատչելի են ամբոխին: Որովհետեւ արհամարհում եմ եւ հասարակութեան, եւ մամուլի և բոլոր այն պարոնների կարծիքը, որոնց հետ դու շփւում ես:

—Երկինքը վկայ, այդ խօսքերը ծիծաղելի են քո բերանում, — գոչեց հիւրը անկեղծ կարեկցութեամբ: Արհամարհում ես հասարակական կարծիքը: Կարելի է, միթէ, արհամարհել մի բան, որ գոյութիւն չունի: Ես քեզ ասում եմ, որ քո մասին տիրում է կարծիքի գրեթէ կատարեալ բացակայութիւն: Հասկացիր, վերջապէս, այս բանը, խեղճ մարդ, եւ մի կրկնիր հանճարների բերանից առած խօսքերը: Անմատչելի գաղափարներ: Այդպիսի բան չը կայ քո գրուածներում, մարդ, զգա՛,

վերջապէս: Ընդհակառակը. քո գրուածները մէջ հենց ամենից առաջ քո մտքերի հնուժիւնն է աչքի ընկնում: Այո, այո, սիրելիս, բոլորը, ինչ որ դու համարում ես նոր, ինքնուրոյն, հին է, հազար անգամ կրկնուած, ծամծամած: Նոյն իսկ քո ասելու ձևը չունի որ և է ինքնուրոյնութիւն, բարեկամ, ձևը:

Վերջացնելով խօսքը, հիւրը վերկացաւ տեղից և սկսեց անցուդարձ անել փոքրիկ սենեակում:

Աւալեանը կանգնած էր մի անկիւնում, կատաղութիւնից շրթունքները կրճոտելով: Նրան թւում էր, որ խօսողն իւր ոտերիմ թշնամին է, եկել է նրա աչքի առջև ոտնատակ անելու նրա սրբութիւնը:

— Ես ծիծաղում եմ քեզ վրայ, ես խղճում եմ քեզ, — կարողացաւ միայն արտասանել նա:

— Գեղճում ես, բարեկամ: Դու չես ծիծաղում, այլ կատաղում ես, և հենց այդ ապացոյց է իմ խօսքերի ճշմարտութեան: Գիտեմ, որ ես կուպիտ եմ վարում, դիպչելով քո հոգու հիւանդոտ տեղին: Բայց ճշմարտութիւնն ամենից առաջ: Ախ, ինքնախաբէութեան զոհ, ուշքի եկ, վերջապէս, խեղճ է քո ընտանիքը, գո՛ւ: Մի տանջիր ուրիշներին և քեզ: Գիտեմ, որ դժուար է և դառն հիասթափուելը, բայց պէտք է քեզ հիասթափեցնել: Դու հիպնօզի ես ենթարկուած, մի անգամ արդէն ինքդ քեզ ներշնչել ես մի սխալ գաղափար և տարիների ընթացքում դարձել նրա ստրուկը:

— Ոգևորութիւնը խաբուել չը գիտէ, — գոչեց Աւալեանը համոզմունքով, — ես ոգևորուած եմ, կընշանակէ խաբուած չեմ: Ինչո՞ւ ես ունիմ այդ գաղափարը և ոչ դու, մի ուրիշը, քեզ նման հազարաւորները: Ոչ ոչ, զուր են քո դիւային փորձերը, ես հաւատում եմ իմ ոյժին, կը նշանակէ ոյժ եմ:

Մի դառն ժպիտ, որ արտայայտում էր անկեղծ կարեկցութիւն, աղաւաղեց հիւրի խելացի դեմքը: Նա մօտեցաւ երկու փոքրիկ լուսամուտներից մէկին, բաց արաւ այն և ասաց.

— Տեսնո՞ւմ ես գետի ափում, ծառերի խտութեան մէջ այն մեծ տունը դեղին պատերով: Գնանք մի օր

այնտեղ և ես ցոյց կը տամ քեզ հարկը աւոր մարդիկ, որոնք նոյնպէս յափշտակուած են իրանց կոչումով: Նը-
րանք ևս գաղափարի գերիներ են: Մէկն իրան երեւ-
կայում է անյաղթելի զօրապետ, միւսը հանճարեղ գիտ-
նական, երրորդը երեւելի հռետոր: Իւրաքանչիւրը յա-
փշտակուած է իւր իդէալով: Փորձիր նրանց հասկաց-
նել իրանց սխալը, քեզ կը համարեն խելագար: Բայց
չես խղճալ, արդեօք, նրանց:

— Ի՞նչ, — պոռաց Աւալեանը, այլ ևս չը կարողա-
նալով զսպել իւր կատաղութիւնը, — դու ինձ համարում
ես խելագար: Զգուշացիր, ժխորի գաւակ, ես արդէն
կատաղում եմ:

— Ե՛հ, թող, իսէր Աստծու, այդ ձեւերը: Դու
կին չես կամ երեխայ, որ, քեզ հետ մեղրալի բերանով
խօսեմ: Թող իմ անվայել համեմատութիւնը վիրաւորի
քեզ, բայց ստիպուած եմ, սթափեցնելու համար, մի-
ջոցների մէջ խտրութիւն չը դնել: Իբրեւ ազգական,
խղճում եմ քեզ, մարդ, դէն ձգիր աչքերիցդ քօղը և
հաշտուիր այն մտքի հետ, որ դու տաղանդ չես, այլ
ինքնախաբէութեան քոհ: Այդ աւելի լաւ կը լինի, հա-
ւատա՞նք ինձ: Ի՞նչ իրաւունքով ես տանջում ուրիշնե-
րին: Ահա այս խեղճ կնոջը, որ ամեն օր այսպէս լա-
լիս է, ահա այն անմեղ երեխաներին, որ խաղում են
կեղտոտ բակում շների ու կատուների հետ, աւելի լաւ
շրջան չունենալով: Նայիր, տես ինչի են նման: Գոնէ
իմ սիրտն է մորմաքում նրանց տեսնելիս: Կարծես, փո-
ղոցի մուրացկաններ լինին: Նրանց զգգողուած բաճկոն-
ները, պատռտուած կօշիկները, որոնց միջից երևում
են նիհար սրունգները, մի մի բողոք են քո լանցաւոր
անհոգութեան դէմ: Այն ինչ, դու բարի հայր ես և
շատ բարի: Մտածիր, արդեօք, քո անփութութիւնը
հաւասար չէ անբարոյականութեան: Արդեօք, դու բա-
րոյական մի պարագիտ չես, կպած հասարակութեան
մարմնին: Ես շատ անգամ եմ քեզանից լսել բողոք հա-
սարակութեան դէմ, շատ անգամ ես դու նրա հասցէին
շանթարձակ յօդուածներ տպել: Ասա խնդրեմ, ինչո՞ւ,
ի՞նչ իրաւունքով: Ո՞վ է քեզանից զոհաբերութիւն ու-
հանջում կամ ո՞վ է կարօտ քո ոգևորութեանը: Ինչո՞ւ

ես զօրով չը գնահատուած աստուածային մարգարէ ձեանում: Ումի՛ն են մազի չափ օգուտ տուել քո տափակ ձեռով արտայայտած տափակ մտքերը, խօս չի կարելի ուժով հաստատել, թէ դու կարեւոր ես ազգի համար: Չէ որ, բացի քեզանից, պէտք է մի ուրիշն էլ զգայ քո կարեւորութիւնը: Ո՛վ է զգում: Յո՛ւց տուր գոնէ սէկին: Մի՛թէ բոլորն էլ յիմար են, թշնամի, նախանձոտ, տգէտ: Այո, խօսք չունիմ, կան մեր մէջ չը վարձատրուած տաղանդներ, գիտեմ: Բայց, երգւում եմ, որ դու նրանց շարքին չես պատկանում: Հաւատա, ամենից աւելի հէնց նրանց աչքումն ես ծաղրելի, ամենից առաջ հէնց նրանք են քեզ արհամարհում:

Նա լուսամուտը փակեց և դարձեալ նստեց:

Քանի մի վայրկեան տիրեց լռութիւն: Աւալեանն անցել էր սենեակի անկիւնը և, մէջքը պատին տուած, լսում էր: Կինը նայում էր նրան և սրտի խորքից կարեկցում: Զգում էր, որ իւր եղբօր խօսքերը վիրաւորում են ամուսնուն, վշտացնում, զրգուում, բայց միանգամայն համաձայն էր նրա հետ:

— Ես հասկանում եմ ձեզ, — արտասանեց Աւալեանը լուզմունքից երերուող ձայնով: — Ձեր նպատակն է դարձնել ինձ հասարակ մշակ, առօրեայ նիւթակաւ հոգսերի ստրուկ: Որպէս զի հարստահարէք ինձ: Բայց այդ ձեզ չի յաջողուիլ, երբէք չի յաջողուիլ: Թող ես լինիմ խելագար ձեր աչքում, այդ ինձ համար մինչև անգամ գովեստ է, բայց ձեր ճանապարհն ինձ համար զգուելի է: Ախ, դուք ողորմելի խլուրդներ էք իմ աչքում: Դուք ճանճեր էք գիշի վրայ նստած, որոնք արծուի թռիչքի մասին երբէք չեն կարող գաղափար ունենալ: Հաց, հաց, ահա ձեր կեանքի ան և ֆէն:

— Յետո՛յ, յետո՛յ, — կրկնեց հիւրը սառն հեգնութեամբ, — էլ ուրիշ ասելիք չունիս: Բայց այդ բոլորը միմիայն ֆռազներ են, հաւատացնում եմ, դատարկ, անմիտ ֆռազներ, որ դարձեալ քո ապիկարութիւնն են ցոյց տալիս:

— Ես դժբաղդ եմ, որ սրանման կին ունիմ և քեզ նման ազգակալ:

— Մի՛թէ դժբաղդութիւնդ այդ է: Ախ, այո, յի-

շում եմ, դու, կարծեմ, այդ մասին գրել ես մինչև անգամ: Դու արտայայտել ես այն էժանագին դադափարը, թէ ընտանեկան կեանքի հիմքը պէտք է լինի սոմուսինների բարոյական համերաշխութիւնը: Դու հրապարակօրէն վերաւորել ես իմ քրոջը, ներկայացնելով նրան քո անմատչելի գաղափարները չը հասկացող, քեզ չը գնահատող միտգէտ էակ: Ահ, չըգնահատուած հանճար, այդ գրուածքը քո անքանքորութեան ամենափալտուն ապացոյցն է, որովհետեւ այնտեղ ևս դու կոպկութիւն ես արել, հետեւելով չը գնահատուած տաղանդների օրինակին: Չեմ վիճում, քոյրս շատ էլ մեծ զարգացում չունի, բայց ունի բանականութիւն, ճաշակ: Նա ընդունակ է գոնէ շնորհալին անշնորհքից զանազանելու: Հաւատա, եթէ դու ձիւք ունենայիր, վաղուց կը գրաւէիր նրան: Վերջապէս, ես ինքս կըստիպէի նրան կրել բոլոր վերկանքները համբերութեամբ յանուն քո սուրբ կոչման: Բայց դու չունիս կոչում, բարեկամ, չունիս, ինչո՞ւ ես անյաջողութեանդ պատճառները մերձաւորիդ վրայ գրցում: Տաղանդ... տաղանդն այնպիսի ոյժ է, որի առջև ամեն մի խոչնդոտ տկար է: Նրա տարերային ընթացքի առջև խորտակուում է ամեն մի անհասկացողութիւն, ամեն մի թշնամութիւն, նախանձ, ատելութիւն: Քսան տարի է դու կուռում ես, ասա ինձ, յաղթել ես որեւէ մէկին: Ունի՞ս դու գէթ մի հատիկ երկրպագու: Խօմ չի կարելի շարունակ խօսքերով կերակրուել և գանգատներով թմրել: Մի բան ևս:— Ասում ես, թէ քո մէջ ոյժ ես զգում: Ներիր, ես կասկածում եմ այդ մասին: Ինձ թւում է, որ դու չես զգում այդպիսի ոյժ, այլ կարծում ես, թէ զգում ես, եւս, աւելի ճիշտն ասած, ցանկալի է քեզ համար զգալ: Հարցրու հոգուդ խորքից, և կը տեսնես, որ երբեք անկեղծ չես հաւատացել քո կոչմանը: Արուեստական կերպով ստեղծել ես իլլիւզիա, և քեզ համար հաճելի է ապրել այդ իլլիւզիայով: Արթնացիր մի րոպէ, թող երևակայութիւնդ, քննադատիր ինքդ քեզ և, հաւատացած եմ, ամենախիստ դատաւճիռը քո մասին ինքդ կը տաս: Ան, ճշմարիտ չէ՞ իմ ասածը, դու դէմ ես: Խօսիր, հերքիր, եթէ կարող ես, միայն անկեղծ, հասկանում ես, տնկեղծ, սրտիդ խոր-

քից և ոչ հանճարների բերանից գողացած խօսքերով: Այ, հէնց այժմ, կարող եմ երգուել, որ դու նման ես այն հիւանդին, որ համոզուած է, թէ շուտով մեզնե- յու է և դարձեալ ուզում է հաւատալ, թէ պիտի ա- ռողջանայ: Որովհետեւ դիւրին է յուսալ, քան յուսա- հատուիլ:

— Բաւական է, բաւական է, — գոռաց Աւալեանը գրեթէ շնչահատուած, — ես քեզ արգելում եմ խօսել: Գուրս այստեղից, ստանայ, դու թունաւորում ես իմ հոգին: Ես չեմ ուզում քեզ լսել, չեմ կարող, դուրս:

Բայց արդէն ուշ էր: Հիւրի անողորմ խօսքերի մէջ զգացել էր դառն ճշմարտութիւնը: Երբէք նա այն- պէս տանջուած չէր: Ախ, այդ կոպիտ մարդու անո- ղորմ խօսքերով խօսում է ինքր հասարակութիւնը: Այո, այո, նա չը գնահատուած, չը հասկացուած տաղանդ չէ, այլ արհամարհուած անշնորքութիւն: Զիշտ է, որ նա այդ բանը զգում է վաղուց: Քանի քանի անգամ բանականութիւնը շշնչել է նրան. «Աւալեան, դու քտեղծագործ չես, Աւալեան, դու սխալ ճանապարհի վրայ ես»: Բայց հաւատալն ու յուսալն աւելի հաճելի է եղել, քան յուսախաբ լինելը: Այո, նա արուեստա- բար զարգացրել է իւր մէջ ֆանտազիկոսի հաւատ դե- պի իւր շունեցած գանձը և հետզհետէ ստրկացել է այդ հաւատին: Կան ստախօսներ, որոնք մի յայտնի սուտ յաճախ կրկնելով, ի վերջոյ իրանք էլ են հաւա- տում նրան: Նա քաջութիւն չի ունեցել իւր մօլորու- թիւնը խոստովանելու: Նա կեղծիքը գերադասել է հո- գու յատակից ձայնող ճշմարտութիւնից: Որովհետեւ կեղ- ծիքը դիւրեկան է եղել, իսկ ճշմարտութիւնը դաժան, սուր, կծու:

Նա նայեց կնոջը և նրա դէմքի վրայ կարդաց վի- րաւորիչ կարեկցութիւն: Նայեց հիւրին — նոյն արտա- յայտութիւնը: Ինչպէս դատապարտուած, նա պատրաստ էր յարձակուել անողորմ դատաւորների վրայ և խեղդել նրանց: Որքան ատելի են նրանք իրանց ճշմարտու- թեամբ:

Նա թուլացած նստեց աթոռի վրայ և գլուխը դը- րեց գրասեղանի ծայրին: Քսան տարի նա աշխատել է

այդ սեղանի քով մոլեռանդ տոկունութեամբ, կամաց կամաց բարձրացնելով իւր համար մի երեւակայական պատուանդան: Եւ ինչ է շահել այսօր: Ոչինչ:— Այն, ինչոր կարող է շահել սխալ, հիւանդոտ երեւակայութիւնը: Նրա սիրտը մորմոքում էր, հոգին տակն ու վրայ էր եղել: Ինչ-որ բարձրացաւ ներսից և սկսեց խեղդել նրա կոկորդը: Նա զգաց բուռն, բարձրաձայն լացի պահանջ: Բայց կեղծ ինքնասիրութիւնը, որ այնքան ստրկացրել էր նրան, այս անգամ ևս օգնութեան հասաւ: Նա կարողացաւ զսպել իրան և կատաղութիւնից սկսեց թագուն կրծոտել իւր ձեռները:

Հիւրը նրա նիհար թիկունքների ցնցումներից ըզգաց նրա անտանելի տանջանքը: Մի վայրկեան զղջաց, որ այնքան խիստ վարուեց: Բայց նայեց շուրջը, ուր տիրում էր յուսահատական աղքատութիւնը, նայեց քրոջը, որ նորից «կսել էր լացլինել: Եւ ասաց իրան, թէ պարտաւոր էր այդպէս վարուել և ոչ մի միջիթարական խօսք, ոչ մի խրախուսանք... Մինչև երբ թողնել նրան մոլորութեան մէջ:

Գոները բացուեցին աղմուկով և ներս վազեցին Աւալեանի զաւակները—երկու կիսամերկ էակներ, պղնձագոյն, ինչպէս թափառաշրջիկ գնչուներ: Աղքատութիւնը, կարծես, ծծել էր նրանց կեանքի հիւթը դեռափթիթ հասակում: Նրանց նիհար, հիւանդոտ դէմքերի վրայ չը կար մանկական աշխուժութիւն: Նրանց աչքերի մէջ նշմարւում էր վաղաժամ թախիծ:

Կանգ առան սենեակի մէջտեղում և նայեցին ծընողներին: Հասկացան, որ նրանք դարձեալ ընդհարուել են, և դարձեալ միմեանց վիրաւորել: Սովորական տեսարան, որ գրեթէ ամեն օր կրկնուելով, մանուկ աչքերի համար դարձել էր անհրաժեշտութիւն: Զաւակների բնազդային համակրանքը աւելի մօր կողմն էր քան հօր կողմը, որովհետեւ նա էր միշտ լաց լինում և տանջւում նրանց աչքի առջև:

—Ինչո՞ւ եկաք, —ասաց քեւին,—գնացէք, խաղարէք դրսում: Գնացէք:

Եւ, բռնելով նրանց թեւից, դուրս տարաւ և դռները ծածկեց:

—Աստուած իմ,—արտասանեց մայրը, աչքերը սրբելով,—ես նրանց համար դեռ ճաշի հոգս չեմ արել։ Նայեց եղբօրը մի հայեացքով, որ արտայայտում էր եւ աղերս, եւ ամօթ։ Եղբայրը հանեց գրպանից մի քանի ռուբլի և գաղտուկ տուեց նրան։

—Մինչև երբ,—արտասանեց քոյրը, խորը հառաչելով։

Այդ պահին Աւալեանը գլուխը բարձրացրեց։ Ոտքի թռաւ, գոռալով։

—Մուրացկան. ես թույլ չեմ տալ, երբէք, յետ տուր այդ փողերը։ Ինչպէս համարձակուեցիր վերցնել։ Ես մուրացկան չեմ։

—Ինչէր ես խօսում, Միսակ, միթէ ես օտար եմ։

—Այդ միւսնոյնն է. չեմ ուզում։ Ես ինքս կը գտնեմ փող։ Յետ վերցրու։ Գրաւ կըղնեմ ինձ և չեմ թողնիլ, որ երեխաներս մուրացկանութեամբ ապրին։ Շատ էլ սղորմելի մի համարէք ինձ։ Ես ձեզ արգելում եմ խղճալ ինձ։ Կը գնամ, իսկոյն փող կըբերեմ։ Իսկ յետոյ կը տեսնենք ով է մեզանից աւելի զօրեղը։ Ես թէ դու, ես թէ դու...

Նա վերցրեց գլխարկն ու վերադրուեց և դուրս վազեց խելագարի պէս։

Քոյրը տարակուսանքով նայեց եղբօրը։

—Մի վախենար,—ասաց եղբայրը,—այդ լաւ նշան է։ Նա բժշկուում է։

—Տայ Աստուած։

Մի ամբողջ շաբաթ Աւալեանն անճանաչելի էր։ Նրան պաշարել էր ինչ-որ անսովոր եռանդ։ Գուրս էր գալիս տնից առաւօտները կանուխ և վերադառնում էր ճաշին։ Գրասեղանին չէր մօտենում, չէր գրում և ոչ էլ կարդում էր։ Կնոջ և երեխաների վրայ չէր գոռում, թէ նրանք խանգարում են իրան պարապելու։ Բայց լուռ էր և տխուր։

Մի օր նա, տուն վերադառնալով, ասաց.

—Կարող ես այժմ հանգստանալ, ես գործով եմ պարապում։ Ինձ տուել են երկու մասնաւոր դասեր։

—Ահ, փառք Աստծու,—չը կարողացաւ թագցնել իւր ուրախութիւնը կինը,—այժմ մենք կապրենք քիչ-շատ մարդավարի։

Արդարև, նրանք մի քանի ամիս հաշտ էին: Կարելի էր կարծել, որ խռովութիւններն առ միշտ փախել են այդ ընտանիքից, ուր բուն էին դրել տոսներկու տարի: Ոչ մարդն էր բորբոքւում ու զոռւում, ոչ կինն էր քանգատւում ու լալիս: Շուտով երեխաների վրայ երևացին նոր հագուստներ:

Բայց Միսակը շարունակ լուռ էր, կնոջ ոչ մի խօսքին չէր պատասխանում, երեխաներին չէր փաղաքշում:

Մի անգամ նա տուն վերադարձաւ սոստիկ գրըզուած և ասաց.

— Ես դասերս թողեցի:

— Ինչո՞ւ, հարցրեց կինը գրեթէ սարսափով:

— Հէնց այնպէս, չեմ ուզում պարապել: Ձեմ կարող: Ես տանջւում եմ:

Նա մօտեցաւ գրասեղանին և դուրս բերեց այնտեղից իւր տնաւորտ ձեռագիրը:

— Տեսնո՞ւմ ես, — գոչեց, ձեռը զարկելով ձեռատետրին, — ես չեմ կարող ամենասիրելի զաւակս թաղել գերեզմանում, չեմ կարող: Ես սիրում եմ խելագարի պէս իմ գրիչը: Թող քո եղբայրը չը պարծենայ, թէ ինձ ուղիղ ճանապարհի վրայ դրեց: Ինձ ուղղել չի կարելի, ուշ է: Ահա նա, գալիս է իմ կարծեցեալ ուսուցիչը: Տես, ինչ ինքնագոհութիւն է արտայայտում նրա դէմքը: Երևակայում է, որ ինձ փրկեց կորստից: Ոչ, ոչ, երկրին մեխուած հոգի, դու չես կարող ինձ քեզ ընկերացնել, քո հաւասարը դարձնել: Իմ աշխարհը այլ է, քեզ համար անյատչելի: Հեռացիր այստեղից, մի խանգարիր այլ ևս:

Հիւրը բեւեռուեց դրան չէմքի վրայ:

— Թողէք ինձ, ահա իմ տեղը, — շարունակեց Աւալեանը, ձեռն ուժգին գրասեղանին զարկելով, — այստեղ եմ սկսել ապրել, այստեղ էլ պիտի մեռնեմ: Ես չեմ կարող օրուայ հացի ստրուկը դառնալ... հասկանո՞ւմ էք, չեմ կարող: Ես տանջուեցի այս մի քանի ամիսները: Այսօր հրաժարուեցի դասերիցս և այժմ դարձեալ նոյն Աւալեանն եմ: Ես գաղափարի գերի եմ:

Հիւրը նայեց նրան խորին կարեկցութեամբ և արտօսանեց.

— Այո, դու գաղափարի գերի ես, միայն ոչ քո կարծած գաղափարի...

ՇԻՐԱԿԱՆՋԱԴԷ

**Ս. ԷՋՄԵԱԺՆԻ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻ ԵՒ ՌՈՒՍԱՅ
ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՅԱՐԱՅԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ
ԺԱԳՈՒՄԸ ¹⁾**

Նկատերին է Կայսրուհին փութաջան իրագործող հանդիսացաւ Պետրոս Մեծի գաղափարի, որ էր կործանել մահմեդական տէրութիւնը և անկախութիւն պարգևել նորա լծի տակ ընկճուած քրիստոնէական ազգերին:

Յունական կոչուած ծրագիրը, որ այն ժամանակ զբաղեցնում էր մեծ Կայսրուհու պետական մարդոց միտքը, բովանդակում էր նաև դիտաւորութիւն վերականգնել Հայաստանի քաղաքական անկախութիւնը Ռուսիայի գերագոյն հովանաւորութեան ներքոյ: Այդ մտքին առանձնապէս համակրում էին Պօտեօմկին իշխանը և Ա. Վ. Սուվորովը: Թէ ո՞րքան նրանք ջատագով էին այդ գաղափարին, կարելի է տեսնել ոչ միայն միւս պատմական արձանագրութիւններէց՝ այլ և Յովսէփ արքեպիսկոպոսի յիշատակարանից, «1 յունվարի 1780 ամի», զբում է նա, «ինձ մօտ եկաւ Յ. Պ. Գօրիչն և Կասպեան գաւառները նուաճելու համար դէպի Պարսկաստան ձեռնարկուելիք արշաւանքի լուրը հաղորդեց. հարցրեց, թէ քաղաքներն ի՞նչ հեռաւորութիւն ունին իրարից, թէ ո՞րքան հայոց և մահմեդական զօրք կայ Դերբենդից ու Գիլանից մինչև Թաւրիզ և այնտեղից՝ մինչև Ղարաբաղ ու Շիրվան: Ի՛նչ որ գիտէի՝ ասացի, և նա արձանագրեց».— «2 յունվարի մեզ այցելեց Գեներալ Պօլուչիկ (կ. Վ. Սուվորովը: Նա էլ միևնոյն խնդրի մասին շատ

¹⁾ Տես «Լուսալ» 1904 № 5.

հարցեր առաջարկեց. հանգամանօրէն տեղեկութիւն խնդրեց Արարտեան Մայր Աթոռի վիճակի մասին և մեծամեծ յոյսեր տուաւ, թէ մեր տիրապետութիւնը վերստին կը հաստատուի: — «3 յունվարի Գ. Պ. Պոտեօմկին իշխանի պատուէրով ես և Յ. Լ. Լազարեւը նրա մօտ գնացինք. շատ խօսեցինք մեր ազգի և Հայաստանի ազատութեան մասին. նա ինքն երկար հարցումներ արաւ մեր ազգի, Հայրապետական Աթոռի և կաթողիկոսի դրութեան մասին. Մենք թախանձանօք աղաչեցինք նրան վերականգնել Մեծ Հայաստանում, այն է Լրեանդում, մեր տիրապետութիւնը. նա պատասխանեց, թէ այդ հնարաւոր գործ է, բայց թէ դրա համար անհրաժեշտ է, որ Հայրապետն ու տեղական տանուտէրներից ոմանք խնդիր տան իրենց ազատելու մասին, որպէս զի օգնութիւն հասնելու առիթ լինի»:

Այնուհետև 13 յունվարի Սուլտրովը խօսակցութիւն ունեցաւ Յովսէփ սրբազանի հետ Ղարաբաղի մելիքների մասին, և սրբազանը մի առանձին տեղեկագիր ուղարկեց նրան այդ նիւթի վերաբերմամբ, որ հրատարակած է հայոց ազգի պատմութեան վերաբերեալ յիշանական թղթերի Հաւաքածոյի Բ. հատորում (էջ. 52—63):

Թուի թէ հայոց ազատութեան գործի նախաձեռնութիւնն էջմիածնի Հայրապետին թողնելու գաղափարն էր, որ դրդեց Պոտեօմկին իշխանին Ղուկաս կաթողիկոսի մօտ ուղարկել զօկտօր Յակոբ Բէյնէգսին¹⁾, որ և ճանապարհ ընկաւ Պոտեօմ

¹⁾ Դօկտօր Յակոբ Բէյնէգսը ծնուած է Այսլերէնում 1744 թ.: Իւր իսկական ազգանունն Այլիս էր, բայց յայտնի չէ, թէ ինչո՞ւ Բէյնէգսի փոխեց: Երիտասարդական հասակից ռուսի էր լնական գիտութիւններ և մանաւանդ բժշկութիւն: Աշխարհներ տեսնել փափագելով, իւր հայրենիքը թողեց և 1776 թ. Վենետիկ և Վ. Պոլիս գնաց, այն տեղից Թորատ, Էրզրում և Վարսի վրայով Պարսկաստան՝ յատկապէս Էջմիածինը տեսնելու համար, ուր հաւանականօրէն հասաւ 1778 թ.: Այդ միջոցին հայրապետական աթոռի վրայ նստած էր Սիմէոն կաթողիկոսը, որ գտնուում էր ամառանոցում: Բէյնէգսը ներկայացաւ նրան Վ. Պոլսի պատրիարքի լանձնարարական նամակով: Նրան մի գորգազարդ և արեւելեան կերպով կահաւորուած շքեղ վերան յատկացրին: Վաթողիկոսի փեսմ ու բարեմոյն պատկերն և գրաւիչ ձեւերը հիացրին նրան: Բէյնէգսի վկայութեամբ՝ Հայրապետը մի ընդհանուր յարգանք վայելող և իւր ուղևորութիւնների շնորհիւ շատ բաներ գիտցող մարդ էր, և Բէյնէգսը շատ օգտաւէտ գիտելիքներ ստացաւ նրանից: Դոկտօրը 9 օր

կին իշխանի կողմից մի գրութիւն և ընծայ տանելով հայրապետին և նամակներ Յովսէփ արքեպիսկոպոսից, Յ. Լ. Լազարեւից և Մանուչարեանից: Սակայն կաթողիկոսին այս գործում առաջին քայլն անել տալու փորձը յաջողութիւն չգտաւ: Ղուկասն զգոյշ վերաբերուեցաւ Պետերբուրգի առաջարկութեան և Էջմիածին վրայ նոր աղէտներ կուտակելու վտանգից վախենալով, խոյս տուեց որ և է մասնակցութիւնից: Կաթողիկոսը դօկտօր Յակոբի Էջմիածին գալը Յովսէփ սրբազանին յայտնելիս՝ ի միջի այլոց գրում էր 17 յունվարի 1783 ամի, թէ «Նւ գոր ինչ ի բերան ասելին էր, զամենայն ծանոյց և իմացաք: Մեք ես գրեցաք շնորհակալութեամբ զպատասխանի մեծի իշխանին և զմերոցն: Նւ գոր ինչ վայել էր, ընդ իւրն խօսեցեալ և ըստ արժանւոյն շահեալ, ուղևորեցաք աստի, տուեալ նմա և զայս թուղթ: Որում, թէ զէպ լիցի գրեպ տեսանել, գիտելոց ես զինչ խօսելն մեր ըստ հարկի և ըստ ձեռնառութեան ներկայիս»: «Ինչ որ դօկտօրը բերանացի ասելու էր մեզ՝ առաց, և լիովին իմացանք, և ամեն բան ինչ որ պէտք էր, խօսեցինք... Երբ տեսնես նրան, կիմանաս, թէ ի՞նչ ասացինք նրան, ի նկատի առնելով ներկայ ժամանակիս պահանջները»:

Ղուկաս կաթողիկոսի այդ զգուշաւոր ընթացքը մի այնպիսի խնդրի վերաբերմամբ, որ ոգևորում էր Ռուսիայում և Հնդկաստանում բնակւող, ուստի և Հայաստանի իսկական կացութեան անտեղեակ հայերին, դժգոհութիւն պատճառեց նրանց. նրանք, կարծիք, սկսան կշտամբել հայրապետին, ասե-

մնաց այնտեղ և մեծ ափսոսանքով մեկնեցաւ «այդ՝ գուցէ աշխարհի ամենալաւ անկիւնից»։ Նա ստիպուած էր աճապարել հետեւելու վրաց Հերակլ Թագաւորի հրաւերին, որի մօտ և մէկ ու կէս տարի մնաց Թիֆլիզում, իբրեւ արքայի բժիշկ: Բէյնէզսի կենսագրի ասելով՝ Թագաւորն իւր խոստումները չկատարեց, և այդ եղաւ պատճառ Բէյնէզսի հեռանալուն Թիֆլիզից: Բէյնէզսը գնաց Պետերբուրգ և մի տեղեկագիր տուաւ Պոտեմկին իշխանին Վրաստանի դրութեան մասին և մերձաւոր մասնակցութիւն ունեցաւ Վրաստանը Ռուսիայի հովանաւորութեան ներքոյ ընդունելու համար եղած բանակցութիւններին մէջ: Նրբան վերադարձրին Վրաստան Ռուսիայի ներկայացուցչի պաշտօնով: 1793 թ. մի քաղաքագիտական իմաստ ունեցող յանձնարարութիւն տրուեցաւ նրան առ Ղուկաս կաթողիկոսը: Բէյնէզսը այդ յանձնարարութիւնը կատարելուց յետոյ կրկին գնաց Պետերբուրգ: Պոտեմկին իշխանը հաւատարմութիւն էր ընծայում նրան և տաճկական պատերազմի ժամանակ

լով, թէ նա խոյս է տալիս հայոց ազատութեան գործին արդեամբ մասնակցելուց և իբր թէ անտարբեր է դէպի ազգի վիճակը: Այդ կշտամբանքը նոյն իսկ կաթողիկոսի ականջին էլ հասաւ, և նա մի ընդարձակ գրութեան մէջ առ հնդկաբնակ Շամիր խանը, որ այն դարու ամենագործունեայ ազգասէրներից մէկն էր, բացատրեց իւր հայեացքը յիշեալ խնդրի վերաբերմամբ, ցոյց տալով և այն պատճառները, որոնք ստիպում էին իրեն իւր բռնած ընթացքին հետեւի: «Գրած էիր ինձ, որ մեր ազգի և աշխարհի ազատութեան համար հոգ տանեմ, և յիշատակած էիր այդ նպատակին ծառայող մի քանի միջոցներ: Խօսքերդ քո ջերմ ազգասիրութեան և ազգի մասին ունեցած հոգածութեան ապացոյց են: Նրանի թէ դրանք գտնէ մասամբ իրագործելի լինէին. դրա համար սակայն անհրաժեշտ է, որ մեր ազգը հաւատացողների և բարեմիտների իշխանութեան ներքոյ գտնուէր և ապահովութիւն վայելէր, որպէս զի կարենայինք նրանց օգնութեամբ երջանկութեան թեկնածել. բայց ահա անողորմ թշնամիների վայրագութեան ենք մատնուած. և քանի որ նոյն իսկ հաւատարիմ ծառայութեամբ անկարող ենք գլխութիւն գտնել նրանցից, ի՞նչ կլինէր, եթէ մենք անհնազանդութիւն ցոյց տայինք: Սու այս դու կասես, թէ մեզ հաճելի է ստրկանալ անօրէններին և մենք ազատութիւն սիրող չենք. սակայն օրհնեալ որդի, եթէ դու միւր երկիրը գայիր, Ձուլֆայից մինչև այստեղ և ուրիշ կողմերը չըլէիր, ուր որ ապրում են մերայինք, աչքերովդ կըտեսնէիր նրանց թշուառ կացութիւնն և իշխանների բռնութիւնը և անձամբ կըհամոզուէիր, որ այդ դիտումները չեն կարող իրագործուել, և եթէ իրագործելի լինէին, միթէ այնքան յիմար ենք, որ չկամենայինք տառապանքներից ազատուել... ¹⁾

Մոլդավիա կանչեց նրան: Բէյնէզսը կարծեօք իմօտոյ ծանօթ էր Յովսէփ Սրբազանի, Լազարեանների և Մանուչարեանների հետ: Սրբազանն իւր յիշատակարանների մէջ ասում է, թէ 1793 թ. նրան բժշկում էր Բէյնէզս դօկտորը: Բէյնէզսը կողլէսկի սամէտնիկի աստիճան ունէր և բժշկական ինստիտուտի վերատեսուչ և բժշկական խորհրդի քարտուղար էր, երբ որ մեռաւ: Biographische Skizze des Russisch-Kaiserlichen Collegien Rath's Dr. Jacob Reineggs, von J. D. Cerstenberg. Cotha und S. Petersburg. Bei Cerstenberg und Dittmar. 1797. էջ 333-335, 377—382, 387—389:

¹⁾ Գրեալ էին մեզ վասն ազատութեան աշխարհիս մերոյ և

«Թուում է թէ ոմանք ըստ հաճոյից խօսելով, թէ այս ինչ
և կամ այն ինչ կողմից օգնութիւն կը հասնի մեզ, մտքերիդ
ազդել են... Հաւատաստեալ իմացիր, որ այժմ ոչ հիւսիսային
տէրութիւնից մեզ օգնութիւն կը հասնի, ոչ էլ ուրիշնե-

ազդիս հոգ տանել, և ցուցեալ էիր զոմանս կերպս կարգադրու-
թեան՝ որք ի ջերմեռանդ սիրոյդ և ի ջատագովութենէդ առ
ազգս պարզմտութեամբ արտադրին ասութիւնքդ պղոթիկի
Այլ երանի էր՝ թէ գոնեա մասնաւորապէս արգիւնանային.
քանզի առ այդ պիտոյ էր ամենայն ազգի մերոյ ընդ հովանեաւ
հաւատացեալ և բարեմիտ տէրանց լինել և վապահութիւն
ունիլ, որ խնամածութեամբ նոցա կարիցէին ձգտիլ առ եր-
ջանկութիւնս, բայց ահա ըստ մեծի մասին մատնեցեալք կան
ի խստութիւնս թշնամեաց անողորմից, որ հաւատարմապէս ծա-
ռայելով նս չկարեն զողորմութիւն դտանել, ուր մնաց թէ
զապտամբութիւն գուցանիցեն, որ բնաւ ոչ իսկ կարեն: Առ
այս ասիցես թէ հաճիր ընդ ծառայութիւն պլազեաց և ոչ
սիրէք զազատութիւն, Բայց լինէր՝ թէ օրհնեալդ այժմ յայս
կողմունս գայիր և շրջագայէիր ի Զուղայու մինչև ցաստ և
յայլ կողմունս՝ յոր գոն ազգ մեր և ականատես վերահասու-
թեամբ իմանայիր զկացութիւնս մերազնէից և զանօղականու-
թիւնս և զբռնութիւն իշխողացն և ինքնին կնքէիր՝ թէ այս
դիտմանցս յառաջանալ ոչ լինի. ապա թէ հնարաւոր իցէ յա-
ռաջանալն միթէ յիմար իցեմք, որ ի տառապանաց գերծանիլ
չկա՞նքիմք... Թուի թէ ոմանք ըստ հաճոյից խօսելով, թէ յայս
ինչ յայն ինչ կողմանց ձեռնտուութիւն և օգնականութիւն լինիցի
մեզ, գողացեալ են զմիտսդ... և հաւատապէս իմա՞, որ ոչ ի հիւ-
սիսական և ոչ յայլոց մեզ պայելութիւն կարէ լինել այժմ,
բաց Ստուժոյ: Եւ ի շրջապատեցեալ գոլս մեր ի թշնամեաց
եթէ նշան երևիյի յարելոյ և հոյելոյ առ կարծեցեալ օգնիչն
առաջի կայ նեղութիւն, խոշտանկումն, յափշտակութիւն և
սուր. իսկ եթէ անտոյդ համարիցիս զգրեալքս և դարձեալ
անսայցես նոցա՝ որք զհաճոյականս խօսին, ապա յայլոց հա-
ւատարմաց տեղեկացիր՝ եթէ յանցեալ ամսն մինչ Արցախեցիք
ձգտեցան առ ապաւինութիւն. նոցա, ի բռնաւորէն իւրեանց
զինչ անցք անցին ընդ նոսա, զիմրդ մահացաւ խղճալի Յով-
հաննէս կաթուղիկոսն և ո՞րպէս աղաւաղեցաւ. սուրբ Աթոռն
Քանձասարու. և այժմ ո՞ր են մելիքաւորներն, և զի՞նչ կրեցին
(որ և ի յառաջանալ այնց դառնութեանցն ի քանի՞ տեղեաց
գրեցին՝ առ մեզ զբանս գովութեան՝ թէ յոյժ բարւոք էր՝
որ դուք ոչ ցուցիք առ նոսա զնշան համակամութեան և անվը-
նաս պահեցիք զսուրբ գահդ) և ի տեղեկանալդ զայսմանէ
ստուգութեամբ, ապա ընտրեալ զսուտն և զիրաւն և անմեղա-
դիր լեր մեզ:»

րից, այլ միայն Աստուծուց: Եթէ մենք, թշնամիներից չըջապատուած, որ և է նշան ցոյց տանք, թէ յարուում ենք և կամ թէ աչք ենք ուղղում այդ կարծեցեալ օգնիչներին, այն ժամանակ մեզ ուրիշ բան չի սպասիլ, բայց թէ նեղութիւն, խոշտանգանք, յափշտակութիւն և սուր. իսկ եթէ մեր զրաժն անստոյգ համարես և հաճոյական բան ասողներին ականջ դնես, տեղեկացիր միւս վստահելի անձերից, թէ անցեալ տարիներն ինչն՝ կրեցին իրենց բռնակալից արցախեցիք, երբ այն հաճոյախօսների վրայ յոյս դրին, և ինչպէս մեռաւ խղճալի Յովհաննէս կաթողիկոսն և ինչպէս քանդուեցաւ Գանձասարի աթոռը, և ուր են այժմ մելիքներն և ինչ աղէտներ քաջեցին նրանք: Այդ դառնութիւնների ժամանակ որքան տեղերից մեզ գովասանք գրեցին, թէ շատ լաւ էր, որ մենք համակրութեան նշան ցոյց չտուինք նրանց և մեր սուրբ գահը վնասներից ազատ պահեցինք: Այս բոլորն ստուգութեամբ իմանալուց յետոյ՝ զատի՛ր սուտն իրաւից և մեղադիր մի լինի՛ր մեզ»:

Սակայն թէպէտ Պոտեմկին իշխանի փորձը՝ դրդելու կաթողիկոսին Հայաստանի ազատութեան նախաձեռն լինել՝ յաջողութիւն չունեցաւ, բայց և այնպէս Կայսրուհին իւր նախագծին հետևելուց յետ չկասեց: Ռուսաց զօրքերը Վ. Ա. Զուբով կոմսի հրամանատարութեամբ դէպի Պարսկաստան խաղացին:

Արշաւանքի մերձաւոր նպատակն էր, հրովարտակի ասելով, «վերահաստատել Իրակլ Թաղաւորին իւր կալուածների մէջ, Ռուսիայից կախուած դիրք տալ Ղարաբաղի հայ մելիքներին և նրանց հպատակ բնակիչներին, և յօգուտ մեր զրաւել Արարատեան հայրապետին, որ այնքան զօրեղ տպեցութիւն ունի ամբողջ ցիւրուցան հայ ազգի վրայ: Այս բոլորը շատ միջոցներ կըտար մեզ քրիստոնեայների գլխաւորութիւնը հաստատելու և մեր գերագոյն իշխանութիւնն ապահովելու համար»:

Պ. Ա. Զուբով կոմսը խնդիր ուղղեց Յովսէփ արքեպիսկոպոսին՝ շնորհ տալ մեզ Ձեր փոյթեռանդն ծառայութեան նըշանը՝ Մովզով գնայ և բանակցել ևղբօրս հետ Պարսկաստանի և դրան սահմանակից ազգերի գործերի մասին, որոնց վերաբերմամբ դուք այնքան ընդարձակ ու մանրամասն տեղեկութիւններ ունիք»: Յովսէփ սրբազանը փութաց ուղարկել Պ. Զուբով կոմսին իւր յօրինած տեղեկագիրը Հայաստանի և սահմանամերձ նահանգների մասին՝ դրանց աշխարհագրական քարտիզով հանդերձ. և Վ. Ա. Զուբով կոմսի հետ տեսնուելուց յե-

տոյ գրեց արքեպիսկոպոսը Յ. Լ. Լազարեին, թէ «սա էլ, եղբայրն էլ փափագում են, որ մենք ուղեկցենք արչաւանքին մեր ազգի քաջալերութեան և օգտի համար: Մենք անկարող էինք մերժել և մեր տկարացած մարմինը խնայել, և կարծում ենք, թէ այս գործի վերջը Աստուծու ողորմութեամբ օգնութիւն և ապահովութիւն կը լինի մեր ազգին»:

Վ. Ա. Զուբով կոմսը 26 հոկտեմբերի 1796 ամի գրով խնդրում է Յովսէփ սրբազանին գնալ միանալ Գեներալ-Մայօր Ա. Մ. Բիմսկի-Կորսակովի բանակին՝ «որպէս Քրիստոսի միակ հօտը հովուող բարի հովուապետ և հայցել յօգուտ քրիստոնէութեան Արարատեան հայրապետի սուրբ օրհնութիւնը մեր ապագայ գործերի վրայ, հայրապետի, որին ես ուղղած եմ մի առանձին գրութիւն և յանձնած նոյն իսկ Գեներալ-Մայօր Կորսակովին՝ Նսրին Սրբութեան հասցնելու համար»:

Դժուար գործ յանձնուեցաւ սրբազանին. Վ. Ա. Զուբով կոմսը, չնայելով իւր ջերմ ցանկութեան շուտով ազատելու քրիստոնեաներին, ստիպուած էր սակայն անտարբեր երևալ նրանց, որպէս զի մահմեդական ժողովրդին կասկածաբքի տեղիք չտայ: Բայց որովհետեւ այդ ընթացքը քրիստոնեաների նկատմամբ կարող էր խախտել նրանց վստահութիւնն և Ռուսիայի վրայ գրած յոյսերը, ուստի և նրանց հաւատը դէպի Ռուսաց կառավարութեան խոստումները վառ պահելու պաշտօնը սրբազանին յանձնեցին: Վ. Զուբով կոմսը գրում էր Բիմսկի-Կորսակով զօրավարին. «փութացէք Յովսէփ արքեպիսկոպոսի միջնորդութեամբ հաստատուն պահել Արարատեան Հայրապետին առ մեզ ցոյց տուած անձնութեան մէջ»:

Յովսէփ սրբազանը շատ գործունեայ հանդիսացաւ. նա որդորում էր համբերել Աղա Մահմէդ խանի իշխանութեան տակ մտնելու պատրաստ վրաց Իրակլ թագաւորին՝ Ռուսաց օգնութեան յոյս տալով նրան. յորդորում էր և խաներին աջակից լինել ռուսաց զօրքին, երդմամբ վստահացնելով, թէ Ռուսաստանի կողմից ոչ մի զրկանք չի հասնիլ նրանց. անձամբ միջոցներ էր մտածում ռուսաց զօրքին պարէն և պաշար, նոյն իսկ եզներ հասցնելու համար. հովուական թղթեր էր գրում Պարսկաստանի հայերին՝ «կրկնապատկել իրենց անձնութեանը դէպի Կայսերական գահն» և այլն:

Անկարող եմ բաւական շնորհակալութիւն յայտնել Զերդէ բազմութեան այդքան մեծ ջանքերի համար, որ գործ էք

դնում յօգուտ իմ առաջնորդած զօրքերի», գրում էր 15 նոյեմբերի 1796 ամի Րիմսկիյ-Նորսակով զօրավարը Յովսէփ արքեպիսկոպոսին, «և շատ ցաւում եմ, որ այս աղմուտ ու ցեխոտ ճանապարհները յոգնեցնում են Ձեզ»։ «Լիայոյս եմ», գրում էր նա նոյեմբերի 12-ին, «որ արդէն Ձերդ սրբազնութեան հուշակը հայ գիւղերում և նոյն իսկ խանի մօտ ինձ մեծապէս օգտակար կըլինի այս գործի մէջ (պարէնի հայթայթման), և ես ընդ միշտ երախտապարտ և անձնուէր կը մնամ առ Ձեզ»։ Վ. Ա. Զուբով կոմսն էլ իւր կողմից սրբազանին անկեղծ շնորհակալութիւն յայտնելով, խնդրում էր նրան (նամակ 2 դեկտեմբերի 1796 ամի, համար 506)՝ «չարունակել ընդհանուրի օգտին նուիրած փոյթեռանդն ջանքերը»։

Ղուկաս կաթողիկոսն՝ առանց խզելու բարեկամական յարաբերութիւնները խաների հետ, ռուսաց զօրքերի Գանձակ մտնելուց յետոյ հազիւ կարողանում էր ծածկել իւր ուրախութիւնը սպասելով նրանց մօտենալուն էջմիածնին. սակայն յանկարծ «աշխարհիս ամենաօգտակար գործը», ինչպէս որ նա գրում էր Շամիր խանին, ընդհատուեցաւ բօթաբեր լրով, թէ Յկատերինէ Բ. վախճանուած է և ռուսաց զօրքերը յետ են կանչւում Պարսկաստանից... Շատ ծանր վիշտ պատճառեց սրբազնագոյն Ղուկասին և Վրաստանի ասպատակուիլն Աղա Մահմէդ խանի կողմից։

Կայսրուհու վախճանման օրից շատ չանցած, և յատկապէս 1799 թ. աշնան, Ղուկաս հայրապետը հիւանդացաւ և բաւական ժամանակ տառապելով՝ նոյն թուականի դեկտեմբերի 28-ին հոգին աւանդեց։

Երջանկայիշատակ Ղուկաս կաթողիկոսի գործունէութիւնը և անձնաւորութիւնը գնահատելիս չենք կարող անտես առնել նորան պատիւ բերող այն հանգամանքը, որ նա սին փառասիրութեան անմատչելի մնաց և յեհութեամբ կատարում էր իւր բարոյական պարտականութիւնքն Ազգի և Յեկեղեցւոյ առջև, այն պարտականութիւնները, որ դնում էր նորա վրայ իւր բարձր կոչումը։ Նա չենթարկուեց ընդհանուր հոսանքին, այլ իւր լուրջ հայեացքով հեռատեսութեամբ և զգուշաւոր ընթացքով՝ փրկեց, ինչպէս որ տեսանք, հայրապետական աթոռն և հայոց ազգը մահմեդական կառավարութեան անգութ վրէժից, որ անշուշտ նրա անզգաստութեան կը յաջորդէր, եթէ նա իւր հօտի ազդեցիկ անդամներից շատերի ստիպողական հրաւերներ-

րին ականջ դնէր: Միևնոյն ժամանակ նա լիովին զնահատում էր իւր նախորդի գործերն և ամենայն փութով նկրտում, որ Սիմէօն կաթողիկոսի սահմանած կարգ ու կանոնն եկեղեցու ներքին վարչութեան մէջ ամրանայ և ռուսաց Կայսերական Տան հետ սկսուած յարաբերութիւնները սերտանան: Իբրև իւր հօտի մտաւոր և բարոյական կրթութեան նախանձախնդիր՝ նա ոչ նիւթական միջոց էր խնայում, ոչ էլ ջանք հայերէն գրքեր տպագրելու համար: Սիմէոն կաթողիկոսի «Պարտաւճառի» տըպագրութեան յառաջիկայ աւարտումն և տպաթէ «ժամագրքի» տպագրութեան ընդ փոյթ ձեռնարկելու դիտաւորութիւնը Յովսէփ սրբազանին յայտնելիս՝ Ղուկաս հայրապետը, ի միջի այլոց, բողոքում էր Պետերբուրգում բացուած տպարանի մէջ գրքեր տպելու առաջարկի դէմ, ասելով, թէ «տպագրատուն ըստ մերում լեզուի գոյ և յայլ տեղիս... սակայն որպէս էր ջանք լուսահոգոյն, նոյնպէս և մեր ամենեցուն այն է ջանք և դիտումն, զի ի սրբոյ Աթոռոյս ելցէ այսպիսի ինչ, առ նորա ի գովեստ և ի բարձրութիւն սմին և անուան լուսահոգոյն, որ զտպագրատունս զայս հաստատեաց. զայսու որովէս զանց արարեալ յայլ տեղիս արկցուք»: «Ուրիշ տեղեր էլ հայոց տպարաններ կան, բայց նա, իւր նախորդի նման, աշխատում է, որ գրքերն էջմիածնում տպուին, որպէս զի թէ Մայր Աթոռի բարոյական հեղինակութիւնը բարձրանայ և թէ տպարանը հիմնարկողի յիշատակը մեծարուի»:

Կաթողիկոսի այդ հոգատարութիւնը հայերի մէջ կրթութիւն և գիտութիւն տարածելու մասին, ամեն ուրեք համակրանք գտաւ: Ղուկաս հայրապետի ընդարձակ թղթակցութիւնը ¹⁾ Յովսէփ սրբազանի և մանաւանդ Յ. Լազարևի, Մարգար և Փիլիպպոս Մանուչարեան եղբայրների (Ռուսաստանում) և Շամիր խանի հետ (Հնդկաստանում) բացայայտ ցոյց են տալիս, թէ ճրջան էին հետաքրքրւում այն դարու լուսամիտ հայերն ազգային դպրոցներ հիմնելու և հայերէն գրքեր լոյս հանելու և տարածելու կարևոր խնդրով:

Այսպէս 17 յունուարի 1783 ամի Մանուչարին ուղղած գրութեան մէջ Ղուկաս հայրապետն ասում է. «Գալով նոր

¹⁾ 17 յունուարի 1783 ամին նա գրում է Յովսէփ արքեպիսկոպոսին, թէ նա միանուագ 100 նամակ է արձակել: «Իրան Պատմութեան Հայոց», հատ. Դ. երես 263:

պատմութեան, որ կը փափագէիր շարադրուած տեսնել, — այդ մասին են քեզ յետոյ կը գրեմ. իսկ վասն դպրատուն հաստատելոյ ըստ երոպական լեզուաց, այսպէս գիտասօլիք, զի մեր լեզուաւս դպրատուն, զոր ունիմք ի սուրբ Աթոռոջս՝ հազիւ պահեմք հաստատուն, ըստ որում չէ մեզ ձեռնտու որպիսութիւն և կացութիւն երկրի: Ինչ ինչ որ վերաբերում է մի այնպիսի դպրոց հաստատելուն, ուր երոպական լեզուներ էլ աւանդուէին, իմացիր, որ մենք ունինք Մայր Աթոռում մի դրպատուն մեր լեզուն ուսուցանելու համար, բայց այդ էլ հազիւ ենք հաստատուն պահում, որովհետեւ երկրիս որպիսութիւնն և կացութիւնը ձեռնտու չեն մեզ: Այդ մի դժուար գործ է այժմ, իսկ յետոյ ի՞նչ կլինի — Աստծուն միայն յայտնի է:

Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ցանկութեամբ կաթողիկոսը հասցնում էր նրան զանազան գրքեր ու ձեռագիրներ և շատ խելացի խորհուրդներ տալիս հրատարակելի գրքերի մասին:

Յովսէփ արքեպիսկոպոսին թողնելով Ռուսաց քաղաքական շրջաններում աշխատելու յօգուտ հայկական հարցի, Ղուկաս կաթողիկոսը այդպիսով չհրաժարուեց Ռուսաստանում գտնուած իւր եռանդուն ներկայացուցչի վերայ ունեցած ազդեցութիւնից: Այդ կողմից միանգամայն ինքնուրոյն մնալով, նա ինչպէս երևում է դօքտ. Րէյնեգսի քաղաքական յանձնարարութեան արդիւնքներից, Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ձեռքում կոյր գործիք չդարձաւ նոյն իսկ այն դէպքում, երբ վերջինս գործում էր Ռուսաց կառավարութեան նախաձեռնութեամբ և առաջարկութեամբ: Հայերի գաղթը Ռուսաստան, Նախիջևան և Գրիգորիոպոլ քաղաքների հիմնարկութիւնը, հոգևոր ատեանի հաստատութիւնն Աժտարիսանում և ռուսաբնակ հայոց նոր թեմի ներքին վարչութեան ուրիշ գործերը կաթողիկոսի յարատեւ հոգատարութեան առարկաներ էին և նիւթ նրա թղթակցութեան սրբազանի հետ:

Սակայն այդ գործնական խնդիրներից գատ՝ Ղուկաս կաթողիկոսն իւր շնորհալի աշխատակցի հետ նամակներ փոխանակելիս, մանաւանդ վերջին տարիները, ստէպ ստէպ չօչափում էր և նրա ապագայի հարցը: Յովսէփ արքեպիսկոպոսը ինքն էլ մտատանջ էր լինում այն մասին, թէ ի՞նչ կերպով պիտի շարունակէ հայաստանեայց եկեղեցուն ծառայել: Նա փափագում էր մի օր բազմել էջմիածնի Մայր Աթոռի վրայ, որի բարձունքից կարող էր մի աւելի լայն ասպարէզ բանալ ծա-

ռայելու իւր ազգին, որից անքան տարի անջատուած էր, և ոչ ռուսաց պետութեան երկու արքունիքներում իրեն չռայած չնորհները, ոչ այդ արքունիքներում իրեն ընծայուած պատուաւոր դիրքը, ոչ էլ պետութեան մատուցած իւր ծառայութիւնների զնահատուելն և ճանաչուելը կարող եղան փարատել նրա մտքից այդ փափազը: Չնայելով Մայր Աթոռի ընկճուած դրութեան, դրա բարոյական նշանակութիւնն անքան մեծ էր, որ Յովսէփ արքեպիսկոպոսը սիրով պատրաստ էր փոխանակել հիւսիսային մայրաքաղաքի հեշտանքն ու պատիւները Պարսկաստանում սպասող զրկանքների ու վտանգների հետ... Դեռ Սիմէոն կաթողիկոսի օրով Յովսէփ սրբազանը ցանկութիւն էր յայտնած Զմիւռնիա կամ Պոլիս առաքուելու, որոնց հայ ժողովուրդը մեծ ազգեցութիւն ունէին կաթողիկոսների ընտրութեան վրայ, սակայն այդ դիտաւորութիւնն ի դերս ելաւ Ղուկասի ընտրութիւնն էլ Սիմէոնի մահից յետոյ, ինչպէս տեսանք, այնպէս արագ կատարուեցաւ, որ Յովսէփը ժամանակ անգամ չգտաւ յօգուտ իւր թեկնածութեան որ և է բան անելու: Նա պարտուպասչաճ խոնարհութեամբ հնազանդուեցաւ ազգի նորընտիր հայրապետին, բայց և ընականաբար՝ իւր էական արժանիքների համեմատ՝ իրեն էլ համարում ոչ միայն նրա օրինաւոր, այլ և արժանաւոր յաջորդը: Արդեօք նորան յուզում էր այն միտքը թէ իւր բազմամեայ ծառայութիւնն եկեղեցուն և ազգին ռուսաց պետութեան մէջ ըստ արժանւոյն կզնահատեն Ռուսաց սահմաններից դուրս եղած հայերը, որոնցից և գլխաւորապէս կախուած էր: Այս բոլորն ի նկատ առնելով նա որոշեց մի նամակ գրել Ղուկաս կաթողիկոսին: Ինչքան որ կարելի է դատել Ղուկասի պատասխանից այդ գրին՝ Յովսէփ յայտնած պիտի լինէր, թէ կարեոր է համարում էջմիածին գալ իւր թեմի մի քանի գործերի մասին հայրապետի հետ անձամբ խորհրդակցելու համար առանց յիշելու, թէ կըմնայ արգեօք էջմիածնում, թէ կըվերադառնայ Ռուսաստան, — և խնդրած, որ իւր բացակայութեան ժամանակ թեմի գործերի վարչութիւնը Նփրեմին կամ Իանիէլին յանձնուի: Ի պատասխանի այդ գրութեան Նորին Սրբութիւնը 1782 թ. իմաց տուաւ Յովսէփին, թէ անյարմար է դատում անորոշ պաշտօնով Ռուսաստան ուղարկել այդ վարդապետներից մէկին կամ միւսին, այլ թէ կըցանկար Նփրեմին եպիսկոպոս ձեռնադրել և Ռուսաստանի թեմական առաջնորդ կարգել, որպէս

զի նա սկզբներում Յովսէփի ցուցմունքներով ղեկավարէ և քայլ առ քայլ ընտելանայ թեմի վարչական գործերին. ապա թէ մի քանի ժամանակ անցնելուց յետոյ Յովսէփը կարող կըլինէր Եջմիածին վերադառնալ: Յովսէփի նամակի շարժառիթները հասկանալով, Ղուկաս հայրապետը շարունակում էր. «Դու ես այդքան տարի գրադուած էիր միայն մի թեմով, որ անքան հեռաւոր է, սահմանի վրայ է, և յետ ես մնացել ընկերներիցդ: Աստուծուն և մարդկանց յայտնի է, որ մի աւելի մեծ թեմի արժանի ես. քո թեմն էլ հարկաւ փոքր չէ ուր և մեծ պատիւ կվայելես, բայց շատ հեռաւոր է: Այդքան վաստակներից յետոյ արժանի էր քեզ մի աւելի մեծ թեմ ստանալ, հօտի և սեպուհների հետ ծանօթանալ, քեզ էլ նրանց ծանօթացնել և այդպիսի կենդրոններում Ս. Աթոռի համար աշխատելով բարի անուն ժառանգել, ինչպէս որ այստեղ ես ժառանգած: Այս մասին անշուշտ մտածում ես, ինչպէս որ գրած էիր լուսահագի կաթողիկոսին, հարցնելով նրան, թէ ո՞ւմ կըցանկար Կ. Պօլիս և կամ Զմիւռնիա առաքել: Հայրապետն ի վերջոյ ցաւ էր յայտնում, թէ Յովսէփի նման մի աշխատակից չունի Կ. Պօլսում, ուր իսկապէս, ինչպէս գրում էր նա, վճռում են Մայր Աթոռին վերաբերեալ գործերը, և խորհուրդ տալիս՝ չյարուել հեռաւոր թեմին, որովհետեւ ազգը սովոր է նրան ընտրել, որին տեսնում ու ճանաչում է: Այլ կշռել այս բոլորը և յայտնել իրեն, թէ ի՞նչ կորոչէ: Արդեօք կաթողիկոսն և Յովսէփը դարձեալ իրար բան գրեցին այս առթիւ. — յայտնի չէ. միայն թէ սրբազանն Եջմիածին չգնաց, թէ և իւր ասելով, Ղուկաս կաթողիկոսն երկու անգամ հրաւիրեց նրան, իբր թէ գործերի վարչութիւնը նրան յանձնելու նպատակով: Թերևս նրա գալուստը դիւրացնելու համար էր, որ կաթողիկոսը Ռուսաստան ուղարկեց Յփրեմ եպիսկոպոսին: Յամենայն դէպս՝ կաթողիկոսի մահուան օրը, 28 դեկտեմբերի 1799 թ. մի, Յովսէփը դեռ Ռուսաստան էր:

Ինչպէս որ երևում է Եջմիածնի միաբանութեան նամակից յանուն Յփրեմ եպիսկոպոսի 1800 թ. փետրուարի 3-ից, եկեղեցական դասն և հայ ազգի ականաւոր ներկայացուցիչներն երկու անգամ գումարուելով ժողով կազմեցին Ղուկասին յաջորդ ընտրելու համար և վերջապէս վճռեցին Կ. Պօլսի հայոց ժողովրդին թողնել՝ ընտրել մէկին հետեւեալ երեք ընտրելիներից, որոնք էին՝ Կ. Պօլսի պատրիարք Դանիէլ արքեպիսկոպո-

սը, ռուսիաբնակ հայոց թեմական առաջնորդ Յովսէփ արքեպիսկոպոսն և Կեսարիայի թեմական առաջնորդ Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսը: Սակայն 16 յունուարի 1800 ամի կայացած այդ ժողովի համախօսականի մէջ երկու վերջին ընտրելիներէ անունը չկայ, իսկ Դանիէլից յետոյ Կրկրորդ կանդիտատ անունունուած է Յփրեմ արքեպիսկոպոսը. և ահա այդ համախօսականը տանելու համար Դաւիթ արքեպիսկոպոսը Կ. Պօլիս առաքուեցաւ: Թէպէտ ընտրողական ժողովն և կըցանկար քանքարաւոր և հաստատակամ Յովսէփին կաթողիկոս տեսնել, սակայն վախենալով մահմեդական իշխանների վրէժխնդրութիւնից այն մասնակցութեան փոխարէն, որ նա ունեցել էր ռուսաց զօրքերի արշաւանքում թիւրքերի և պարսիկներէ դէմ, զգուշացաւ պաշտօնապէս նրան ընտրելի հրատարակել:

Դաւիթ եպիսկոպոսի Պօլիս մեկնելուց մի քանի օր յետոյ Էջմիածին եկան Առաքել աւագ քահանայ Ղամազեանն և Յովսէփ Բեհբութեան իշխանը, մի նամակ՝ բերելով վրաց Գէորգ թագաւորից և մի հանրագիր Թիֆլիսի հայ հասարակութիւնից, որոնց մէջ յիշատակուում էին Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ծառայութիւններն և առաջարկուում՝ նրան ընտրել կաթողիկոս: Այս պատճառով ընտրողական ժողովը մի նոր նիստ գումարեց և մի նոր համախօսական կազմելով, թէ կաթողիկոս ընտրուած են Պօլսի պատրիարք Դանիէլ արքեպիսկոպոսն և ռուսիաբնակ հայոց վիճակի առաջնորդ Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, այդ արձանագրութիւնը դեռ Կարին գտնուող Դաւիթ արքեպիսկոպոսին ուղարկեց, որպէս զի առաջին հետ միաժամանակ Կ. Պօլսի հայոց համայնքին յանձնուի: Բացի այդ՝ հայ ազգի ընտրողները, Թիֆլիսի պատգամաւորների պահանջմամբ, մի հրաւիրագիր յօրինեցին յանուն Յովսէփ արքեպիսկոպոսի, որ Գէորգ թագաւորը պիտի հասցնէր նրան: Այդ հրաւիրագրում, ի միջի այլոց, հետեւի տողերը կան. «Նթէ դու չես վախենում այն աղէտներից, որոնք կարող են հասնել ազգին, սուրբ Աթոռին և քեզ, ուրեմն հաճիր զալ մեզ մօտ—մենք վայելուչ մեծարանքով կընդունենք քեզ. սակայն եթէ վախենաս և չգաս, մենք քեզ մեղադիր չենք լինիլ»:

Ինքն Յովսէփ արքեպիսկոպոսն իւր ընտրութիւնն իսկապէս կայացած էր համարում: Վրաց թագաւորի համակրութիւնը նրա ընտրութեան, նոյնպէս և ռուսաց կառավարութեան աջակցութիւնը, որ անշուշտ պէտք եղած դէպքում կըհասնէր

ներան, նրա այդ համոզմունքը զօրացնում էին, և նա այդ իմաստով զրեր էր փոխանակում Կ. Պօլսի պատրիարքի, վրաց Գէորգ Թագաւորի, նրա Դաւիթ ժառանգի, իւր թիֆլիսաբնակ ազգականների և Էջմիածնի միաբանութեան իրեն համախոհ անդամների հետ: Բայց և այնպէս նա չէր ուզում Էջմիածնի միաբանութեան և Գէորգ Թագաւորի հրաւերով մեկնել տեղից, մինչև որ Կ. Պօլսի ժողովուրդն ընտրութիւնը չվաւերացնէ: «Չեմ կամենում», պրում էր նա Կ. Պօլս, «ընդունել այդ կոչումը Թագաւորներից և երեւի իշխաններից, այլ նախ Աստուծոց և ապա բոլոր քրիստոսասէր հայ ազգից, որի ձայնը ձայն Աստուծու հաւատալով, յօժարութեամբ կարող կլինիմ ընդունել»¹⁾

Բերաթի երկար յապաղումը Կ. Պօլսից և Դանիէլ պատրիարքի խաղաւանաց լուրերը, որ անձամբ հետամուտ էր հայրապետական Աթոռը բարձրանալու, վրդովում էին Յովսէփին, և նա այդ բոլորին վերջ դնելու համար նամակով ազգարարեց պատրիարքին, թէ ոչ ինքն, ոչ էլ Ռուսիայի և Վրաստանի հաւերը մի ուրիշ կաթողիկոս կըճանաչեն. ուստի և խնդրեց այն գթութիւնների առաջն առնել, որոնք կարող էին ծագել հայ ազգի մէջ: Բացի այդ՝ 28 փետրուարի 1800 ամի նա դիմեց զաղտնի խորհրդական Ս. Լ. Լաշկարին²⁾ և՝ Ղուկաս

1) «Ձեռագիր: Մեք զսոյն կոչումն ոչ կամիմք լինիլ միայն ի Թագաւորաց և ի կայսերաց կամ յերևելի իշխանաց և ի մարդկանց, այլ նախ յԱստուծոյ, և ապա ի բոլոր հասարակութենէ հայկազուն, բրիստոսասէր ժողովրդոց, որոց բազմութեան ձայն՝ ձայն Աստուծոյ հաւատալով կարասցուք յանձն առնուլ յօժար ընդունելութեամբ»: Միւսնոյն միտքը նա կրկնում է նոյն իսկ փետրուարի 23-ին գրած նամակում. «վեհազունից հրաման յետին համարեցի և համարիմ, զի մի՛ բռնութիւն նովաւստոցէ ի սուրբ աստիճանն, այլ տեղի ետու ազգային սովորութեանց, զի ազգն զիս և ես զազն ընդգրկելոց եմք: Ոչ կամիմք ինքնին կարեւոր իշխանութեամբ նպաստաւորաց մերոց ելանել ի սուրբ զահէ, այլ կամօքն Աստուծոյ և համահաճութեամբ հասարակ զաւակաց սուրբ Մօրն մերոյ, զի բազմասցի և վերակրկնեացի սէր և խղաղութիւն առ ամենեւին, որովք և մեք կարասցուք զգնելուլ զգօրութիւն ի բարձանց առ ի հովուել զհօտն Աստուծոյ և կրել զծանրութիւն լծոյն պնորիկս:

2) Արտաքին գործոց Պետական Յանձնաժողովի Ասիական բաժնի անդամ:

կաթողիկոսի մահուան լուրն և հանգուցեալին յաջորդելու կոչուած երկու կանդիտատի ընտրութիւնը նրան յայտնելով, խնդրեց, «եթէ հարկաւ որ համարէ՝ հասցնել այդ ի գիտութիւն առ որ անկն է»: Ըստ այսմ նոյն թուականի մարտի 16 Բարձրագոյն հրովարտակ ելաւ յանուն Օսմանեան դրան ոռոսաց դեսպան Թամարայի՝ հետեւեալ բովանդակութեամբ. «Ջանացէք հայոց ազգի կաթողիկոսի ընտրութեան առթիւ աշխատել, որ Դուռը ներկայ դէպքում նոյն ազգին տրուած իրաւունքը զեղծանէ, և փոյթ տարէք, որպէս զի այդ կոչման համար մի անարժան մարդ չընտրուի, որ արծաթով և հնարքներով կարողանար ձեռք բերել միմիայն հայոց ազգի ընդհանուր հաւանութեամբ ձեռք բերելի կոչումը»: Նոյն թուականի ապրիլի 16 դեսպանը գրում էր Լաշկարեին, թէ չնայելով հասարակ ժողովրդի համակրութեան Յովսէփ սրբազանին՝ հոգևորականներն և երեսիները մեծապէս խոչնդոտն են նրան, որովհետեւ երկիւղ են կրում, թէ նրա ընտրութիւնը ճշմունք և հալածանք կըյարուցանէ Մայր Աթոռի և հայ ազգի դէմ պարսկական կառավարութեան կողմից՝ յիշեալ սրբազանի Զուրով կոմսի արշաւանքին մասնակցելուն և Պոտեմկին իշխանի հետ ունեցած յարաբերութիւնների տատանումով. գալով Դրան, նա չէ խառնուում այդ գործին»:

Այս հանգամանքների մէջ Կ. Պոլսի հայ համայնքը Դանիէլ պատրիարքին կաթողիկոս ընտրեց, և առարկէն պատրաստուում էր էջմիածին մեկնել, երբ Թամարա դեսպանն այդ գործին միջամուտ եղաւ: Ինչպէս երևում է նրա կայսեր ուղղած գեկուցագրից ի ¹⁶/₂₈ մայիսի՝ նա ազդարարեց Բ. դրան, թէ Կ. Պոլսի հայերը թէև լիովին գիտեն Յովսէփ սրբազանի առաւելութիւնները սր և է ուրիշ կանդիտատի առջև, բայց վախենալով Բ. Դրան հալածանքից՝ չեն վստահանալ նրան ընտրել. այն ինչ թագաւոր կայսրին հաճելի կըլինի, եթէ հայերը կաթողիկոս ընտրեն Յովսէփին, որ բոլոր հայերի վկայութեամբ ամենից աւագն է և արժանաւորը արքեպիսկոպոսների դասում և մանաւանդ անձամբ էլ ծանօթ է Նորին Մեծութեան: Սրբազանի ընտրութեան արգելք եղող վտանգները մէջ տեղից բառնալու համար անհրաժեշտ կըլինէր, որ Բ. Դուռը մի նոր ընտրութիւն կարգադրէ և ինքն հայերի առջև մատնացոյց լինի Յովսէփի վրայ, իբրեւ ցանկալի կանդիտատի: Սուլթանն այդ առաջարկութիւնն ընդունելուն պէս յանձնեց դեսպանին Թագաւոր կայսրի գիտութեան հասցնել,

թէ նրա ցանկութիւնը կը կատարուի, և նոյն օրը հրամայեց Ռենէզոս աքսորել Դանիէլ պատրիարքին, իսկ Դաւիթ արքեպիսկոպոսին Լէմնոս, որովհետև նա ևս Յովսէփի ընտրութեան հակառակ էր, մտադիր լինելով Դանիէլի մեկնելուց յետոյ նրան յաջորդել Կ. Պօլսում:

¹⁶/₂₈ յունիսի 1800 ամի Թամարա դեպպանն ամենահպատակօրէն զեկուցանում էր, թէ «Յովսէփ արքեպիսկոպոսն այս օրերս Էջմիածնի կաթողիկոս ընտրուեցաւ յընդհանուր գոհութիւն հայոց ազգի, որ իւր հակումը դէպի նա մի բազմաբանակ ստորագրութիւն կրող հանրագրով ցոյց տուաւ, որով ազգի ընտրութիւնը հաստատելու սովորական բերաթ են Կենդրում Բ. Դանիէլ: Նորընտիր պատրիարքը Դաւիթն յանձնեց բերաթն Էջմիածին տանելու պաշտօնը և այդպիսով ազատեց նրան մօտալուտ աքսորի վտանգից: Բերաթի պատճէնը՝ շնորհակալութեան նամակներով և գործին վերաբերեալ միւս թրղթերով՝ դեսպանն առաքեց վիցէ-կանցլէրին, ինչպէս որ տեսանելի է նրա զեկուցագրից յանուն Թապաւորի .ի ¹/₁₃ յուլիսի 1800 ամի:

Նրբ Յովսէփի կաթողիկոս ընտրուիլը պաշտօնապէս յայտնի եղաւ, Պօղոս Ա. կայսրը «Նորին Կայսերական Մեծութեան Աւագ Տիսղոսը կրող» հրովարտակով ի 28 յուլիսի 1800 ամի հետեւեալ խօսքերն ուղղեց Յովսէփ հայրապետին և բովանդակ հայ ազգին.

«... Թէ ըստ օրինակի Մեր վերոյիշեալ նախնեաց և թէ մանաւանդ ի նշան Մեր յատուկ գոհունակութեան նրա (Յովսէփի կաթողիկոսի) ջերմեռանդն գործերից, Մենք հաւաստելով հանգերձ, թէ միշտ Մեր Կայսերական գթութիւնն և բարեհաճութիւնը կընծայենք նոյն Յովսէփ կաթողիկոսին և հայոց հայրապետական աթոռի բոլոր յաջորդներին, եւս և մեկիքներին, իւզբաշներին և կառավարիչներին և համայն պատուելի հայոց ազգին,—թոյլ ենք տալիս նրան, Յովսէփ կաթողիկոսին և նրա հայրապետական աթոռի յաջորդներին՝ հոգևոր հանգամանքներ և եկեղեցական ծէսերի վերաբերեալ գործերում առաջուայ պէս իւր իրաւասութեան ներքոյ պահել Մեր պետութեան մէջ բընակուող և Մեզ հպատակ հայազգի և հայադաւան մարդկերանց, Վստահ թող լինին նոյն ամենազնիւ Յովսէփ կաթողիկոսը, արգոյ մեկիքներն, իւզբաշներն ու կառավարիչներն և ամբողջ յարգելի հայոց ազգը եւ մանաւանդ Մեր պետութեան

մէջ ընակուող և Մեզ հալատակ հայերը՝ որ Մեր հաճութիւնն և թիարկութիւնն ընդ միշտ նրանցից անկապտելի կրմնան»։

Բացի այդ՝ նոյն թուականի նոյեմբեր ամսին բարձրագոյն հրովարտակ գրուեցաւ Կ. Պօլսի ռուսաց դեսպանին, թէ «Պատուիրում ենք Ձեզ ամեն հնար եղած նպաստ ու պաշտպանութիւն հասցնել հայոց Հայրապետի (Յովսէփի) կողմից Թիւրքիայի մայրաքաղաքն առանքուող հոգևոր պաշտօնեաներին այն ամեն պարագաներում, ուր նրանք կարէի կ'ունենան, և ըստ ամենայնի նոյն հրովարտակի (11 յունվ. 1781 ամի) համեմատ վարուի»։

Ապա թէ վրաց Գէորգ Թագաւորին գրուեցաւ. «Առաջարկում ենք Ձերդ Բարձրութեան՝ Հայրապետի Ձեր երկիրը ժամանելուն պէս՝ Ձեզ յայտնի հին եղանակով և հանդիսով ընդունել նրան և այդ տեղից իւր սրբապան կոչման վայել չուք ու պատուով և թիկնապահ զինուորներով ճանապարհ դնել։ Լիայոյս ենք, որ Ձերդ Բարձրութիւնը առաւել մեծ փութով կաշխատի այդ մասին, որովհետև Հայրապետը, Մեր կայսրութեան մէջ արքեպիսկոպոս լինելուց՝ յետոյ, Մեր ձեռքով է հաստատուած իւր այդ նոր աստիճանում»։

Յովսէփ կաթողիկոսն էլ իւր կողմից՝ յառաջ քան Ռուսաստանից մեկնելը մի թուղթ ուղղեց ռուսաց կառավարութեան, որով միջնորդում էր՝ «ի տրիտուր իւր ծառայութեանց, որ մատուցել է ռուսաց պետութեան, ի յարգանս հայրապետի վսեմ կոչման և ի նշան ամենողորմած բարեհաճութեան զէպի հայ ազգը՝ հոգ տանել իւր հօտի պէտքերի մասին և վարձատրել իւրմերձաւոր աշխատակիցներին. միևնոյն ժամանակ մատնացոյց լինում Գրիգոր վարդապետի վերայ, որպէս իւր յաջորդի, որին մտադիր էր եպիսկոպոս ձեռնադրել։ Խնդրուած կէտերից շատերը կատարուեցան և բացի այդ՝ «ի յարգանս», ասուած է հրովարտակում, «հայրապետի ծառայութեանց յօգուտ մեր Կայսրութեան» այն ռոճիկը, որ նա ստանում էր իբրև Ռուսաստանի վիճակաւոր առաջնորդ, մշտական թոշակի վերածուեցաւ և նրան 25 արչին զգեստացու գիպակ ընծայեցին։ Բոստոպչին կոմսն այդ մասին զեկուցում տալով Հայրապետին գրում էր. «Նորին Կայսերական Մեծութիւնը բարեսիրաբար հանեցաւ այս շնորհումներով որոշել Ձեզ միւս հայրապետներից, Ձեր նախորդներից .. Հաղորդում եմ Ձեզ, որ Ձեր այս

տեղ վարած առաջնորդական պաշտօնի յաջորդին էլ մի վայելուչ ռոճիկ կըլատկացուի»:

30 Հոկտեմբերի 1800 ամի հրովարտակով հրամայուած էր Աժտարխանի նահանգապետ գեներալ-Լէյտենանտ Կնորրին՝ գին՝ «Հայրապետին մինչև Քիֆլիս հասցնելու համար տալ նըրան մի վայելուչ յուղարկաւոր վաշտ կազակների աւագ սպայով, որ կարենար ծառայել նրան իբրև պրիստաւ (յանձնակատար):

Բարձրագոյն հրովարտակը, օսմանեան դրան բերածն և միւս թղթերը հասան Յովսէփ կաթողիկոսին Աժտարխանում 18 նոյեմբերի, և այնուհետև նա ճանապարհ ընկաւ դէպի Էջմիածին: Սահմանամերձ Մոզդոկ քաղաքը ժամանելուց յետոյ նա 18 յունուարի 1801 թ. մի նամակ առաքեց Ռոստոպչին կոմսին, որով դարձեալ շնորհակալութիւն էր յայտնում իւր գտած կայսերական շնորհների փոխաւէն: Այդ նամակը հետեւեալ խօսքերով է վերջանում. «Եթէ Նորին Կայսերական Մեծութեան Ամենաողորմած թագաւորին երբեք-եիցէ հաճոյ թուի իւր ողորմած հայեցուածքը դարձնել Արարատեան նահանգի և իմ հայրապետանիստ Էջմիածնի մենաստանի, իւր խոնարհ ու հաւատարիմ աղօթարարի վերայ, կարելի է պատճապել նրանց թշնամիների յարձակումից մի զօրաբաժնով, որի վրայ, ըստ իս, լաւ կըլինէր հրամանատար նշանակել այն երկիրն և ազգերի բարբն ու վարքը լաւ ճանաչող հեծելազօրի գեներալ Սաւելյեին»:

Ռոստոպչին կոմսն իւր կողմից՝ ըստ բարձրագոյն հրամանի գրում էր Հայրապետին (11 յունվ. 1801), թէ «Վեհափառ Կայսրը հաւատարով հաւատում է Ձեր երախտագիտութեան ցոյցերին և Ձեր անկեղծ հաւատարմութեան իւր գահին, մանաւանդ որ դուք այդ բոլորը նշանաւոր գործերով հաւաստած էք, վասնորոյ և առանց բնաւ երկբայելու կարող էք ապագային ևս յոյս դնել նրա արքայական բարեհաճութեան և հովանաւորութեան վրայ, որոնք Ձեր մասնաւոր անձնուիրութեան պատճառով յատուկ Ձեր անձին և համայն ազնիւ հայ ազգի վրայ տարածուած կըմնան»:

Հայրապետը Քիֆլիս ժամանեց 10 փետրուարի 1801 ամի: Գէորգ թագաւորին այլ ևս կենդանի չգտաւ: Գեներալ Մայօր Լազարերը 11 փետրուարի ծանուցանում էր գեներալ Մայօր Կնորինգին. «Նորին Սրբութիւնը հայոց Յովսէփ Հայրապետն

երէկ Թիֆլիս ժամանելուն պէս՝ Յովհաննէս արքայորդին իւր ամենալաւ իշխաններէ հետ միասին դիմաւորեց նրան Կուկի կոչուած գիւղի մօտ։ Այնուհետեւ՝ մինչ նա անցնում էր՝ ռմբաձգութիւն եղաւ. իսկ նրա քաղաք մտնելու ընդ առաջ ելաւ դռների մօտ հաւաքուած եկեղեցական դասը հանդիսաւոր զգեստաւորութեամբ. ուր նորին սրբութիւնն ևս զգեստ հագաւ, ապա թէ հետի գնաց մինչև հայոց Վանքի եկեղեցին և այն տեղ թագաւոր Կայսրի արեւատութեան համար մաղթանք կատարեց, մի պատշաճ քարոզ ասելով ժողովրդին։ Հասցնելով այս ի գիտութիւն Ձերդ գերագանցութեան, կաւեյացնեմ, որ ես էլ գեներալ-Մայօր Գուկակօվի և մի քանի սպանների հետ դիմաւորեցի նրան Կուկի գիւղի մօտերքում»։ — Էիմ Թիֆլիս գալուց յետոյ», գրում էր Հայրապետը Րոստոպչին կոմսին, «տեղւոյս հանգամանքների հետ ծանօթանալով, բաւական յաջողեցայ յունկնդրութիւն և ի հնազանդութիւն իմ Կայսրին բերել թէ արքայորդիներին, որոնց հետ անձամբ տեսակցութիւն ունեցայ և թէ անուանի իշխաններին։ Թագաւորիս շնորհները վայելելով հոգեպէս մխրթարուած եմ, որ գէթ մասամբ նպաստաւոր եղայ Նորին Կայսերական Մեծութեան սրբազան կամքի իրագործման և օգտաւէտ վրաց թագաւորութեան՝ դրան ընդ միշտ Ռուսաց Պետութեան հետ միացնող Բարձրագոյն մանիֆէստի հրատարակման գործում։ Այս իսկ Բարձրագոյն կամքի իրագործման համար շատ աշխատանք կրեց իւր ծառայութեան պարտքին համեմատ նաեւ գեներալ-մայօր Լազարեը. վրաստանը համայն Ռուսիայի հպատակութեան ներքոյ դնող Բարձրագոյն մանիֆէստը ամսոյս 16-ին վրաց եկեղեցու մէջ յայտարարելուց յետոյ՝ նոյնը մի առանձին հաղորդագրութեամբ ուղարկեց և ինձ հայոց եկեղեցում ծանուցանելու համար. որ և ես ամսոյս 17-ին ընդհանուր հաճութեամբ և պատշաճաւոր հանդիսով հրատարակեցի։ Այս առթիւ տեղի գտած հանդիսի կարգը պատիւ ունիմ ներկայացնել ընդ սմին»։

Մինչ այս մինչ այն՝ երեք եպիսկոպոսից բաղկացած մի պատգամաւորութիւն եկաւ Էջմիածնից՝ կաթողիկոսին Մայր Աթոռը տանելու համար։ Նորին Սրբութիւնն արգէն պատրաստուում էր ճանապարհ ընկնել և բարև մնայի այցելութիւններ էր անում։ Փետրուարի 27 նա կամեցաւ բաղանիք գնալ Դարիա թագուհին այդ իմանալով, առաջարկեց նրան Արքայական կոչուած բաղանիքը, որ այն ժամանակ թագուհուն էր

պատկանում: Հայրապետն ընդունեց այդ առաջարկը. սակայն բաղանիքից յետ գալուն պէս տկարութիւն զգաց և անկողին մտաւ. հիւանդի դրութիւնն օր ըստ օրէ ծանրացաւ, և մարտի 9-ին նա իւր հոգին աւանդեց: Մահուան մերձենալը զգալով, նա կանչեց իւր մօտ Էջմիածնից պատգամաւոր եկած Սիմէոն եպիսկոպոսին, խոստովանուեցաւ, հաղորդութիւն ընդունեց և առաւօտեան 9^{1/2} ժամին հանգեաւ ի տէր եղբօր գերդաստանի շրջանում: Մեռնելուց առաջ նա խնդրեց Սիմէոն եպիսկոպոսին և իւր մօտ գտնուող Երիզոր վարդապետին՝ անյապաղ Էջմիածին ուղարկել իւր գոյքը, «որպէս զի իւր հոգու վրայ մեղք չմնայ»,—բացի մի փոքրիկ տփից, որ պարունակում էր յատուկ իրեն ընծայուած մի քանի թանկագին իրեր, այդ տուփը նա խնդրեց տալ իւր եղբօրը՝ Սողոմոն իշխանին: Խնդրեց թաղել իւր մարմինն Էջմիածնում, Սիմէոն կաթողիկոսի գերեզմանին կից:

Չենք-յապաղիլ այն զրոյցների վրայ, որոնք մինչև այս օր չեն մոռացուած հայերի մէջ. իբր թէ նա թունաւորուած էր. այդ զրոյցները որ և է իրական հիմք չունին. նրա կեանքը ցանկալի էր նրան շրջապատող անձերին:

Այդպէս աւուրդ հասակում խափանուեցաւ ի Ռուսաստան Հայաստանեայց եկեղեցու առաջին ներկայացուցչի գործունէութիւնը, այն չքիւ ձիւրքերով օժտուած մարդու, որ նշանաւոր երախտիք արաւ կառավարութեան և իւր Նկեղեցուն և Ռուսաց միապետների առջև շնորհ ու հովանաւորութիւն վաստակեց ինչ միայն իւր, այլ և թէ՛ ռուսիաբնակ և թէ՛ օտարաբնակ համազգիների օգտի համար: Նա հաստատեց իւր ամբողջ հօտի գիտակցութեան մէջ այն գաղափարը, թէ հայ ազգի ուղիղ հասկացուած շահերը լիովին համակերպ են Ռուսաստանի շահերին և դրա բարձր կոչման Արեւելքում. նա մի պայծառ օրինակ հանդիսացաւ իւր յաջորդների, այն է՝ ամենայն հայոց կաթողիկոսների համար, որոնք նրա գծած շաւղով ընթացան. նրա օրինակով ներշնչուած էր Ներսէս կաթողիկոսը, որ անձնութեան և անձնուրացութեան բազմաթիւ գործեր կատարեց Ռուսիայի տիրապետութիւնն իւր հայրենեաց մէջ հաստատելու համար 1827—29 թ. թ. պարսից ու թիւրքաց պատերազմների ժամանակ, և նմանապէս մեծ պատիւներ ու շնորհգտաւ Ռուսաց Միապետների առջև և յարգանք նրանց պետական մարդկանցից:

Այսպէս ուրեմն Պետրոս Մեծի ժամանակից ի վեր Ռուսաստանի և հայ ազգի միջև հաստատուած բարոյական կապն և մտերմութիւնը լիովին զիտակցօրէն ամրացան Սկատերինէի իմաստուն կառավարութեան օրով. և այդ յարաբերութիւնների բնական հետեանք էին Ռուսաստանի ամեն կողմանց հայերի բոլորանուէր հաւատարմութիւնն և նրանց մատուցած երախտիքը, որոնք բազմաթիւ հրովարտակներով յանուն հայ ազգի և նրա հայրապետների վաւերացուած են նոյն իսկ Գահի բարձունքից:

Իւր հայրենիքին լաւութիւն կամեցող իւրաքանչիւր քաղաքացու, և մանաւանդ իշխանութիւն վայելող մարդու սուրբ պարտքն է վառ պահել այդ զգացումներն և նպաստել դրանց զարգացման. բարի ծառայութիւն անող չին նրանք, որոնք թուլացնում են այդ բարոյական շաղկապներն և փոխադարձ անվստահութիւն գրգռում այնտեղ, ուր դրա համար բնաւ պատմական հիմք չկայ: Անցեալի ծանօթութիւնը վերացնում է մէջ տեղից թիւրիմացութեան առիթներն և փոխադարձ համակրութեան ու յարգանքի բարի զգացումներ յառաջ բերում: Եւջանիկ կը համարենք մեզ, եթէ մեր հետազօտութիւնը գէթ փոքր ի շատէ՛ նպաստէ այդ գործին:

ԿԱՐԱՊԵՏ ՆՁԵԱՆՑ

ՅՈՎՍԷՓ ՀԱՅԴՐԻՒՄ

Կէօրնների

Իրական վէպ իբր գրամ ներկայացուած մէկ արարուածով:

ԱՆՁԻՆՔ

Հարիւրապետ

Մեծ տեղակալ

Տասնապետ

Վաճառական

Վիրաբոյժ

Քաղաքացի

} հետեակ զօրաց զունդէն
}
Փօգէրայէ

(Գործողութիւնը կը կատարուի Մօստէբէյի պատերազմէն վերջը Փօգէրայի մէջ երեկոյին 9 Յունիս 1800)

ՏԵՍԻԼ ԱՌԱՋԻՆ

(Փօգէրայի մէջ մենաւոր փողոց: Խորը կը տեսնուի դուռն ու պատուհանները փակուած եւ կանաչներով ծածկուած մի տուն: Զախ կողմը սանդուխտով տուն):

Հարիւրապետը, աջ ձեռքը ծանրապէս վիրաւորուած՝ նստած է Տեղակալի մօտ, որն անզգայ ընկած է սանդուխտին վրայ):

Հարիւրապետ. Կեանքի նշան մի չկայ: Ընկե՛ր, դու վերջագուցիւր զայն:—Եւ սակայն սիրտը կը բարախէ դեռ,— Աստուած իմ, չեմ գիտեր թէ ուրախանալու եմ թէ ոչ: Այո՛,

սիրտը կը բաբախէ դեռ: Եթէ կարենայի սորան օգնութիւն մի ձեռք բերել, Ո՛չ, ո՛չ, պէտք չէ՛ որ փափագիմ, այդ պատճառ պիտի լինի իւր վշտերն աւելի երկար տեւելու համար միայն, զոնէ իրեն հետ լմնցած են նրանք:—Ամեն զուռները փակած են քաղաքացիները, աւարառու ֆրանսիացիներուն հանդէպ ունեցած վախերնուն չեն համարձակեր փողոց ելնել, իզուր զարկի բոլոր զոռները, ոչ որ կուզէ բանալ, ոչ որ կուզէ մեզ ընդունել: Զեմ կրնար իմ ձախ ձեռքովս աւելի հեռուն քարշ տալ զինքը, այստե՛ղ պիտի մեռնի նա:— Իւր մարգարէութիւնը կը կատարուի:—Մինչդեռ նա այս առաւօտ իւր վաշտին հետ մօտէս կանգնէր, գերագոյն հրաժեշտի ողջոյնը տուաւ ինձ, խնդացի ես. բայց նա իրաւունք ունէր:—Իմ տկար արիւնէս պէտք է որ վախենան գուշակութիւնները, ապա թէ ոչ իմ կորուսած ապատութեանս և ձեռքիս համար այս գիշեր շատ գործեր տեսնողի ապացոյցը պիտի տայի: Բայց ես այնքան կենսալի և զուարթ քաջութեամբ կրակին դիմեցի, որ կարծես թէ ինձ համար գնդակ չկար, և այժմ այստեղ նստած եմ գերի բռնուած, վիրաւորուած և մինչև իսկ առանց վիրաւորուելու:—Զեմ ուզեր հիւանդանոց գնալ, մինչև որ չստուգեմ թէ ի՞նչ պիտի լինի սա, ինքն ևս նոյնը պիտի ընէր ինձ:—Գերի՛, բայց անիծեալ բառ մի է այս:—Գերի՛, ե՛ս գերի:—Ո՛չ, ի՛նչ կըսեմ, պատերազմի գնդակը տարօրինակ կերպով կիյնայ, այսօր ինձ, վաղը քեզ: Նոքա զիս ձեռք չպիտի ձգէին առանց այն դժոխային հարուածին, բայց դահիճը թող ձախ ձեռքով մի եօթն քաջերու հետ կռուի եթէ կարող է:—Լո՛ւս, փողոցի ներքեւէն մէկը կուգայ, երեւի քաղաքացի մի է, թերեւս իմ ընկերոջս օգնէ նա:

ՏԵՍԻԼ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՆԱԽԿԻՆՆԵՐԸ, ՔԱՂԱՔԱՑԻ ՄԻ

Հարիւրապետ. Կեզէ՛ք, աչնիւ բարեկամ:

Քաղաքացի. Ի՛նչ կայ:

Հարիւրապետ. Եկէք, տեսէք մահամերձ մի որ այստեղ ինկած է, թերեւս կարելի է տակաւին փրկել զինքը: Մարդաւեր եղէք և ձեր տունն ընդունեցէք զինքը:

Քաղաքացի. Կարելի չէ:

Հարիւրապետ. Ինչո՞ւ չէ:

Քաղաքացի. Որովհետեւ կարելի չէ՛:—Ես տունը երեսուն ողջ հիւրեր ունիմ, որոնք ուտելու բան մի չունին, և ոչ ևս աւելի տեղ, մեռեալներն ի՞նչ ընեմ:

Հարիւրապետ. Նա մեռած չէ՛ դեռ:

Քաղաքացի. Եթէ մեռնելու վրայ է՝ տեղւոյ միայն պէտք ունի ուր մեռնիլ կարենայ. այժմ այս շփոթութեան մէջ օգնութիւն չի մտածուիր, այստեղ իմ տունէս աւելի հանգիստ տեղ մ'ունի մեռնելու համար. զիս ևս իմ տունէս դուրս վանեցին և Աստուած զիտէ դեռ ուրիշ ինչեր պիտի ընեն:

Հարիւրապետ. Մօտերը վիճարոյժ մի չիկայ:

Քաղաքացի. Աստուած իմ, նոքա ամենքն ևս այնքա՛ն գործ ունին ձեռքերնին, հրապարակը խճողւած է մահամերձներով, ֆրանսիացի թէ աւստրիացի ամենքն ևս իրարու խոնուած:

Հարիւրապետ. Ամբողջ բանակին բաջ զինուորականներէն մին է այս:

Քաղաքացի. Եթէ ամենաքաջն իսկ լինէր՝ ևս կարող չեմ իրեն օգնելու:

Հարիւրապետ. Ոսկին ձեր գութը կը շարժէ,—զինքը ձեր տունը ընդունելու համար ի՛նչ կը պահանջէք. բոլոր ունեցածս ձեզի կուտամ:

Քաղաքացի. Ունեցածներդ շատ լինելու չէ՛ անշուշտ:—Բայց եթէ լաւ վճարէք ինձ—կարելի է փոքր խուց մի գտնել:

Հարիւրապետ. Սքանչելի է, սքանչելի:

Քաղաքացի. Այո՛, այս սքանչելի, այն սքանչելի, միայն թէ առաջ ոսկին, ապա թէ ոչ բոլոր սքանչելիներն օգուտ չունին:

Հարիւրապետ. Ահաւասիկ (ղրամալաւնակը կը փնտռէ) Վա՛յ, անիծեալ, բոլորովին մոռցայ որ զօրքերը լաւ մի կողպտեցին զիս:

Քաղաքացի. Իրամ չկա՛յ ուրեմն:

Հարիւրապետ. Չկայ դրամ. բայց Աստուծոյ վարձատրութիւնը...

Քաղաքացի. Այդ կերպով երեսուն անթի որսորդ զինուորները չեմ կրնար նոյն իսկ կշտացնել: Քանի որ պարոնը դրամ չունի, ուրեմն զիս հանգիստ թողնելու է:

Հարիւրապետ. Ա՛վ մարդ, մարդկային զգացում չունիս դու բնաւ բո մէջդ:

Քաղաքացի. Ինչո՞ւ չունիմ, և ընդհակառակը դեռ աւել:

ի անիծեալ զգացում մի որ անթուութիւն կը կոչուի. նախ պէտք է որ կշտանամ ես, յետոյ կարգն ուրիշներուն կուգայ:

Հարիւրապետ. Իւր հայրենեաց համար ինկաւ նա և արիւնը թափեց ձեզ համար, և դուք ձեր դռներն անգլմաբար կը փակէք իւր դէմը:

Քաղաքացի. Իրեն փոքր ըսաւ որ այդպէս ընէ:

Հարիւրապետ. Իւր պատիւը, իւր կայսրը:

Քաղաքացի. Ուրեմն թող պատիւը զինքը սնուցանէ և կայսրը բժշկէ զինքը, ինչ չվերարերի:

Հարիւրապետ. Ամօթ, ամօթ, մարդ մարդու պէտք չէ որ օգնէ եղեր:

Քաղաքացի. Հատ առաջ մ'երթաք, աւելի ձեր վրայ մտածեցէք, դուք ևս վիրաւորուած էք, գնացէք հրապարակ վիրաբոյժներուն:

Հարիւրապետ. Տեղ մի չեմ երթար, մինչև որ իմ արիասիրտ ընկերոջս ի՞նչ լինելը չը գիտնամ:— Եթէ օգնութիւն կարելի է պիտի ընեմ իրեն, իսկ եթէ կարելի չէ գոնէ հայրենակից եղբօր ձեռք մի իւր զիւցազնական աչքերը պիտի փակէ:—

Քաղաքացի. Ինչպէս որ կը կամենաք, միայն մի բաղձաք որ ես ձեզ մասնակից լինեմ: Մնաք բարեաւ. ես պէտք է տեսնեմ թէ որտեղ կարող եմ չոր հաց և թթու գինի գտնել, որովհետեւ երեսուն շատակներն այնչափ կուտեն մէկ օրուան մէջ որ զիս մուրադիկ կընեն (կերթայ):

ՏԵՍԻԼ ԵՐՐՈՐԳ

ԴԱՆՍԻԻՆՆԵՐԸ (ԲԱՑԻ ՔԱՂԱՔԱՑԻՆ)

Հարիւրապետ. Սրիկայ:— Աստուած գիտէ թէ ի՞նչ կընէի եթէ իմ աջ ձեռքս կարողութիւն ունենար և սուրս դեռ ձեռքս լինէր:— Ո՛ւր էր թէ սուրս ձեռքս լինէր:— Ա՛խ, անիծեալ, երկու ժամուան մէջ ինչե՛ր կընէի:— Այս առաւօտ, իմ հրամանացս պատրաստ հարիւր քաջ զինուորներու գլուխն էի կեցած, որոնք իմ ակնարկիս կը հնազանդէին, և հիմա այսպիսի թշուառական մի կը համարձակի հետս այսպէ՛ս վարուել:— Անիծեալ հարուած:— Եւ մարդն որքան ուրախացաւ երբ սուրը ձեռքէս ընկաւ: Ո՛հ, սկսաւ վէրքս սոսկալի կերպով այրել:— Դժոխայի՛ն կրակ:— Բազուկս պիտի կորչի:— Ե՛ւ վերջը ինչ պի-

տի լինի:—Շատ մի ծերունի հայրեր իրենց միակ որդին դր շին տակն—առաջնորդած են, շատ մի անօգնական մայրեր իրենց որդին, իրենց յետին նեցուկը հայրենեաց զօհած են, ինչո՞ւ համար պիտի ցաւիմ իմ մէկ բազուկս կորսնցնելուս. ինձ համար հաճելի պիտի լինէր եթէ զիս իմ կեանքէս ևս զրկէին, և գիտէ Աստուած թէ ես իմ կեանքս իսկոյն և ուրախութեամբ պիտի տայի իմ սիրելի հայրենեաց, իմ կայսեր, իմ բարի և մեծ կայսեր համար:—Լուսթիւն, չի՞ շարժեր:—Այո՛, այո՛, կսթափի. աչքերը կը բանայ:—Ընկե՛ր, բարի լինի սթափումդ:—Ի՞նչ կը նայես այդպէս պիշ պիշ շուրջդ:—Խելքդ գլուխդ բեր:—Ճանչցիր քու զինակիցդ: Ես եմ քու բարեկամդ, քու կայսեր համազգեստն է այս, քու հայրենեաց զինանշանն է այս: Փօգե՛րա ենք, կարող ես ազատիլ, զօրապետը պիտի փրկէ զմեզ:

Տեղակալ. Գերի՞ եմ:

Հարիւրապետ. Այո, — թշնամւոյն իշխանութեան ներքե ենք:

Տեղակալ. Գերի՞...

Հարիւրապետ. Օ՛ն, պէտք չէ այդչափ յուզուիլ ու ցաւել, արդէն ամենաբարի զինուորին ևս կրնայ պատահիլ այս: Պատերազմի բազդը զարմանալի կին մի է:—

Տեղակալ. Ինչո՞ւ մտած չեմ... և ինչու գերի եմ միայն:

Հարիւրապետ. Է՛հ, աստիճան մի լաւ է: Մահը փոխանակութիւն չգիտեր:

Տեղակալ. Յաղթուեցանք.

Հարիւրապետ. Ո՛չ, միայն յետ մղուեցանք: Լաննէ զօրավարը մեծ զօրութիւն ունէր եւր կողմը և մեր զօրավարը պարտաւորուեցաւ դէպի Սկրիվիա նահանջել.

Տեղակալ. Նահանջ դէպի Սկրիվիա:—

Հարիւրապետ. Կը բաւէ՛.—Այժմ ինչպէ՞ս կուգաս ինքզինքեդ, վերքդ շատ կը ցաւի:

Տեղակալ. Եթէ դու յաղթութեան աւետիսով արթնցնէիր զիս՝ կը հաւատայի փրկութեանս: Այդ, կզգամ թէ հարուածը մահացու է և այլ ևս ապրել չեմ ուզեր:

Հարիւրապետ. Խնայէ՛ կուրծքդ. — մի՛ խօսիր. — Թերեւս — Տրաշք մի անկարելի չէ՛, կազմդ զօրաւոր է:—

Տեղակալ. Մարմինը մարմնական ցաւերուն դէմ կը դնէ, բայց հոգեկան վշտերը կը կոտրեն զայն:

Հարիւրապետ. Բաւ է՛, հետեւէ իմ պատուէրիս, մի՛ այդքան խօսիր:

Տեղակալ. Ի՞նչ, այն բանի մի վայրկեանները, որ դեռ ևս պիտի ապրիմ ու ապրիլ կուզեմ՝ համր տանջանօք ողբամ: Ո՛չ, թող որ բոլոր սրտովս լսեմ իմ հրաժեշտս քիչ, ինձմէ բաժանուող կեանքը յետին ջերմ արեան հոսանքը կը մղէ դէպի կուրծքըս և խօսելու զօրութիւն կուտայ ինձ.— ի՞նչ եղան մեր ընկերները:

Հարիւրապետ. Ինչպէս որ արդէն ըսի բեղ Սկրիվիա նահանջեցին: Թշնամեղն ձեռքն են Աստեճիօն և Փօղբրան:—

Տեղակալ. Ինչպէ՞ս նահանջը պատուաւոր եղաւ.

Հարիւրապետ. Այդ ըսել կուզեմ:—Գունդերն առիւծաբար կռուեցան: Միայն նոցա թուական առաւելութիւնն ստիպեց որ յետ քաշուինք:

Տեղակալ. Քաջ, սքանչելի ժողովուրդ մի են իմ հայրենակիցներս: Տեսնելու էիր իմ մարդիկս. զիւզազներ էին: Ծովու մէջի ապառաժի նման կանգնած: Աստուած վարձատրէ նոցա հաւատարմութիւնը: Երևի իրենցմէ քիչե՛րն աղատեցան:

Հարիւրապետ. Դու յառաջապահներուն մէջն էիր:

Տեղակալ. Այո, եղբայր. երբ այսօր կէսօրին Աստեճիօ հասանք և կերակուր պատրաստել կուզէինք, լուր եկաւ, ինչպէս որ գիտես թէ Լաննէն մարաջախտը շատ հեռու չէ՛ր մեզմէ և մեր վրայ յարձակիլ կսպառնար: Իմ ձիաւորներու վաշտովս և խուժք մի Լօրկօվեցի թեթեւ ձիաւորներով յառաջ գնացինք թշնամին զբաղեցնելու, մինչև որ բոլոր զօրագունդը պատերազմի պատրաստ լինէր:

Հարիւրապետ. Իմ գործս այդչափ լաւ չե՛ղաւ:

Տեղակալ. Շուտով նշմարեցի թէ ի՞նչ պիտի լինի, և տեսայ թէ ամբողջ զօրաբաժնին և թերեւ աւելիին՝ վիճակը խաղի մէջ է. հազիւ թէ Դէյֆիլէի մօտն հասած էի, ո՛ւր պիտի կանգ առնէի՝ երբ ֆրանսացւոց յարձակման շարժումը տեսայ: Արդէն այսօր առաւօտունէ իվեր զարմանալի ծանրութիւն մի, և նախազգացում մի կար սրտիս վրայ, կզգայի թէ լըրացեր է ժամանակս և թէ արդէն պարտաւոր եմ պարտքս վճարել մահուան: Երբ դէպի ներքեւ նայելով ձորին մէջ թշնամեղն սուխններու փայլելը տեսայ, փստայ էի թէ այսօր ինձ համար զնդակ մի պատրաստ էր անկէ: Մերձ ի վահ լինելուս զգացումէն մղեալ հաւատարիմ տասնապետս կանչեցի, այն ծերունի պատուաւոր Հայդրիիւր, դու կը ծանչնաս արդէն, իրեն յանձնեցի գունդին գանձը և իմ զրամապանակս՝ յանձնարարելով որ

մին գնդապետին և միւսն ևս իմ բարի ծնողացս յանձնէ՝ իբրեւ իրենց որդւոյն միակ հարստութիւնը, այն որդւոյն որ իւր կայսեր և հայրենեաց համար ընկաւ։ Այսպէս ծեր մարդը զրկեցի որուն աչքերն արտասուօք ողորուած էին և որ ծնկաչօք կաշաչէր ինձ մահուան վտանգին ենթարկուելով իմ մօտս կենալ։ Բարի՛ պատուաւոր Յովսէփը։—Նա ևս կը գուշակէր կարծես իւր տեղակային գլխուն գալիքը։—Հին բարեկամէս հրաժեշտ առնելս կարծածէս աւելի դժուար եղաւ, Փրանսացւոց հրացանի հարուածները ճիշտ ժամանակին արթնցոյցին զիս։ Այլ ևս վճռուած էր, իմ մարդիկս վարալի ըման կռուեցան և քայլ մի յետ չընկրկեցան։ Թշնամեաց դիակները կը զիպուէին մեր առաջը, որովհետեւ իմ զօրքերս լաւ նշան կառնէին, բայց իմ շուրջս ևս շատերն ինկան։ Իմ սպաներս առաջիններուն հետն էին։ Վերջապէս մէկ ժամուան կոխէ մի յետոյ, դեռ կանգնած էի տասնեմէկ հոգիով, իննըսունէն տասնումէկ հոգի մեր վրայ խուժող Թշնամեաց դէմ, գետին ինկայ և այլ ևս չեմ զիտեր Թէ անկեց վերջն ինչ պատահեցաւ։ Քու բազկացդ մէջ արթնցայ առաջին անգամ։

Հարիւրապետ. Այդ բանին վրայ կարող եմ տեղեկու թիւն տալ քիչ։ Քու մարդիկդ յետ քաշուեցան երբ զիրենք կռուի մղողն ինկաւ։ Շտամբախ և Օտտելինֆէլդ տեղակալները, որոնք Թշնամւոյն մէկ ուրիշ կողմէ նետուելով մօտդ փութացին՝ վերցոյցին զքեզ և հեռու տեղ մի տարին, մինչև որ Փրանսացւոց հեծելազօրքէն դիմաւորուած պարտաւորեցան քու ճակատագրիդ յանձնել զքեզ։ Թշնամիք ուզեցին զքեզ կողոպտել, մատակայ թաւուտէն մի քանի խրուատներ դուրս ելան, ետ քշեցին զանոնք, իրենց հրացաններու վրայ պառկեցնելով զքեզ Վաստէճիօ բերին, ուրկէ՛ Փ—Մ—Լ. Օրայլի կոմսը զքեզ Փողէրա զրկեց նասունդորֆ հուգարացի մարդու մի ձեռամբ։ Սա ևս պատահեցաւ որ քու օրուան պատմութիւնդ շարունակողը եղայ ես։

Տեղակալ. Նւ դու ի՞նչ եղար։

Հարիւրապետ. Թէև քո զիւցապնական զոհողութեամբ մենք ի վիճակի էինք վերականգնելու, բայց ամէն կողմէ մեր վրայ խուժող մեծ ուժին դէմ չուզեցինք դիմադրել։ Թողուցինք Վաստէգեօն և Փողէրա դարձանք։ Այժմեքս հրացանին հարուածը մեծ դրան մօտն ստացայ, գերի ընկայ, ինքզինքս այստեղ քաշ քշեցի, քեզ գտայ և անմիջապէս որոշեցի քեզ հետ միասին

սպասել մեկ սահմանուած ճակատադրին:

Տեղակալ. Ի՞նչ, վիրաւորուած ես, վտանգաւոր չըլինի:
Հարիւրապետ. Չեմ կարծեր.

Տեղակալ. Վերքդ կապուած չէ՞ դեռ.

Հարիւրապետ. Ո՛չ.

Տեղակալ. Ուրեմն աճապարէ.

Հարիւրապետ. Ոչ.

Տեղակալ. Քու վարանումդ կրնայ մահացու լինել քեզ:

Հարիւրապետ. Նախ պէտք է գիտնամ թէ դու ի՞նչ պի-

տի լինիս.

Տեղակալ. Ով բարեկամ, ահա կը մեռնիմ ես:

Հարիւրապետ. Ստոյգ չէ՞ այդ, կարելի է ազատիլ.

Տեղակալ. Ոչինչ կարելի է ինձ, և ես ևս կուզեմ ոչնչանալ:

Հարիւրապետ. Ոճրագործութիւն է այդ.

Տեղակալ. Քու կայսերդ միշտ քաջ սպայ մի եղիր.

Հարիւրապետ. Նորա համար պիտի մնամ այստեղ.

Տեղակալ. Ո՛չ, նորա համար պէտք է որ գնաս դու—

Ի՛նչ թողուր ինձ այն դառն զգացումը թէ՛ իմ վարանկոտ մահաւամբս բուկդ փութացուցի—Արեւը դեռ մայր չի մտած, վերջացած եմ ես:

Հարիւրապետ. Գոնէ իմ ձեռքերս պիտի կարենան աչքերդ փակել:

Տեղակալ. Իմ հայրենեացս հրեշտակը կը փակէ իմ աչքերը:

Հարիւրապետ. Արդէն երեք ժամէ ի վեր մօտդ նըստած եմ:

Տեղակալ. Բոպէ անգամ մի կորսնցներ այժմ և փրկէ՛ զքեզ:

Հարիւրապետ. Եթէ կարենայի՛ր քեզ օգնել.

Տեղակալ. Օգնութիւն չկայ ինձ համար, գնա՛ և թող որ խաղաղութեամբ մեռնիմ.

Հարիւրապետ. Եղբայր իմ.

Տեղակալ. Գնա և փրկէ զքեզ, Ծեր հայրդ կապրի տակաւին, աղատէ զքեզ նորա համար, աղատէ զքեզ քո հայրենեաց համար.

Հարիւրապետ. Ի՞նչ կարծեմ ես երբ դու կը մեռնիս:

Տեղակալ. Գնա և իմ ողջոյններ տուր իմ բարեկամաց.

Հարիւրապետ. Կենաց յոյս չունի՛ս բնաւ.

Տեղակալ. Բնաւ. ազատէ զԵկ.—

Հարիւրապետ. Անգամ մի ես սեղմէ ձեռքս, աչս կը
ցաւի պէտք է ձախովս գոհանամ:

Տեղակալ. Եղբայր իմ.— մնաս բարեաւ.

Հարիւրապետ. Քու հոգեարքիւ ժամանակ Աստուած
մխիթարի զքեզ:— Մնաս բարեաւ: Կը մեկնի:

ՏԵՍԻԼ ԶՈՐՐՈՐԻ

ՏԵՂԱԿԱԼԸ (առանձին)

Տեղակալ. Վերջին հրաժեշտը:— Մահ, չեմ սարսափիր
քեռէ, բայց երբ կմտածեմ թէ վերջին ժողկային աչքն էր
որ ինձ նայեցաւ՝ հոգիս կը զարհուրի:— Իմ հաշիւս փակուեցաւ
ուրեմն, իմ կրակս հլաւ:— Աստուած իմ, դու մխիթարէ իմ
բարի ծնողքս, երբ իմ ժառանգ թողածս՝ պատուաւորն Հայդ-
րիւ նոցա տանի:— Հանգիստ եմ փառք երկնից, կեանքէ ի
մահ փոխուելու վայրկեանին չեմ վախնար:— Երբ դպրոցն եղած
ժամանակ հորասը կը թարգմանէի՝ չէի մտածած թէ dulce
pro potria mori ես իմ վրաս պիտի կարենայի փորձել:—
Այո՛, Այո՛, վկայ Ամենակարողն, անմահ երգիչն իրաւունք ունի,
քաղցր է իւր հայրենեաց համար մեռնել:— Ո՛հ, երանի՛ թէ
այժմ կարենայի իմ ժողովրդեանս բոլոր մատղաշ ու հաւատա-
րիմ սրտերուն գլուխ կենալ, և ինձմէ խոյս տուող կենացս
վերջին զօրութեամբն նոցա հոգւոց մէջ թնդացնել չՔաղցր է՝
հայրենեաց համար մեռնել:— Մահը ահաւի չէ՝ երբ դժ-
գոյն ճակտին բոլորտիբը արեւնուշտ դափնինք կը հիւսէ:—
Եթէ այս բանը գիտնային այն սառնասիրտ եսասէրները,
որոնք վառարաններուն հտեւը կը սպրդին՝ երբ հայրե-
նիբը առ դրոշ կը կոչէ իւր որդիքը, եթէ այս բանը
գիտնային այն վատ, ցած հոգիները, որոնք ինքզինք-
նին խոհեմ կը համարին, իրենց խօսքերով ցուցնելով
թէ առանց իրենց ևս կրնայ լինել, ասելով թէ երկու բազուկ
առաւել կամ նուազ լինելով՝ յաղթութեան նժարին համար օ-
գուտ մի չունին, և ինչ որ ողորմելի պատուարներէն աւելի
է՝ երանի՛ թէ ըմբռնէին այն երանութիւնը զոր կզգայ՝ արի
գինուոր մի, երբ արգար դատին համար իւր արիւնը կը թա-
փէ, այն ժամանակ կարգի կը մտնէին նրանք: Անշուշտ առանց

նոցա ևս կրնայ լինել, իրաւ է որ երկու բապուկներ որոշիչ հարուած մի չեն տար գործին, բայց հայրենիքը միևնոյն իրաւունքը չո'ւնի՝ իւր ամէն որդւոց վրայ:—Եթէ գիւղացին պարտաւոր է իւր արիւնը հեղուլ, եթէ բաղաբացին իւր որդիքը կը նուիրէ, ո՛վ կրնայ բացառութիւն մի կազմել: Հայրենեաց ազատութեան և պատուոյ սեղանին վրայ զոհաբերեալ մահը որքան վսեմ է նոյնքան և անարժան են շատ վատերը:—Դէպի դրոշ փութացէ՛ք, երբ ձեր ներքին ձայնը կը մղէ զձեզ:—Թողէ՛ք հայր, մայր, կին, դաւակ, բարեկամ և սիրելի ամէնքն ևս հաստատակամութեամբ. ձենէ հեռու մղեցէ՛ք նոցա, երբ կուզեն բռնել, արգելել զձեզ որ չերթաք:—Սրտին մէջ առաջին տեղը հայրենիքն է:—Ի՞նչ կըզգամ.—այս սուրբ բառերո՞վ պիտի հրաժեշտ առնէ ինձմէ անվեհեր հոգին:—Կը տկարանամ,—ձայնըս կը նուազի:—Աստուած իմ, հայր իմ, թո՛ղ բու կամբող լինի, պատրաստ եմ: (Կանգգայանայ):

ՏԵՍԻԼ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՆԱԽԿԻՆԸ. ՏԵՍՆԱՊԵՏԸ (Թեւը ասուիով փաթաթած, շատ տաքցած եւ թուլացած է, բայց ճիգ կրնէ մինչեւ որ իւր գորութիւնը վերջնապէս աստիճանաբար կը հաւաքէ: Տասնասպետ. Հազիւ կրնամ քալել: Եթէ շուտով անմիջապէս չգտնեմ զինքը, իմ բոլոր ջանքերս ի դերե պիտի ելնեն: Ծեր ոսկորներս կարծես կը ջախջախուին: Հրապարակին վրայ հարիւրաւոր մեռեալներ կան, բայց իմ բարի տեղակալս չկայ նոցա մէջը:—Բազուկիս հարուածն ևս սաստիկ այրել կը սկսի:—Բայց իմ մարդիկս դասալիք կարծեցին զիս: Ես դասալիք լինիմ:—Ե՛ս. երեսուն և հինգ տարի է արդէն որ իմ հայրենեացս, կայսերս կը ծառայեմ, և ե՛ս դասալիք լինիմ:—Անգամ մի որ իմ տեղակալս ազատեմ, յետոյ դարձեալ իմ դրոշիս ճամբան պիտի երթամ արդէն:—Ի՞նչ կը տեսնեմ, մեր գունդէն սպայ մի—Աստուած իմ, իմ տեղակալս է, իմ տեղակալս է:—(Մորա մօտ կը նետուի) Հնորհակալ եմ բեզ, Ամենակարող Տէր, գտնուեցա՜ւ, մօտս է դարձեալ:—Այո՛, վերստին կը գտնեմ զինքը, բայց ինչ վիճակի մէջ.—Մեռած,—մեռած:—Ո՛չ, ո՛չ չկրնայ մեռած լինել, պէտք է՛ որ մեռնի.—իւր դիմկը գտնելու համար Աստուած յաջողեց իմ յանդուգն գործս.—պէտք է որ կրկին արթննայ որպէս զի գոնէ կարենամ

իւր աչքերը ես փակելիւ—Քակեմ վղկապը, հա՛ պոպէս.—Արդ տեսնեմ ուրտեղ կարող եմ ջուր գտնել։—Աստուած իմ, ծեր ժարդուկս, զիս մի՛ յուսահատեցնիր։—(Աճապարանօք կերթայ Տեղակալ. (Կսթափի) Աստուած, սակայն դեռ չպիտի՞) մեռնիմ. դեռ ո՛չ—մահ, փութայ, շուտ վերջացուր.—որքան պիտի տանջուիմ տակաւին։

Տասնապետ. (Իւր սաղաւարտը ջրով լեցուած կը դառնայ) փառք Աստուծոյ, ջուր գտայ։

Տեղակալ. Ի՛նչ կը տեսնեմ—Հայդրի՛խ։—Պէտք էր որ քեզմէ ևս խաբուէի։—Վայ, ամօթ։—Դասալիք...

Տասնապետ. Աստուած իմ, կը շարժի.—կապրի՞. պ. Տեղակալ, իմ սիրեցեալ Տէրս։ Ո՞չ ինչ ուրախութիւն.—

Տեղակալ. Հեռու յիշէն, յետին րոպէս մի դառնացներ.

Տասնապետ. Ամէն նեղութիւն մոռցայ։

Տեղակալ. Գերի՞ ըննուած ես...

Տասնապետ. Ո՛չ, պ. Տեղակալ։

Տեղակալ. Ի՛նչպէս եկար այստեղ։

Տասնապետ. Փառք Աստուծոյ.—Դասալիք եղայ.—

Տեղակալ. Հեռու, վահ իմ մահուանս ժամուն անիծել մի՛ տար ինձ։

Տասնապետ. Յանուն Յիսուսի, ի՛նչ եղար, պ. Տեղակալ։

Տեղակալ. Թշուառ հոգի.—Ի՛նչ գուկադներով լեցուն ձեռք մի կարողացաւ քեզ մոլորցնել և քո երեսունն հինգ տարւոյն հաւատարմութիւնը խաղաղակութիւն հանել. հեռու, հեռու, հեռու աչքերէս։

Տասնապետ. Պ. Տեղակալ... Հատ խիստ էք։ Աստուած վկայ որ ես արժանի չեմ պղծափին։

Տեղակալ. Իրաւունք ունիս։ Գլխուդ առաջակողմին գըն. դակի մի արժանի ես, դասալիք։

Տասնապետ. Եթէ գիտնայիք թէ ինչո՞ւ դասալիք եղայ։—

Տեղակալ. Եւ ոչ մէկ ստահակ այնքան ապուշ է որ իւր ցածութեան պատճառ մի չը գտնէ։—

Տասնապետ. Պ. Տեղակալ, իմ ձեռքիս ստացած հրացանի հարուածս դաւ կը պատճառէ ինձ, բայց ձեր բառերով՝ իմ սրտիս խոցուածը տասն անգամ աւելի ցաւ կը պատճառէ։—

Տեղակալ. Մարդուկ, պատուաւոր աչքեր մի՛ կեղծիր, իմ

առաջ և ստահակութիւնդ պատապէս ցոյց տուր, բռնուած և վիրաւորուած եմ ես և քեզ բան մի չեմ կարող ընել:

Տասնապետ. Պ. Տեղակալ, ծեր պատուաւոր մարդու մի սիրտը այսպէս մի՛ վիրաւորէք, ես դասալիք եղայ, ճիշտ է, քայց ձեզ փրկելու համար էր այն: Ձեր բոլոր դրամն իմ մօտըս է, որով կարելի եղածին չափ շուտ կարող եմ օգնել Ձեզ:—

Տեղակալ. Մարդ...

Տասնապետ. Կերդնում յանուն Աստուծոյ ամենակարողին, այս մահամերձ վիճակիս մէջ, որ դորա համար եկայ և դորա համար ստացայ գնդակի հարուածը բազկիս...—ինչպէ՛ս. կը կարծէ՛ք որ կարելի է ազատել զձեզ:

Տեղակալ. Հայդրիիս:—

Տասնապետ. Անարգ դրամին համար թողո՞ւմ ես իմ կայսրս:—Ե՛ս.—պ. Տեղակալ, այս խիստ ծանր եղաւ:—

Տեղակալ. Ո՞վ բարեկամս, ով իմ ընկերս, —հիմայ ի՞նչ ըսեմ՝ քեզ, ինչպէ՛ս պիտի կարենամ դարձեալ բարւոքել ըսածս:

Տասնապետ. Արդէն ամէն ինչ առջի վիճակն է դարձեալ. բաւական է որ պ. Տեղակալ բարեկամական աչքերով նայի ինձ կրկին, և զիս վաղեմի հաւատարիմ Հայդրիիս կոչէ:

Տեղակալ. Պաղեմի՛ հաւատարիմ Հայդրիիս:

Տասնապետ. Հա՛, այսպէս, պ. Տեղակալ, այսպէ՛ս, —այժմ թողէ՛ք որ ես իմ գործս տեսնեմ:—Ամենէն առաջ կա. կուղ անկողնոյ մի պէտք ունիք և յետոյ երթամ վիրաբոյժ կանչեմ: Լաւ, խիստ լաւ խնամքներ, այս ամէնն ևս պիտի կատարուին: Աս և ոչ մի գիշեր պիտի հեռանամ Ձեր անկողնի սնարէն:

Տեղակալ. Հաւատարիմ սի՛րտ:

Տասնապետ. Թողէ՛ք որ գործեմ ես —Այն տունը բաւական մեծ կերեւի: Տնեցիներն աւարառու ֆրանսացիներէն վախնալնուն փախուած են: Արդէն պիտի ստիպուին բանալու:—Գայց պ. Տեղակալը զիս դրամի համար իբր դասալիք մի բըռնել չպիտի տայ: Չպիտի ընէ այդ բանը:—

Տեղակալ. Ո՞վ իմ հին բարեկամս, ներէ ինձ:

Տասնապետ. Հատոնց ներուած է արդէն, չարժեք խօսել այլեւս:—Իմ բարի պ. Տեղակալս էք:—Օ՛ն, շո՛ւտ դէպի դուռը. (կը ըսալիս է) Օ՛ն, բացէ՛ք, իմ մահամերձ տեղակալիս պէտք է օգնել. բացէ՛ք, յանուն ամենայն սրբաւթեանց կաղաչեմ ձեզ բացէք, զթացէք:—

Տեղակալ. Ոչ որ կլսէ զբեզ.

Տասնապետ. Նորա շատ լաւ կը լսեն զիս, միայն թէ կը վախնան:—Ներսէ փսփոցի ձայներ կը լսեմ:—Գթասիրտ եղէք, բացէք, մահամերձ մի զձեզ կը գոչէ: Բացէք զուռը:—Անիծեալ, եթէ անուշուրեամբ չի՛ լինիր, զինուորական կերպով փորձենք ուրեմն:

Տեղակալ. Օգուտ չունի:

Տասնապետ. Օգուտ պիտի ունենայ:—Գլուխուդ կործանի երկինքը, բացէք զուռը, ապա թէ ոչ կը խորտակեմ զայն, այն ժամանակ ամէնքնուդ ևս Աստուած ողորմի: Բացէք:—Ես ձեզ իմ մահամերձ տեղակալս յարգել պիտի սորվեցնեմ:—Բացէք եթէ ոչ կը կոտորեմ:

Տունէն. (ծայն) Անմիջապէս պիտի բացուի միայն թէ խնայեցէ՛ք մեր կենաց:—

Տասնապետ. Տեսէք, պ. Տեղակալ, օգուտ ունեցաւ արդէն:—Ձեզ համար բան մի չկայ: Միայն թէ բացէք զուռը, Օ՛ն, շուտով պիտի՞ բացուի:—

Տունէն. (ծայն) Անմիջապէ՛ս, իսկոյն:

Տասնապետ. Քաջասրտութի՛ւն, պ. Տեղակալ, բանալին արդէն փականքին մէջ կը դառնայ:—

Տեղակալ. Բայց աղատութիւն չկայ ինձ համար.

Տասնապետ. Գոնէ մեղմացնում մի է:

ՏԵՍԻԼ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

ՎԱՃԱՌԱԿԱՆԸ (տունէն) ՆԱԽԿԻՆՆԵՐԸ.

Վաճառական. Ինչո՞վ կրնամ օգնել, որչափ որ կարող եմ կուզեմ օգնել ու ամէն բան ընել:—

Տասնապետ. Պարոն, մահացու կերպով վիրաւորուած այս սպան ձեր տունը ընդունեցէք. բժիշկ մի գտնել փութացէք և դորա համար ինչ որ կրնամ տալ, այս քսակն՝ ամէն ևս ձեզ կը վերաբերի:

Վաճառական. Աւստրիացի էք դուք.

Տասնապետ. Գերի և վիրաւորուած Աւստրիացի:

Վաճառական. Ո՛հ, որքա՛ն սիրով կուզէի օգնել, բայց չեմ կարող.

Տասնապետ. Ինչո՞ւ չէ.

Վաճառական. Թշնամիները քաղաքն են, կրնամ —
Տասնապետ. Անպատեհութիւններ ունենալ: Վա՛յ, պա-
րոն, անպատեհութիւններն ի՞նչ կընշանակեն ձեզ համար, եթէ
դուք մարդ մի պէտք է փրկէք:

Վաճառական. Բայց —

Տասնապետ. Ոսկին բաւական չէ՞ ձեզ — հարիւր դուկա-
տէ աւելի է:

Վաճառական. Ամէն բան յաւ, բայց —

Տասնապետ. Բաւական չէ՞ —

Վաճառական. Ոսկի՞ն. —

Տասնապետ. Օ՛ն, աւելի դրամ չունիմ, բայց — ահա ա-
սիկ արծաթեայ ժամացոյց մ'ունիմ, իմ բոլոր ստացուածքս այն է,
առէք և ազատեցէ՛ք իմ տեղակալս:

Վաճառական. Վեհանձն մարդ.

Տեղակալ. Ով իմ Հայդրիխ. հաւատարիմ սիրելի Հայ-
դրիխ:

Տասնապետ. Աւելի երկար մի՛ մտածէք, առէ՛ք. — Այլ
ես պէտք չո՛ւնիմ ես անոնց. իմ ժամանակս շատոնց վեր-
ջացաւ:

Վաճառական. Պ. Տասնապետ, սքանչելի մարդ մի լինե-
լու է Ձեր Տեղակալը, որ այսքան հաւատարմութեան արժանա-
նայ: Պահեցէք Ձեր դրամը, պահեցէք Ձեր ժամացոյցը: Եր-
կուքնիդ ևս կ'առնեմ տունս, և այդ պատճառաւ ինչ կուզէ
թո՛ղ պատահի ինձ: —

Տասնապետ. Տուէք Ձեր ձեռքը, բայց պարոն: — Փառք
Աստուծոյ, Տեղակալս պիտի ազատի.

Վաճառական. Քանի որ դուք մարդ էք՝ այդ իսկ կը
բաւէր ինձ, բայց դուք ազնիւ մարդիկ էք, մանաւանդ Աստ-
րիացի էք, և ինձմէ աւելի սրտանց Աւստրիացի ոչ ոք կայ: —
Իմ տունս բաց է ձեզ համար:

Տասնապետ. Այո պարոն. փառք Աստուծոյ Աւստրիացի
ենք մենք, այո դեռ ևս Աւստրիացի ենք, բայց մի գուցէ պա-
տերազմի հետեանօք ուրիշ զինանշան կանգնուի այստեղ. այնու-
ամենայնիւ մի երկրացի կը մնանք...

Վաճառական. Թող այնպէս լինի: — Արդ, թողէք որ
զՁեզ փոխադրենք, պ. Տեղակալ, յետոյ երթամ վիրաբոյժ մի
բերեմ որպէսզի Ձեր վերքերը կապէ:

Տեղակալ. Այսու հանդերձ ազատ թողէք զիս, ինձ հա-

մար աւելի յաւ է մաքուր օդին մէջ մնալ քան թէ այն նեղ սենեակին մէջ, այստեղ թողէք զիս, մինչև որ վերաբոյժը որոշէ իմ ապրելուս կարելի լինելը: Եթէ պիտի մնանիմ աւելի կը բաղձամ այս գեղեցիկ երկնից ներքև մնանել:

Վաճառական. Ես կերթամ վերաբոյժը բերելու:—Պ. Տասնապետ, տուն մտէ՛ք. և քիչ մի զովացուցիչ ըմպելի առէք: Զաւակներս եթէ աւտարիական դրոշագոյները տեսնեն ինչ որ ունին Ձեզ կը բերեն:

Տասնապետ. Հուտ վերաբոյժին գնացէք.

Վաճառական. Հինգ վայրկեանէն իրեն հետ պիտի գամ: (կը մեկնի):

ՏԵՍԻԼ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ

ՏԵՂԱԿԱԼԸ, ՏԱՍՆԱՊԵՏԸ.

Տեղակալ. Այնիւ Հայդրիս, տունը մտիւ և զօրացի՛ր. ինձ այնպէս կը թուի թէ ճիգ կընես—ծերազած ես Յովսէփ, չարածճիւղեամբ մի՛ տկարացներ անձը:

Տասնապետ. Հոգ մի՛ ընէք, պ. Տեղակալ, կազմս զօրաւոր է, հրացանին գնդակը այստեղը կայրէ միշտ, բայց չէ կարող կեանք մ'արժել:

Տեղակալ. Աստուած իմ, քու վէրքդ. ի՞նչպէս կարողացայ մոռնալ զայն:

Տասնապետ. Ոչինչ է, միայն քսուելով անցած հարուած մի է, այնպիսիներ խիստ շատ ունիմ մարմնոյս վրայ—բայց ներս երթամ այժմ և ձեզ թարմ ըմպելի մի բերեմ, կը զօրացնէ զՁեզ, բայց նախ անգամ մի ես ձեռքերնիդ ինձ տուէ՛ք այսպէս: Սրտանց շնորհակալ եմ, պ. Տեղակալ, Դուք քա՛ջ, շատ քաջ Տէր մ'էք, և եթէ հարկ լինէր իմ կեանքս եւս զոհել, պէտք էր որ կրկին գտնէի զՁեզ:—Երկինք հասկցաւ զայս և չթողուց որ ծեր պատերազմիկ մի յուսահատի՛ որ իւր դրօշին և իւր կայսեր համար այնքան պատուաբեր կը համարէ զայն. (Տուն կը մտնէ):

Տեղակալ. Այնի՛ւ, հիանալի սիրտ և ինչպէս չկարողացայ ճանչնալ զքեզ: Այն մտածումը թէ երկնից ներքեն այսպիսի մարդեր կը բնակին՝ դարձեալ արեգական լոյսը վայելելը ցանկալի կերևայ ինձ:—Եւ ինչո՞ւ չուզեմ ապրիլ: Ինչո՞ւ անիծեմ կեանքն, որ թերեւս բազմաթիւ երջանկութիւններ ծաղ-

կեցնէ ինձ համար, և ուր թերևս ես կարենամ սկսիլ և աւարտել շատ բարութիւններ:—Միթէ պատերազմ մի կորսնցնելով ամեն ծրագիր ի դերե ելած կը նկատուի:— Ակայ յախտենական Աստուածն որ դեռ ես կգգամ թէ իրաւունքներունիմ աշխարհի մէջ, դեռ կենաց վճռին մէջ ձայն մունիմ: Ով որ իւր շուրջն իրեն սրտակից ազնիւ անձեր կը տեսնէ՝ նա անշուշտ ահամայ կը դիմէ իրենց մօտէն գէպի գերեզմանին առանձնութիւնը:

Տասնապետ. (Շիշ մի գինի եւ զաւաթ առած տունէն դուրս կելլէ): Ահաւասիկ գինի, պ. Տեղակալ, թարմ և զօրացուցիչ ըմպելի մի: Չեր երակներուն մէջ նոր կրակ պիտի թափէ: Օ՛հ առէք—հա՛, այսպէս ախորժեցա՛ք:

Տեղակալ. Կազդուրիչ, սքանչելի է. բայց դու խմեցի՛ր արդէն:

Տասնապետ. Ես կարող եմ սպասել:

Տեղակալ. Չխմեցի՛ր արդէն, ինչո՞ւ:

Տասնապետ. Ծարաւ չէ իմ զգացածս, յոգնութենէ եկած ծարաւը յագենալէն յետոյ դարձեալ կուգայ:

Տեղակալ. Լաւ նստէ՛—տենդ ունի՛ս:

Տասնապետ. Աստուած պահէ:

Տեղակալ. Ուժպ մի ևս տաւր ինձ—լա՛ւ, շնորհակալ եմ. —վերջապէս հիմա պատմէ ինձ ինչպէս Փօգերա եկար:

Տասնապետ Սկրիվիայէն անցած էի արդէն երբ լսեցի մեր գունդին բոլորովին նահանջելը: Հիմա պէտք է որ քու Տեղակալիդ երթաս դու, այս էր իմ առաջին մտածումս:

Տեղակալ. Ընդհա՛ն ընկեր.

Տասնապետ. Այն ժամանակ աչիս վրայ դառնալով, յետ դարձայ և ամէն անցնող զօրագունդերուն մերիններուն վրայ տեղեկութիւն խնդրեցի մինչև որ վերջապէս գտայ զիրենք: Ո՛ւր է իմ տեղակալս գոչեցի: Մեռաւ, աղաղակեց մէկն ի պատասխանի. մեռաւ, գոչեց ուրիշ մի, ես իրեն ինչալը տեսայ:—Իւր զօրագունդէն ութսուն հոգիով կիրճին մէջ ինկաւ, Աստուած միթարէ զինքը՝ գոչեց երրորդ մի: Սիրտս կը մահանար, բայց միշտ կըլուսայի դեռ, գիտէի թէ քանի հոգիներ որոնք մեռած կարծուած են՝ կապրին դեռ:

Տեղակալ. Շատ լաւ բան մի չէ այդ:

Տասնապետ. Վերջապէս մեր գունդէն մի մարդ տեսայ, «Ո՛ւր է մեր Տեղակալը» գոչեցի իրեն. «Վերջացաւ, գնաց

նա կոռւին միջոցին, դաշտին վրայ մեռած ընկնելէն վերջ առին տարին զինքը:» Այս էր պատասխանը: Բայց նոյնպէս դեռ կորսուած չէի կարծեր զՁեզ, հաստատ կերպով վստահ էի թէ դուք կենդանի էիք դեռ: Ո՛հ, յիմարի պէս կը վազէի բոլոր կարգերուն մէջէն, «Չտեսա՞ք իմ Տեղակալս, այս էր միշտ իմ հարցումս: Ամէն տեղ մեռաւ կամ «ո՛չ» բառ մի կը լսէի:— Արդէն յուսահատել կսկսէի, երբ վերջապէս սրնթաց հասնող հոսար մի գոչեց թէ մեր զօրագունդէն սպայ մի կը գտնուի Փօգէրայի մէջ, մահացու կերպով վիրաւորուած և հաւանաբար արեւուն մայր մտնելը չպիտի կարենայ տեսնել:— Դուք լինելու էիք այդ սպան, անմիջապէս որոշում տուի զՁեզ փրկելու, մինչ իսկ եթէ իմ կեանքս ևս վտանգի մէջ լինէր:

Տեղակալ. Աւհանձն մարդ:

Տասնապետ. Հազարապետին յանձնեցի գնդի գանձը, երբ նոյն պահուն այնտեղէն կանցնէր, և ես շուտով Սկրիվիա վերադարձայ: Այնտեղ մեր գնդին յառաջապահներուն մէջէն սղոսկեցայ, հոսանքին մէջ նետուեցայ և լողալով անցայ:

Տեղակալ. Հայդրի՛խ, Հայդրի՛խ: Եթէ երբեք քու այդ քրածդ մոռնամ—

Տասնապետ. Բաւական է, պ. Տեղակալ, բաւական է: Գետեկերքին վրայի մեր մարդիկը, որոնք զիս դասալիք կը կարծէին՝ վրաս կրտկ ըրին: Հարուածներէն մէկը թւիս հանգիպեցաւ, բայց ի՛նչ եղաւ, ես անցայ:— Ե՛ս դասալիք, ե՛ս փախչեմ: Տէրն երկնքէն կայծակով պէտք էր որ զիս այնտեղէն իսկ սպաննէր եթէ ես, ծեր մարդուկս՝ ես խաբեբայութիւն ընել ուզէի:

Տեղակալ. Եւ ես կարողացայ այդ համարումն ունենալ քու մասիդ.—

Տասնապետ. Անիծեալ սատանան, այդ. բայց, պ. Տեղակալ, իրաւի ես արդէն մոռցած եմ այդ, ապա թէ ոչ չպիտի պատմէի.— Կարձ խօսքով անկէ անցայ. «qui vive (ո՛վ է) գոչեց ֆրանսիացի յառաջապահ մի, լզասալիք» պատասխանեցի և առանց արգելքի թողուցին որ անցնեմ: Աւելի կը վազէի քան թէ կը բայլէի: Այսպէս Փօգերա հասայ, ուր երկար ժամանակ հրապարակին վրայ գտնուող մեռելներու և մահամերձներու մէջ իկուր փնտռեցի, մինչև որ օրհնեալ բաղտը այս փողոցը բերաւ զիս: Եւ հիմա դարձեալ մօտս էք դուք և պիտի ազատիք:— Տէր իմ, սրտանց և սիրով պիտի մեռնիմ՝ եթէ ստու-

գուհի թէ իմ տեղակալս հանգիստ, ապահով վիճակ մի պիտի ունենայ:

Տեղակալ. Բարեկամդ իմ, յաւիտեան երախտապարտ եմ քեզ:—Տո՛ւր ինձ ձեռքդ—ո՞հ ի՞նչ կըսեմ—[Թոյլ տուր որ աւելի եղբայրաբար գրկեմ զքեզ, ով դու պարկեշտ և ուղիղ սիրտ: Եկո՛ւր:—

Տասնապետ. Պ. Տեղակալ.—

Տեղակալ. Եկուր, պատերազմի ընկեր:

Տասնապետ. Պատշաճ չէ այդ:—

Տեղակալ. Խեղճատակ ձեեր մի՛ ընեք և եկուր իմ սըրտիս վրայ, ծե՛ր տղայ:

Տասնապետ. Լաւ, բանի որ այսպէս պէտք է լինի (կը գրկէ զինքը) Սիրելի Տեղակալ, մի՛ ծաղրէք զիս, բայց Ձեր բոլոր տուկատներու տեղ համբոյր չեմ տար:—

ՏԵՍԻԼ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

ՆԱԽԿԻՆՆԵՐԸ, ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆ ԵՒ ՎԻՐԱՌՈՅԺԸ:

Վաճառական. Ահա՛, բարեկամ, եթէ օգնել կարող ես դեռ՝ օգնէ, պատուաւոր մարդ մի է այս:

Վիրաբոյժ. Եւր զգեստէն կը հասկընամ այդպէս լինելը:—
պ. Տեղակալ.

Տեղակալ. Կուզե՞ք օգնել ինձ—

Վիրաբոյժ. Որքան որ կարող եմ:

Տասնապետ. Միայն թէ շո՛ւտ, շո՛ւտ, կորսնցելու ժամանակ չկայ.—

Վիրաբոյժ. Ո՛ւր է վերքը:

Տեղակալ. Ահա այստեղ.

Վիրաբոյժ. Արիւնհոսութիւնը զօրաւոր էր:—

Տեղակալ. Այդ մասին բան մի չեմ գիտեր, որովհետեւ կէս ժամ է որ դարձեալ սթափեցայ: (Վիրաբոյժը նորա մօտ ծնկաչոք՝ վէրքերը կը քննէ)

Տասնապետ. (Վաճառականին) Պարոն, ինչպէ՞ս կը գտնէք զինքը, մտածկոտ կերպարան մ'ունի—պիտի ազատի՞ իմ սիրեցեալ Տեղակալը:

Վաճառական. Այո՛, կը յուսամ, վիրաբոյժին կերպարանը մտածկոտ չերեիր ինձ, — և թէ այս երիտասարդը շատ

Ճարպիկ է իւր արհեստին մէջ. բաջ սպային կեանքն ազատելու համար ամէն միջոց պիտի գործադրէ:

Տասնապետ. Ես ինչո՞ւ այս բանն ևս չեմ կարող ընել: — Տէր Աստուած ժամանակ պիտի հասկընայի— երջանկութիւն մի պիտի լինէր.— պարոն, հարցուցէք.— ինչ որ կըմտածէ, արդեօք կը կարծէ որ.—

Վաճառական. (Վիրաբոյժին) Լաւ, վերջը.

Վիրաբոյժ. Վտանգաւոր է, բայց ազատելը հաւանական և կարծեմ թէ կարող եմ ապահովագնել թէ պ. Տեղակալը խուսափեցաւ վտանգէ:

Տասնապետ. Յաղթութի՞ւն. իմ Տեղակալս ազատեցաւ.— Սիրելի դօքտոր, ճշմարիտ է— փառք յաղթութիւն. Արդ շնորհակալ եմ, մեծդ Աստուած, որ ունեցած քիչ մի զօրութիւնս հրկարեցրիւ մինչ այս ժամանակս: Հիմա թող ոչնչանայ այլ ևս, քանի որ իմ տեղակալս ազատած է.— յաղթութիւն. փրկուեցաւ.—

Տեղակալ. Բարի աչնիւ հոգի:

Վիրաբոյժ. (Վաճառականին). Բարեկամ, աճապարէ և Տեղակալին համար լաւ անկողինով խույզ մի պատրաստէ վերջը զինքը այնտեղ պիտի փոխադրենք և լաւ դարմանը, լաւ խնամքն ու լաւ կազմուածքը անտարակոյս պիտի ցուցնեն իրենց յոժը:

Վաճառական. Պիտի աճապարեմ (տուն կը մտնէ)

Տեղակալ. Պ. դօքտոր, ամենէն առաջ իմ բաջ տասնապետս քննեցէք. հրազանի հարուած մի ստացած է թեկին մէջ և ինձ հաճար ընդունած է այն զնդակը: Ամենալաւ կերպով կապեցէք զինքը.—

Տասնապետ. Նախ զԶեզ, պ. Տեղակալ.—

Տեղակալ. Երբոր սենեակս լինիմ, ոչ հիմայ.

Վիրաբոյժ. Բայց տեսնեմ. պ. Տասնապետ.

Տասնապետ. Բան մի չէ (Վիրաբոյժը վերքը կը քննէ.)

Տեղակալ. Բնչպէ՞ս է.

Վիրաբոյժ. Վերքը մեծ է:

Տասնապետ. Աստուած չը՞նէ (Յաճ) լո՛ւու:

Վիրաբոյժ. Վտանգաւոր:

Տասնապետ. (Յաճ) Բայց լոեցէ՛ք, կամաց ըսէք:

Վիրաբոյժ. Չեր երակը շատ գրգռուած է.

Տեղակալ. Աստուած իմ, ծեր մարդը: Տաքցած լինել և Սկրիպիայի մէջ ոստնուլ.—

Տասնապետ. (Ցած) Վա՛յ անիծեալ, լոնցէք:—

Վիրաբոյժ. Ոչ պարոն, մեծ վտանգ կայ, ինչ որ կուզէք ըսէ՛ք Ձեր կենաց յօրութիւնները խանգարուած են լիովին:

Տեղակալ. Եւ այս ամենն ինձ համար:

Տասնապետ. Հոգ մի ընէք, եո ուժեղ կազմուած մ'ունի՛մ:

Տեղակալ. Տէր երկնից: Հայդրիս կը դժգունիս— Հայդրի՞ս...

Վիրաբոյժ. Կը նուաղի՛ր:—

Տասնապետ. Երեակայութիւն. ես դեռ հաստատ կանգնած եմ ոտքերուս վրայ:—

Վիրաբոյժ. Կը դողաք, նստեցէք:

Տեղակալ. Յովսէփ, ի՞նչ ունիս:

Տասնապետ. Դարձեմ այլ շատ բան չպիտի ունենամ:

Տեղակալ. Աստուած իմ, ինչէ՞ն կը հասկընաս:

Վիրաբոյժ. Ես կը վախնամ, կը վախնամ որ—

Տասնապետ. Անկեղծ խօսելով, վերջի վերջոյ ստել չեմ ուզեր, աչքերս կը մթագնին, և կարծեմ շուտով պիտի վերջանայ գործս:

Տեղակալ. Հայդրի՛ս:

Վիրաբոյժ. Արդէն գուշակեցի այդ: Օ՛ ծեր մարմինը, ահագին ճիգերը, անակնկալ ցուրտ առնելը, հրացանին հարուածը, արիւն կորսնցնելը...

Տեղակալ. Ազատեցէք, պ. Դօքտօր, ազատեցէք զինքը:

Վիրաբոյժ. Կարծեմ ի զուր է, Գերեզմանը շատոնցուրէն ի վեր պայմանաժամը լրացած պարտք մի կը պահանջէ:

Տեղակալ. Նա պնդիսի քաջ զինուոր մի էր և այսպիսի խեղճութեամբ պիտի մեռնի, և ոչ թէ իւր դրօշին մօտ փառաւոր ճակատամարտի մի մէջ:

Տասնապետ. Փառաւոր—պ. տեղակալ, իմ՝ դրօշիս մօտ թէ՛ և չեմ մեռնիր ես, բայց իմ դրօշիս համար կը մեռնիմ, քանի որ իմ կայսերս, հայրենեացս համար քաջ սպայ մի պահեցի և ես կը հպարտանամ նորանով, որպէս թէ զինանշանը ազատած լինէի. Դրօշները դարձեալ կասեղնագործուին և կոսկեղօծուին, բայց իմ Տեղակալիս պէս դիւցազն մի վերստին չի գտնուիր:

Վիրաքոյժ. Կուրծքերնուդ վրայ տագնապ մի կզգա՞ք:
Տասնապետ. Կարծես թէ սիրտս պիտի փակուի:

Վիրաքոյժ. Մտածեցէք Աստուծոյ վրայ:

Տասնապետ. Այս առաւօտ արդէն հաշիւս աւարտեցի
Փրկչիս հետ, միայն իմ Տեղակալէս հրաժեշտ առնելու պէտք
ունիմ:—

Տեղակալ. Յովսէփ, Յովսէփ. ինձ համար կը մեռնիս:
Տասնապետ. Աչքերս կը տկարանան.—Ո՛ր է Ձեր ձեռ-
քը, ձեր ձեռքը, պ. Տեղակալ: Յետին անգամ մի ևս ինձի տուէք
զայն:—Այսպէս, մնաք բարեալ:—Կտակի պէտք չունիմ, զա-
ւակներ չունիմ բան մի չունիմ ժամացոյցէ զատ. պ. Տեղակալ,
պահեցէ՛ք զայն իբր ծեր ու պատուաւոր մարդու մի յիշատակը,
որ հաւատարիմ մնացած է Ձեզ, մինչև մահ հաւատարիմ:—

Տեղակալ. Ա՛յս պիտի լինի զինն իմ ազատութեան:

Տասնապետ. Ըսէք իմ ընկերացս՝ երբ հայրենիք վերա-
դառնաք այս է իմ վերջին կամքս, ըսէք իմ ընկերացս, ես
դասալիք մի չեղայ, մինչև գերեզման բարի Աւշտրիացի մնացի
և քաղութեամբ ծառայեցի իմ կայսերս, իմ հայրենեացս և իբր
պատուաւոր մարդ մի մեռայ:—

Տեղակալ. Ամէն աղնիւ մարդոց յիշողութեան մէջ պիտի
ապրիս միշտ:

Տասնապետ. Անգամ մի ևս խոստացէք, պ. դօքտօր, թէ
իմ տեղակալս պիտի ազատի:

Վիրաքոյժ. Աստուծոյ օգնութեամբն իւր ապաքինելուն
վրայ չեմ տարակուսիր:

Տասնապետ. Փակուեցէք ուրեմն, ո՛վ իմ ծեր աչքերս,
փակուեցէ՛ք.—յաղթութի՛ւն. իմ Տեղակալս ազատեցի ես: (կը
մեռնի.)

Տեղակալ. Յանուն Աստուծոյ կը մեռնի՛ր...

Վիրաքոյժ. Անգամ մի ևս չկանգնելու պայմանալ:

Տեղակալ. Լմեցա՛ւ.

Վիրաքոյժ. Իւր կեանքը լրացած է.

Տեղակալ. Իրեն հետ թողէք զիս.—Կը ծնրադրեմ բու-
սառաջդ, որ դու իմ մեռեալ, ճշմարիտ բարեկամս, վշտով և
ոգով կը ծնրադրեմ:—Հայրենիք, տե՛ս այսպիսի սրտեր կը բա-
քախեն բու որդւոցդ մէջ, այսպիսի գործեր կը կատարուին բու
արեգական ներքէ:—Հպարտացի՛ր, ո՛վ Հայրենիք:

ԽՕՍՈՂ ՍԵՂԱՆ

(ՆՈՐ ՏԱՐՈՒԱՅ ՖԱՆՏԱՍՏԻԿ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ)

«Ջրայիններին արգելում է ընթերցումը»

I

Ժամը տասին սկսեցին գալ հրաւիրուածները: Նոր-տարուն դիմաւորելու համար պիտի այդպէս ուշ գային, կէս գիշերին սեղան նստէին և մինչև լոյս զուարճա-նային:

Սրահը շքեղապէս կահաւորած էր: Օճուքից իջ-նող լամպը աղօտ լոյս էր սփռում, բայց հնոցի մէջ վառուող մեծ կրակը ճարճատուժ էր և կարմրցնում ա-մեն կողմ դրուած տրօպիքական ծաղիկները: Զախ կող-մի կիսաբաց դռնից երևում էր պայծառ լուսաւորուած մեծ սեղանատունը, ուր ծառաներ և աղախիններ զբա-ղուած էին սեղանը ծանրաբեռնելով: Աջ կողմի դուռը հանում էր դէպի ննջարանը. կիսաբաց վարագոյրից ներս էր գալիս այնտեղ վառուող կանաչ մի լոյս, որ դուրս էր հոսում չինական լապտերից:

Տանտէրն ու տանտիկինը հագնուած—մէկը սև, միւսը երկնագոյն կապոյտ, ժպիտը դէմքերին, դիմաւո-րեցին հիւրերին:

Առաջին եկողները երկու պարոններ էին: Մէկը հաշտարար գատաւորն էր—տան վաղեմի բարեկամը, իսկ միւսը տանտիկնոջ եղբայրը—մի յայտնի խաղամուլ, որ մտնելուն պէս կանաչ սեղանը լամպի տակ քաշեց, երկու մոմ վառեց, խաղաթղթերը հանեց և հրաւիրեց միւսներին նստելու:

—Ես չը պիտի խաղամ. ասաց քուրը—հսկելու եմ

ընթրիքը պատրաստելու վրայ:

— Սեզրակն ինչու չէ եկել. գուցե գատաւորը—
խնդրել էի որ շուտ գար:

— Գուցէ քրոջը և հարսի հետ կը գայ:

Ո՛չ. նա առաջ պիտի գար:

Եւ երեք հոգի նստեցին սեղանի շուրջը: Բայց իսկոյն յետոյ՝ զանգահարեցին: Սեզրակն էր. լիսնամեայ մի հաստափոր և կարճահասակ տնձ, լերկ գտնգով, ճիւղաւորած մօրուքով և ճարպոտ աչքերով:

Այժմ չորս հոգի դարձան և սկսեցին թղթախաղը:

Գռեհիկ մի խօսակցութիւն բացուեց եղանակի ցրտութեան մասին, յետոյ, ընդմիջաբար թէյ խմեցին, բամբասեցին քիչ այս ու այն տնձի, զատափետեցին քաղաքային վարչութիւնը, իսկ տանտիկիներ մի քանի բոլբոլ կանգ առնելով նոցա մօտ, պատմեց իր դիմակահանդէս գնալը և այնտեղ տեղի ունեցող արկածները:

Ընդհանուր զուարթութեան և ծիծաղի՝ մէջ՝ եկան նաև Սեզրակի քոյրը, հարսը և եղբոր այջիկները:

Քոյրը մի պառաւ աղջիկ էր: Թէև մագերը ներկել էր և դէմքը շպարել, սակայն պառաւութեան խորշումները և դէմքի ալանդակուած գծերը ծածկել չէր յաջողուել: Հարսը՝ կարճահասակ, համակրելի գծերով և ժպիտով սակաւախօս կին էր, իսկ նրա աղջիկները զուարթ, ծիծաղկոտ և շարժուն երկու մանկամարդ կոյսեր էին, որոնք մտնելուն պէս զուարթութիւնը աւելացրին այդ կիսախաւար և կահերով ծանրացած սրահում:

Սկսեցին նոր, եկող տարուայ մասին խօսել: Օրիորդներէից մէկը նուագեց զաշնամուրի վրայ, բերին թէյ, այս ու այն նիւթի վրայ ճառեցին և Վառձն—պառաւ աղջիկը—կարևոր ու բարձր ձայնով հարցրեց տանտիկնոջ.

— Ուրիշ հիւրեր էլ կան գալիք, Սօֆիա:

— Մի գերասան միայն. — Սարգսեանը:

— Ս.յո՛, ճանաչում եմ... Նրան էլ հրաւիրեցիք:

— Սարգսեան... ասաց Սեզրակը առանց խաղը ընդհատելու— Բնջ մարդ է գա. իզուր էք հրաւիրել. էլի պիտի սկսի իր ալանդակութիւնը:

— Ոչինչ. ծիծաղեց տանտէրը— քիչ մեզ կը ծիծա-

դեցնի. շուտիկ մարդ է... Եւ յետոյ մենակ է և օտար այստեղ... խեղճս եկաւ, կանչեցի որ նոր-տարուան գոնէ ընկերութիւնով դիմաւորի:

— Դէ, ի հարկէ. ասաց դատաւորը — լու էք արել...

Բայց իսկապէս այնքան էլ շուտիկ չէր այդ դերասանը, որ մի քանի ըոպէից յետոյ, խիստ կանոնաւոր հազնուած ու երեսը բոլորովին գերծած՝ ներս էր մտնում: Նիհար, դժգոյն և տխուր դէմքով մի երիտասարդ էր:

Պառաւ աղջիկը արհամարհոտ ու հպարտ՝ պարզեց նրան իր ձեռքը՝ վօլտէրեան աթոռի միջից, և բարեհաճեց հարցնել թէ ինչ նորութիւններ կային: Սեղրակը ձեռքը ետ պարզեց և այդպէս ընդունեց բարեւը: Միայն տանտիկինն ու միւսներն էին որ սիրալիր ընդունելութիւն ցոյց տուին:

Այդ բոլորը սակայն չը խանգարեց դերասանին: Նա շուտով հնարք գտաւ մինչև իսկ պառաւ աղջկան ծիծաղեցնելու և քիչ յետոյ արդէն սրան-նրան մի քանի խօսք տաելուց յետոյ, տեղաւորուեց հարսի կողքին և մեղմ ձայնով մի բան էր պատմում նրան:

Ժամը շուտով տասնևմէկը կը լինէր: Ամենքը թէյ խմեցին, խմբերի բաժանուած խօսակցում էին և երբեմն էլ լուռ՝ դիտում էին պարոնների խաղը:

— Այսպէս չի լինիլ. խօսեց վերջապէս Վառօն — տխուր ենք անցկացնում, պարոններ... կարծէք ինչ որ տխուր բան է պատահելու... պէտք է ուրախ դիմաւորել նոր-տարուն, որ բաղտաւոր լինենք: Սեղրակ, թողէք խաղը...

— Ինչո՞ւ. խօսեց դատաւորը — մենք խօ ձեզ չէնք խանգարում... Զուտըճացէք. մինչև իսկ կը մասնակցենք ձեզ...

— Նուազեցէք, երգէք... խրատեց Սեղրակը — և կամ դուք էլ խաղացէք...

Եւ այդ միջոցին էր, որ աղօտ լոյսով սրահի մէջ մի տարօրինակ դէպք պատահեց:

II

Հնոցի լոյսը թէև քիչ իջել էր, բայց աւելի կարմրագոյն ընկել էր ճիշտ ննջարանի դռան բարակ վարագոյրի վրայ: Լամպը գոլորշիով պատած՝ աւելի մեղմացրել էր լոյսը:

Յանկարծ, հազիւ թէ դատաւորը լռել էր, լսուեց սենեակի մէջ մի կծու սուլոց, յետոյ կարծես մի խիստ քամի անցաւ սրահից և մէկէն, կանաչ սեղանի վրայ դրուած երկու մոմերն էլ հանգան:

Խաղացողները զարմացած կանգ առին, պառտւաղջիկը ոստնեց տեղից, տանտիկինը վազեց լուցկի որոնելու, իսկ այդ միջոցին աղջիկներից մէկը սոսկման մի ճիչ արձակեց և գոչեց.

— Նայեցէք, նայեցէք...

Հնոցի լոյսի տակ կարմրած դռան վարագոյրը ուռել էր առագաստի նման և արագ երերում էր:

— Ննջարանի լուսամուտը բացուել է... կռահեց տանտէրը մի վարկենի շուարումից յետոյ և վազեց դէպի այն կողմը:

Սակայն, երբ կամենում էր ներս մտնել, վարագոյրը ուժգին երերաց և այնպէս մտրակեց նրա դէմքը, որ սա ահաբեկ՝ ետ քաշուեց: Երկու աղջիկները սոսկումով կրպան իրենց մօրը: Պառաւ աղջիկը գունատ կանգնած՝ դողում էր. խաղացողները ոտքի ելան:

— Է՛, բայց, ոչինչ չը կայ, մի վախենաք... ձայնեց դատաւորը:

Եւ ներս մտաւ ննջարանը, ուր նա մի ըռպէ մընալուց յետոյ գոչեց.

— Լուսամուտի դռնակն է բացուել և խիստ քամի է փչում:

— Այ՛ո՛. ասաց դերասանը խուլ ձայնով— հիւսիսային մի դառնաշունչ քամի է բարձրացել...

Ցանտէրն էլ մտաւ ննջարանը դատաւորի ետևից և երկուսն էլ մնացին այնտեղ:

Այս կողմում տանտիկինը գտել էր լուցկին, վառեց կանաչ սեղանի մոմերը և այժմ նոքա սկսեցին պլպլալ դեղին տխուր լոյսով:

—Որքան վախեցայ. շնչաց աղջիկներից մէկը:

—Յիմար մի լինէք. ասաց նեղացած հօրաքօյրը՝ կը պաճ դաշնամուրին—քամուց էլ մարդ կը վախենայ:

—Անշուշտ, արեց դերասանը խորհրդաւոր կերպով—Թէև նա մտրակի, ջարդի, բայց չը պիտի վախենալ...

—Ի՞նչ էք անում ներսում. գնաց դէպի ննջարանի դուռը տանտիկինը:

—Ոչինչ, ոչինչ, լսուեց տանտիրոջ ձայնը—կը գտնք այժմ...

Եւ իրաւ, նախ դատաւորը դուրս եկաւ ննջարանից, յետոյ տանուտէրը և դուռը ետևից ամրապէս փակեց:

—Խիստ քամի է բարձրացել... ասաց նա:

Եւ ձայնը զողում էր: Թէ նա և թէ դատաւորը զգալի կերպով գունատ էին, սակայն ոչ ոք չը նկատեց այդ:

—Շարունակենք. ասաց դատաւորը և նստեց խաղասեղանի առաջ:

Քիչ լուծիւնից յետոյ, Վառօն նստեց իր աթոռի մէջ, օրօրուեց և ասաց.

—Ես էլ վախեցայ... Կարծեցի ոգիներ էին...

—Ի՞նչ... մոմուաց դատաւորը—ոգիներ... ինչ երեխայութիւն...

—Թող, Վառօ, ձայնեց եղբայրը—ամէն բանի մէջ դու հէնց ոգիներ ես տեսնում:

—Եւ ինչու ոգի չը լինի ամէն բանի մէջ. աւելացրեց տանտիկնոջ եղբայրը փիլիսոփայօրէն—ասում են որ օգի մէջ անգամ կայ...

—Չը գիտեմ. զողաց Վառօն—երբեմն հաւատում եմ, որ մեր մեռածների հոգիները գալիս են մեզ մօտ... ինչ որ սպիրիտիստներ էլ պնդում են այդ:

—Երեխայութիւն... ասաց ուժգնութեամբ դատաւորը—Ոգի չը կայ...

—Պ. Դերասանը գուցէ գիտենայ. շարունակեց Վառօն—ասում են որ իբր թէ մեռածների հոգիները հաղորդակցութեան մէջ են մտնում մեզ հետ, և, երբ

չենք հասկանում—այն ժամանակ սեղանների միջոցով են մեզ հետ խօսում...

—Միայն թէ գրասեղանի և ոչ թէ խաղասեղանների. ասաց կծու կերպով դերասանը:

—Մի՞թէ ճիշտ է այդ. հարցրեց հարսը:

—Ե՛ս էլ լսեմ եմ. աւելացրեց տանտիկինը—Ասում են որ սեղանը շարժւում է... Չեմ հաւատում, ֆոկլուսներ կը լինեն:

—Դէ ի հարկէ. գոչեց արհամարհաբար Սեդրակը—լինչ ոգի, թնչ բան... Հանգիստ թողէք մեռածներին... Այնպէս 'չէ, պ. դերասան:

—Ձը գիտեմ. խօսեց դերասանը—բայց ինձ թւում է, որ ոգիներ կան... Եւ կամ կան բաներ, որոնք ոգի ունեն. որովհետեւ կաշկանդեցէք որքան կուզէք այդ բաները, սակայն նրանց ոգիները կը խօսեն... Կաշկանդեցէք, օրինակ հէնց լեզուն... և սեղանները կը խօսեն նրա փոխարէն... Երբ դառնաշունչ քամիներ խեղտեն ոգիներին, նրանք սեղանների միջոցաւ են սկսում խօսել... Ես ինքս տեսել եմ այդ՝ հեռու-հիւսիսում անգամ... Սեղանը—գրասեղանը շարժւում էր և նշաններով շատ բան ասում... Տեսել եմ և աւելին.—երաժշտական խաղ՝ կոկորդի մէջ խեղդուած, գործիքը պահարանի մէջ փակած՝ հնչում է... և հնչում՝ թէև տխրագին, բայց աւելի պարզ և աւելի ցնցիչ... Տեսել եմ նոյնպէս թէ ինչպէս ոտները ամուր կապած գրասեղանը յանկարծ, ինքն իրեն՝ ազատւում է կապերից և գնում ուզած տեղը... Ասում են որ գրասեղանը շղթայել անհնար է...

—Ինչպէս... բայց այդ ինչ այլանդակ բաներ էք ասում, մէկը միւսից տարօրինակ. գոչեց տանուտէրը խաղաթղթերը ցած նետելով.—Հարբած խօ չէք, պ. Սարգսեան:

—Բայց ոչ. ժպտաց դերասանը—ամբողջ ախորժակըս պահել եմ այսօրուայ համար... Հարբած չեմ. ձեզ իրողութիւններ եմ պատմում:

Դատաւորն էլ դադարեց խաղալուց և դերասանին նայեց:

—Այո. շարունակեց վերջինս... Եւ եթէ կուզէք,

մի համառօտ դէպք պատմեմ ձեզ... Մի անհաւատալի իրողութիւն... ջղերը թոյլ ունեցողները թող չը լսեն...

Կանայք դողացին. աղջիկները վախեցած՝ աչքերը մեծ մեծ՝ բաց արին, բայց և հետաքրքրութեամբ մօտ եկան:

— Է՛հ, թողէք, պ. Սարգսեան. մէջ մտաւ տան-տիկինը— հերիք է կատակներ անէք, ինչ էք վախեցնում տիկիններին:

— Բայց ո՛չ, ով է վախեցողը. բռնադբօսիկ կերպով ծիծաղեց Վառսն— քիչ ենք լսել հեքեաթներ, լիմարական գրոյցներ... Պատմեցէք, պ. դերասան, սովոր ենք մենք էֆէքտաւոր բաներ խօսող դերասանների լսել:

— Շնորհակալ եմ. խոնարհուեց ծաղրաբար դերասանը— ես կը պատմեմ ուրեմն և համարեցէք պատմածս հեքեաթ, եթէ դա ձեզ կը մխիթարի...

Յետոյ չարամիտ ժպտաց, քաշուեց հնոցի կարմիր լոյսի մէջ, կոթնեց դաշնամուրին և պատմել սկսեց:

Խաղացողները կանգ էին առել: Սեդրակն էր միայն, որ խաղաթղթերը կուտած ձեռքին՝ խառնում էր ջղաձգօրէն և արհամարհոտ կերպով, ճարպոտ աչքերի շուրջը ներդամիտ ժպիտ կազմած՝ լսում էր:

Լամպի լոյսի շուրջը ցորենագոյն գոլորշիի մի բակ էր կազմուել և սենեակը աւելի խաւարի մէջ ձգել:

III

... «Մի օր իմ ընկերներից մէկը — սկսեց դերասանը — տարաւ ինձ սպիրիտիստների փորձերին ներկայ գրտնուելու: Խնդրել էի տանել: Սիգ օրը հաւաքուել էին մօտ 15 հոգի: Խօսեցնում էին մի ինչ որ տանջուող ոգու, որ իր պատմութեան կէսը պատմելով անցեալ փորձին, խոստացել էր շարունակութիւնը այս անգամ պատմել: Եւ նկատեցէք, որ խօսող ոգին յաճախ անկապ բաներ էր ասել և յաճախ գանգատել, որ «քամիները չեն թողնում», որ ինչ որ չար ոգիներ «տրգելում էին իրեն խօսելու» և այլն և այլն: Խոստովանուում եմ, այդ երեկոյ քէֆս տեղն էր և մտադրել էի մի

լաւ օյին խաղալ տյդ ոգեկոյնների գլխին: Ախր ինչպէս կարելի է երևակայել, որ մի խումբ մազ ու մօրուքով մարդիկ հաւաքուեն նստեն մի կիսախաւար սենեակում, դէմքերը երկարացրած, աչքերը չուած լսեն մի ինչ որ ընկնաւորի բարբաջանքները և յետոյ, հաւստան, որ տյդ բոլորը ճիշտ են, որ ընկնաւորի միջոցաւ ոգի է խօսում և այլն և այլն:

«Երբ ներս մտայ, արդէն սկսել էին: Ծիշտ այսպէս մի լոյս էր սենեակում, աղօտ, ցորենագոյն... հրնոցի կրակն էլ այսպէս կարմիր լոյս էր սփռել, դրսուամըն էլ փշում էր խտտաշունչ, ամէն բան սառեցնող քամի...»

«Ինձ տեղ տուին մի անկիւնում: Խաւար անկիւնում նստել է մէդիումը՝ քնածի նման, գլուխը աթոռի թևի վրայ դրած և խօսում է. իսկ մէկը գրում է... լարում եմ ուշադրութիւնս... ոչինչ չեմ հասկանում... միայն բառեր:

«— Ոգին չէ ուզում խօսել... ասաց ընկերս ականջիս—կաշկանդուած է... չեն թողնում խօսի:

«— Մի րաժակ կոնեակ տուէք, երևի մըսում է. կատակեցի ես:

«— Յիմար, ասաց ընկերս—քեզ կոնեակը խօսեցնում է, բայց երբ ոգին կաշկանդուում է, նրան այլ ևս դժուար է խօսեցնել:

«— Ապա ինչ անենք... գնանք ուրեմն:

«— Ո՛չ, սպասիր...

«Եւ իրաւ, տյդ միջոցին մի այլանդակ բան էր տեղի ունենում սենեակում: Անկիւնում դրուած ծանր գրասեղանը ինչ որ կարծես շարժւում էր, թէ ես էի շարժում խմածս կօնեակից—չը գիտեմ, միայն բոլորն էլ վազեցին դէպի մեծ գրասեղանը, հաւաքուեցան նրա շուրջը, և, Աստուած է վկայ, մագերս բիզբիզ եղան, երբ տեսայ թէ ինչպէս ահագին սեղանը շարժւում էր տեղից, սահում յատակի վրայով և իր վրայ պտոյաններ գործում...»

«— Ես հարբած եմ... բոթեցի ընկերոջս—բայց դժու ասա, սեղանն է տյդ շարժուողը:

«— Այո, գրասեղանն է:

«—Ինքն իրին է շարժում:

«—Անշուշտ... ոգին նրա միջոցով է ուզում խօսել:

«—Յիմարութիւններ...

«Առ դէն եմ հրում ամէնքին, ծուռում դէպի գրասեղանը, չեմ թողնում ո՛չ մէկին մօտենալ... Այո՛, շարժւում էր անպիտանը, մի ոտքով՝ լսելի ձայնով յատակը ծեծում...

«—Թո՛ղ, բոթեց ինձ ընկերս - միւսնոյն է, դու նրա լեզուն չես հասկանալ. հարբած մարդու բան չէ այդ. թող որ մենք պարզենք:

«Յետոյ վերցնում են թուղթ-մատիտ, ինչ որ բան հաշւում, գրում են, ուշադրութեամբ լսում րոպէներով և նախադասութիւններ կազմում:

Կամաց-կամաց սթափւում էի: Ո՛ւր էի ես, այդ ինչ տեսակ բան էր, ինչո՞ւ էր սեղանը շարժւում, ինչ էր ասում...

«Եւ երբ պատրաստւում էի ընկերոջս հարցնել, յանկարծ տեսնում եմ որ սենեակի վերեւում կապոյտ լոյսի խոշոր շարժուն կալծեր դէս ու դէն են թռչկոտում, իջնում են սեղանի կողմի անկիւնը, ելնում դէպի մը-թութիւնները... Մի խօսքով մի այնպիսի ֆանտաստիկ բան, որ այլ ևս չը կարողացայ դիմանալ, առի գլխարկըս և դուրս փախայ...

«Միւս օրը ընկերս ինձ մօտ եկաւ: Քնած էի. նստեց անկողնիս մօտ և առաջին խօսքը որ ասաց՝ հետեւեալն էր.

«—Ոգիները կաշկանդուել են, բարեկամ... ախուհետեւ սեղանները պիտի ասեն մեզ այն, ինչ որ ոգիներն էին ասելու...

«—Աւրեմն իրաւ էր, գոչեցի ես վեր թռչելով— գրասեղանը խօսում էր:

—«Այո՛, ասաց նա— նշաններով... Ոգիները չեն լռում, ոչինչ նրանց չէ կարող արգելք լինել. այս կամ այն միջոցաւ նրանք կարտայայտեն իրենց միտքը, ինի դա մեղիումի կամ գրասեղանի միջնորդութեամբ...

—«Իսկ ինչ էր ասում այդ սեղանը:

— «Շարունակում էր ասել այն, ինչ որ տանջուած ոգին էր ճառում»...

... Ահա, պարոններ, ինչ որ պիտի պատմէի ձեզ: Կուգէք՝ ասէք որ հարբած էի և ինձ խաբոււմ էին, սակայն ես համոզուած եմ, որ գրասեղանները կարող են խօսել. մանաւանդ այն ժամանակ, երբ ոգիները կաշկանդոււմ են...

Ասաց դերասանը և անշարժ ու լուռ մնաց:

Պահ մի բոլորը չր խօսեցին, յետոյ յանկարծ դատաւորը մի մեծ և երկար քրքիչ արձակեց և գոչեց սուր ձայնով.

— Բայց պարոններ, չէք տեսնում որ պ. դերասանին լիմարացրել են և ինքն էլ մեզ է ուզում այժմ լիմարացնել:

— Ես ուզում էի տեսնել թէ էլ ինչ հեքեաթ կը պատմի մեզ պարոնը. ասաց Սեդրակը— խօսող սեղան... լսել ենք այդ... նստում են, մէկը վարպետութեամբ ձեռքով կամ ոտքով շարժում է և ահա բոլորին վախեցնում, ինչպէս հաւերի կը վախեցնեն:

— Ուրեմն դուք չէք հաւատում. խօսեց դերասանը— Շատ լաւ, տուէք ինձ մի սեղան:

— Թողէք, թափահարեց ձեռքը Սեդրակը— Իզուր կը վախեցնէք կանանց, մինչդեռ ոչ մի վախենալու բան չը կայ մի ֆօկուսի մէջ...

— Այ, կը տեսնենք ֆօկուս է թէ ոչ... խնդրեմ տուէք ինձ մի փոքրիկ սեղան:

Տանտիկինը շտապեց տալ ուզածը:

Խոր լուռութեան մէջ դերասանը գորգի մի ծայրը ետ քաշեց, սեղանը դրեց յատակի տախտակի վրայ, յետոյ մօտ կանչեց ամէնքին և շրջանաձև նստեցնելով սեղանի շուրջը, պատուիրեց ձեռքերը իրար միացնել և թոյլ կերպով ափերը դնել սեղանի վրայ:

— Թող լինի... ասաց Սեդրակը ծիծաղելով— քիչ էլ երեխայութիւններ անենք... հետաքրքիր է թէ պ. դերասանը ինչպէս պիտի խօսեցնի սեղանին:

— Ֆօկուսներ չանէք, ծիծաղեց տանտիկինը:

— Ֆօկուս չի լինիլ, ասաց դերասանը— զգում եմ որ եկել է գրասեղանների խօսելու ժամանակը... Այժմ

այդպէս անշարժ նստէք մտովին բոլորդ էլ ջերմ կերպով ցանկացէք, որ սեղանը խօսի և պատասխանի մեզ։ Տիրեց նորից լուսթիւն։ Բոլորը հետաքրքրուած էին։ Խորհրդաւոր բաները, որքան և երեխայական էամ լիմարական լինին, լուրջ մարդկանց անգամ հետաքրքրում են։

— Շուտ կը լինի, չը համբերեց և հարցրեց Վառօն։

— Զը գիտեմ. դա կախուած է ընդհանուրի միահամուռ ցանկութեան խստութիւնից։

— Փո՛ւհ, ծիծաղելի է այսպէս նստելը, կարծես մանուկներ լինենք։

Բայց, չը գիտեմ թնչպէս եղաւ, հազիւ թէ նա այդ ասել էր, որ սեղանը խլրտաց ճիշտ նրա ձեռքի տակ։

Պառաւ աղջիկը սոսկումով ձեռքը ետ քաշեց և գոռաց։

— Աստուած իմ... կարծես շարժուած է։

— Այո՛, շարժուած է... խօսեց դերասանը — ձեռքերը ետ մի քաշէք և լռեցէք...

Սեղանը խլրտում էր, քիչ յետոյ տարուբերուեց այս այն կողմ, յետոյ ծանրութեամբ մի ոտքը բարձրացրեց և ամբողջապէս սկսեց ծռուեղ գէպի տանտիկինը։

— Ո՛վ է այս շարժողը. ձայնեց պառաւ աղջիկը — Դուք մեզ հետ խաղո՞ւմ էք, մեզ լիմարացնո՞ւմ, պ. Սարգսեան։ Դո՛ւք էք շարժողը։

— Բայց ոչ, երգւում եմ, օրիորդ... լռեցէք քիչ։

Եւ ինքը դերասանն էլ խորին ուշադրութեամբ նայում էր սեղանի ոտներին՝ եթէ ոչ իրականօրէն, գոնէ ձևացնելով, որ շուարած է և սարսափով բռնուած։

— Խնդրեմ ո՛չ ոք չը սեղմի և չը շարժի սեղանը... ասաց նա — ոտքերնիդ հեռու... Սլքպէս...

— Մի՞թէ իրաւ շարժուում է. հարցրեց Սեդրակը միւսներին։

— Շարժուում է անիծածը. ասաց տանտիրոջ եղբայրը։

Տանտէրն ու դատաւորը միմեանց նայեցին՝ ուսերը թոթուելով։

— Եւ ապահո՞ւմ էք որ մէկն ու մէկը չէ շարժողը։

Հարցրեց նորից Սեդրակը և ծռուած՝ նայում էր սեղանի ոտներին:

Սեղանն այժմ միւս ոտն էլ բարձրացրել, սկսել էր պտտել: Նստողներն ելան:

— Նստեցէք. ասաց դերասանը — ես խօսեցնում եմ: Լճու կացէք...

Բոլորը լուռ՝ կռացան գէպի ոտքերը:

— Սեղան, ասաց դերասանը կոմիքական հանդիսաւորութեամբ — հանդիստ կաց այժմ. իջիր և մի քիչ խօսիր մեզ հետ... Դէհ, եթէ տշամադիր ես, միայն իմ կողմի ոտքը բարձրացուր և երեք անգամ խփիր:

Մի վայրկեանի խոր լուռութեան մէջ սեղանը իջաւ, յետոյ ծանրութեամբ բարձրացրեց ոտը և երեք չոր հարուածներով բազխեց յատակը:

— Օ'... օ... արին ամէնքը:

Խաղասեղանը թողել էին. տանտէրը փակեց ճաշարանի դուռը:

— Ես չեմ հաւատում, գոչեց խստութեամբ Սեդրակը — ձեզնից մէկն է շարժողը. ինքը պ. Դերասանն է, մեզ ուզում է խաղ խաղալ:

— Պարոն... նեղացաւ դերասանը — ասացի որ ես չեմ շարժողը. ես ինքս մինչև իսկ չեմ հաւատում եղածին... Ասացէք, տիկիններ, ձեզնից ոչ ոք չէ՞ շարժում:

— Ո՛չ ոք, ո՛չ ոք... գոչեցին ամենքը:

— Տալօրինակ է. ասաց դատաւորը նայելով տանտիրոջ — ես լսել էի, բայց չէի տեսել և չէի հաւատում:

— Ե՛ս էլ. ասաց տանտիկնոջ եղբայրը:

— Ուրեմն տրամադիր է խօսելու. հարցրեց Վառօն ջղայնութեամբ — խօսեցրէք, պ. Սարգսեան... Ա՛խ, ես կուզէի շատ բան իմանալ... Գուշակում է... ամէն հարցի կը պատասխանէ:

— Ամէն հարցի:

— Եւ ճիշտը:

— Բոլորովին ճիշտ .. Միայն թէ առաջ թողէք, մի քանի հարցեր հարկաւոր են տալ, խնդիրը պարզելու համար:

— Ո՛չ այդպէս. գոչեց Սեդրակը — ես չեմ հաւատալ,

մինչև որ փաստ չունենամ... Եթէ ճիշտ բան է այդ, ապա, թող ասի ինձ թէ որքան փող ունեմ ես...

—Այո՛, այո՛, ձայնեցին ամէնքը—թող ասի տեսնենք:

—Իսկ դուք ճիշտ գիտէք թէ որքան է ձեր սելի-հական փողը... ասաց դերասանը նշանական կերպով:

—Ի՞նչպէս... շփոթուեց Սեդրակը—իմ փողերի հաշիւը չը գիտեմ ես...

—Անշուշտ... գիտէք... լաւ...

Արեց դերասանը մի ժպիտով, կռօցաւ դէպի սեղանի ոտքը և գոչեց դերասանօրէն.

—Ապա՛, սեղան, ասա մեզ թէ որքան փող ունի ճարտարապետ պ. Սեդրակը... իմ կողմի ոտքով խփիր մի հարուածը՝ մի րուբլի...

—Եթէ այդպէս է, մինչև մի ժամ պիտի համրի, ծիծաղեց դատաւորը և նստեց:

—Տեսնենք...

Սեղանը դեռ չը շարժուեց, Ամենքը լարուած ուշադրութեամբ, նոյն իսկ ձեռքերը սեղանի վրայ ունեցողները՝ կռացան դէպի ոտները:

Քիչ լետոյ ծանրութեամբ բարձրացաւ ոտքը և լսուեցին խուլ ու չոր հարուածներ: Բոլորը համրում էին: Ոտքը տասնևվեց հարուած տուաւ, լետոյ օդի մէջ մի քիչ մնաց և իջնելով՝ լուեց:

—Տասն և վեց ու կէս... ասաց դերասանը:

—Տեսա՞ք, ծիծաղեց Սեդրակը—այդքան յիմար բան չէի լսել... միայն 16 ու կէս... իսկ ես աւելի քան այդ ունեմ հէնց զրպանումս...

—Բայց պարոն, ասաց դերասանը — ի նկատի ունեցէք, որ խօսող սեղանները ստել չը գիտեն և ճշմարտութիւնը, որքան էլ կծու լինի նա — կասեն առանց քաշուելու...

—Ի՞նչ էք ուզում ասել...

—Թողէք, մէջ մտաւ տանտէրը—այդ հետաքրքիր է... Ուրիշ բան հարցրէք:

—Բայց ո՛չ, ո՛չ... գոչեց Սեդրակը—ի՞նչ է ուզում ասել պ. դերասանը իր սեղանովը...

—Ոչինչ, ոչինչ, պ. ճարտարապետ, պատամխանեց

խուսափողական կերպով դերասանը— խօսողը ես չեմ, այլ սեղանը. և նա, զգուշացնում եմ բոլորիդ, զիտէ ամէն զադտնիք. . Սլոժմ, տիկիններ և պարոններ, սեղանի ճշմարտութիւնը փորձենք մի ուրիշ բանով:

Եւ չը թողնելով որ ընդհատէին իրեն, դարձաւ սեղանին ու ձայնեց.

— Ապա, սեղան, ասա մեզ, քանի տեսակ կերակուր պիտի ուտենք ընթրիքին:

Սեղանը նոյն ոտքով վեց հարուած տուաւ: Տանտիկինը վախեցած վեր թռաւ, տանտէրը ետ քաշուեց, քաշեց իր հետ դատաւորին և սկսեց նրա հետ փսփսալով խօսել:

IV

Ու մինչ բոլորն էլ ճնշող և խոր լռութեան մէջ սպասում էին և մի քանիսը շտապեցին ձեռքը ետ քաշել,

— Բայց սա հրաշք է... բացականչեց պառաւ աղջիկը— օրտեղից պիտի իմանար այդ... ձիւշտ է որ վեց տեսակ է կերակուրը:

— Այո. մամռաց տանտիկինը:

— Զատ լաւ ուրեմն. կատակեց դերասանը— լաւ կուտենք և անօթի փորով չենք դիմաւորել նոր-տարուն .. Իսկ այժմ, թողէք իմանանք, թէ ո՞վ է մեզ հետ խօսողը այս սեղանի միջոցաւ:

— Ինչպէ՞ս... ճչաց Վառօն— ոգի՞...

— Եհ, էլի սկսեցիք իմարութիւնները, մէջ մտաւ դատաւորը:

— Ապա ո՞վ ուրեմն:

— Զը գիտեմ... անշուշտ մի ոգի է... տեսնենք... ասաց դերասանը— Ապա, սեղան, նոյն ոտքովը խփիր թէ ո՞վ է քո միջոցով խօսողը: Երկու հարուած՝ կը նըշանակի ոչ. երեք՝ այո: Ոգի՞ է:

— Ո՛չ:

— Կենդանի էակ:

— Ոչ...

Բոլորը միմեանց երեսի նայեցին զարմացած:

—Մեռած մարդ է:

—Ոչ:

—Տարօրինակ. մոմուսաց դերասանը:—Ապա ո՞վ է...

Այբուբենով խօսիր... լռեցէք բոլորդ. հայերէն այբուբենով պիտի խօսի. որ տառի վրայ կանգ առնի՝ լիշեցէք... Սկսիր, սեղան:

Ու լռութիւնը տիրեց: Լսւում էր միայն սեղանի ոտքի չոր և արագ հարուածները: Քիչ յետոյ կանգ առաւ Ե դառի վրայ և նորից սկսեց: Հինգ ընդէից յետոյ ստացուել էր... «Երկու զգացմունք» բառերը:

—Երկու զգացմունք... գոչեց Վառօն—Խնչ է ուզում ասել. ուրեմն ոգիներ չեն խօսողները, այլ զգացմունքներ... Հետաքրքիր է...: Ապա, այժմ իմացէք թէ ո՞րն է առաջինը:

—Սեղան, խօսիր, ո՞րն է առաջինը:

Ու սեղանը դարձեալ սկսեց: Այս անգամ ստացուեց մի անորոշ բառ, որ նման էր «հարց, հետ...» և այլն անորոշ մտքերի... Նորից կրկնել տուին և նորից անորոշ միտք ստացուեց:

—Երկրորդը հարցրէք. գոչեց Սեդրակը:

—Սեղան, երկրորդը ո՞րն է, ի՞նչ բան է...

Սեղանը քիչ լուռ մնաց, ապա յանկարծ ոտքը փոխեց և ուրիշ ոտքով սկսեց տենդային, արագ, իրար խառնող հարուածներ տալ. շարժուեց, միւս ոտքն էլ բարձրացրեց, պտտել սկսեց...: Առհասարակ այնպիսի գծութիւններ արաւ, որ ոչ ոք չը կարողացաւ ճիծաղը զսպել:

—Գժուում է, տօ... բացագանչեց տանտիկնոջ եղբայրը—կարելի է քաղցած ու ծարաւ է մեզ նման:

—Հանդարտ մնացէք, ասաց դերասանը—երբեմն պատահում է այդպիսի բաներ և յայտնի չէ թէ ի՞նչու... Այս ընդէիս կը հանդարտի:

Եւ իրաւ, սեղանը մի շարք գծութիւններից յետոյ հանդարտեց և անշարժ մնաց:

—Այժմ, սեղան, դարձաւ նրան դերասանը—ասա՛ մեզ թէ ի՞նչ է այն երկրորդ զգացմունքը, որ խօսում է քո միջոցաւ:

Ձը գիտեմ ինչո՞ւ, մէկէն բոլորը լըջացան և ուշադրութեամբ, կարծես սրտատրոփ՝ սպասեցին: Մի ինչ որ խորհրդաւոր բան կարծես իջաւ սենեակում: Լամպի լոյսը շոգու մէջ՝ շատ աղօտացել էր, իսկ հնոցի կարմիր լոյսը այժմ կանգ էր առել սեղանի ոտքերի վրայ: Եւ այդ արնեգոյն լոյսի մէջ էր, որ մի ընդհանուր թիւնից յետոյ, սեղանի ոտքը ծանրութեամբ ելաւ և սկսեց շոր, գրգռիչ և դող ազդող հարուածներով բաղխել յատակը:

Մի քանի հոգի միայն հետևում էին հարուածներին ու կրկնում այբուբէնը:

Առաջին տառն էր «Զ», յետոյ՝ Ծ, յետոյ՝ Ր:

Կազմուել էր ձեր բառը: Բոլորի սիրտը բաբախում էր. արդեօք յետոյ ինչ բառ պիտի ասէր սեղանը. — «ձեր» ինչը... ինչ էր ուզում ասել: Սեղակը նստել էր, տանտէրը դռան մօտ, երբեմն, գաղտնագողի ակնարկներ էր նետում դէպի ննջարտնը. դատաւորը կռացած նայում էր. կանայք բոլորն էլ գլուխին ծռած՝ ձեռքերը սեղանի վրայ, դիտում էին գունատ և հնոցի լոյսը երբեմն արեան գոյն էր սփռում նրանց մազերի և դէմքերի վրայ:

Սեղանի ոտքը անընդհատ բաղխում էր: Քիչ յետոյ ստացուեց «գիտակ» բառը:

— Զեր «գիտակ»... մոմուաց Սեղակը—ոչ մի միտք չի դուրս գալիս:

Եւ երբ ոտքը խփեց Յ գիրն ևս, տանտիկինը գոչեց.

— Գիտակցութիւնը... Այո՛, մեր գիտակցութիւնը...

— Օ... արեց պառաւ աղջիկը — մեր գիտակցութիւնը... Սարսափելի է... այո՛ինքն՝ խղճի ձայնը... Ելէ՛ք, ելէ՛ք... բաւական է:

— Ո՛, ո՛չ. պնդեց հարսը—դեռ նստենք... Ուզում եմ օրինակ հէնց Էս իմանալ թէ մեր խղճի ձայնը ինչ է ասում մեկ կամ ինչ դրոշմում մեր ճակատի վրայ:

Սեղակը բարկացած վեր թռաւ. պառաւ աղջիկը մի շանթահար ակնարկ նետեց իր հարսին:

— Բաւական է. գոռաց Սեղակը—դադարեցէք, պարոն, հերիք է լիմարութիւնները:

— Ինչո՞ւ. պնդեց հարսը տաքացած — քանի որ սեղանների խօսելու ժամանակն է և բերանները փակուում են, թող նա գոնէ ասէ մեզ ճշմարտութիւններ... խնդրեմ, պ. Սարգսեան, հարցրէք ինձ համար, ես ուզում եմ:

— Բայց սա անտանելի է, Լիզա. բարկացաւ նրա վրայ տալը — ինչ ես ուզում ասել. երեխայ խօ չէս որ այդպէս բաները սրտիդ մօտիկ ես վերցնում... Սրանք կատակներ են, խաղեր են միայն... ահագին կին ես, որդիների տէր...

— Դեռ այնքան էլ պառաւ չեմ. ասաց կծու ձայնով հարսը — ինչնից պառաւներն են սրտի մօտիկ վերցնում, խաղը լուրջ նկատում... խնդրում եմ նորից, պ. Սարգսեան, հարցրէք սեղանին. ինչ կարող է ասել նա իմ մասին... լոկ ճշմարտութիւնը թող ասի...

— Հերիք է, Լիզա. համոզեց նրան տանտիկինը — արդէն ջղերիդ վրայ ազդում է այդ բոլորը... թողէք, պ. Սարգսեան... Պարոններ, գնանք սեղանատուն, քիչ յետոյ 12սը կը լինի:

— Ո՛չ. յամառեց Լիզան — ուզում եմ իմանալ, պ. Սարգսեան, հարցրէք շուտ... Եթէ ձեզնից վախեցողը կայ իր խղճի ձայնից, թող չը հարցնի. ես ուզում եմ հարցնել:

Ամէնքը լռեցին: Լռեց նաև Վառօն, բայց բարկութիւնից դեղնած սկսեց շրթունքները խածնել: Սեղրակը զփոթուած՝ քաշուեց մի մուրթ անկիւն. տանուտէրն ու դատաւորը գնացին դէպի լուսամուտը:

Իսկ Սարգսեանը, քիչ սրան-նրան նայելուց յետոյ, գլուխը երեբցրեց, յետոյ դարձաւ սեղանին և ասաց.

— Սեղան, այստեղ կամենում են, որ դու ասես թէ ինչ կարող է գիտակցութիւնը դրոշմել իւրաքանչիւրի ճակատի վրայ... փափուկ և վատ դրութեան մէջ ես, կարող եմ գլուխդ ջարդել՝ եթէ ուղիղն ասացիր... բայց դու գիտես այժմ...

Տանտիկինն ու Լիզան քրքջացին ջղայնութեամբ:

— Հա՛... շարունակեց գերասանը կոմիկաբար — ասում են որ ճշմարտութիւնը խօսողի ձին պատրաստ

պիտի լինի, որ հեծնի և փախչի... Քեզ, ի հարկէ, ոչինչ. բայց քեզ բացատրողին...

—Ո՛չ, ո՛չ, թէնչ կայ ձեզ մեղադրելու. ասաց Լիզան, յետոյ դարձաւ բոլորին և հարցրեց—Այնպէս չէ՞, պ Սարգսեանը այստեղ բոլորովին մեղաւոր չէ՞:

—Ի հարկէ, ի հարկէ... լսուեցան ձայներ:

—Ինչ որ է. շարունակեց դերասանը—այժմ խօսիր... բայց որովհետեւ բոլորս քաղցած ենք և այբուբենով շատ երկար կը տեւի... մի օրիգինալ բան մը տածեցի... Ահա, կը վերցնեմ Աստուածաշունչը... Ունի՞ք այդ գիրքը... Շատ լաւ, տուէ՛ք... Կը բաց անեմ տասը պատուիրանները և որին ինչ ասես, պատուիրանների շարքը միայն ցոյց տուր... Օրինակ, եթէ ինձ համար ուզենաս ասել թէ՛ դրացիիս կնոջը աչք եմ խրփել, կարող ես խփել 9 իններորդ. պատուիրանը ևս լին ևս լին. իսկ եթէ բան է, մեզնից մէկը չի հաւատում Աստծուն՝ խփիր մէկ...

—Ի՛նչ անհամ կատակներ են. ասաց Սեդրակը մութ անկիւնից:

—Անհամբեր են բոլորը, սեղան. շարունակեց դերասանը—և դրա համար էլ, առաջ ինձ համար խօսիր: Ի՞նչ կարող է ասել ինձ գիտակցութիւնը:

Եւ դերասանի ձայնը լի էր ծաղրական, յանդուգն շեշտով:

Սեղանը բարձրացրեց ոտքը և խփեց 9-ը:

—Հը՛մ... յանդուգն կերպով ժպտաց դերասանը—դուրս եկաւ որ ես ուրիշի կնոջ...

—Բայց բաւական է, պարո՛ն, գոչեց պառաւ աղջիկը.—դուք ձեզ մոռանում էք:

—Ներեցէք, օրիորդ. այժմ ուրիշինը... Կուզէ՛ք ձերը:

—Ո՛չ, ո՛չ. ինձ հանգիստ թողէ՛ք. ես պետք չունիմ:

—Հանգիստ թողէ՛ք օրիորդին. խոսեց հարսը—ինձ համար հարցրէ՛ք...

Սեղանը ոտքը բարձրացրեց ու այդպէս մնաց երկար: Կարծես շուարում էր: Յետոյ, գահավիժմամբ իջաւ, երեք անգամ խփեց և անշարժացաւ:

—Պատուիր հօրդ ու մօրդ, կարդաց դերասանը գրքում:

—Շնորհակալ եմ. ժպտաց գունատ՝ Լիզան—եթէ ես չեմ պատուում, պատճառն ու մեղաւորը ես չեմ:

Եւ շեշտակի նայեց պառաւ տալին: Իսկ սա զայրացած՝ գոչեց.

—Բոլորը սուտ է... Թո՛ղ արժմ ինձ համար ասի տեսներք...

Սեղանը իսկոյն ոտքը շարժեց, և, ի սարսափ բոլորի՝ խփեց ո՛չ միայն 5 անգամ, այլ և իսկոյն յետոյ էլի՝ խփեց 6 թիւը և մի երրորդ անգամ էլ՝ 7:

Դերասանը շուարեց ու շփոթուեց, երբ գրքի մէջ նայելով տեսաւ որ 5-ի դիմացը գրուած էր. «Մի սպանիր». 6 ի դիմացը՝ «Մի շնար», իսկ 7-ի դիմացը—«Մի գողանալ»:

Ու լռեց:

—Կարդացէք, գոչեց Լիզան—ինչո՞ւ էք լռում. այստեղ դուրս եկաւ 5, 6, և ապա 7-ը: Ի՞նչ է գրած:

Դերասանը յուզուած մի բան կմկմաց և ապա ցած ձայնով կարդաց.

—Մի սպանիլ... Մի շնալ... Մի գողանալ...

Պառաւ աղջիկը մեռեալի պէս գունատ՝ ձեռքը ետ քաշեց, ընդունեց այդ հարուածները, յետոյ մէկէն տեղիցը ելաւ և գոչեց.

—Ահա՛ ձեզ և նոր տարի. եկել ենք այստեղ, որ ենթարկուենք մի խեղկատակի հայհոյանքների... Դնանք տուն, Սեդրակ...

—Բայց Վառճ, մօտեցաւ նրան տանտիկինը—Սա կատակ է... պ. Սարգսեանը կատակ է անում, ինչո՞ւ ես յուզուում... վերջապէս թողէք, պ. Սարգսեան, ի՞նչ անտանելին էք... կորցրէք այդ սեղանը...

Սակայն գոտաւորը, որ մինչև այդ լուռ էր, առաջ եկաւ, կանգնեց սեղանի մօտ և լուրջ՝ ասաց.

—Ո՛չ, ես էլ եմ ուզում իմանալ:

Սեղանը սկսեց խփել և կանգ առաւ 7-ի վրայ:

—Մի գողանալ... կարդաց դերասանը:

—Գողանալ... աշխատեց ծիծաղել դատաւորը—

կեանքումս գողութիւն չեմ արել... Ձեր սեղանը ստա-
խօս յիմար է:

— Խեղճ սեղան... չասացի՞.. մոմռաց դերասանը
սեղանին դառնալով— ահա և քեզ վարձատրութիւն:

— Ոչինչ բան է, շարունակեց դատաւորը հեռա-
նալով— Գնա՛, Սեդրակ, դո՛ւ էլ հարցրու, տեսնենք ու-
րիշ քնչ սուտեր կասի:

— Լա՛ւ... արեց Սեդրակը ակամայ և տեղիցը չը
շարժուեց— թող հարցնի:

Սեղանը ծանրութեամբ ելաւ, ծանրութեամբ իջաւ,
նախ խփեց:

— Անհաւատ... ծիծաղեց դերասանը:

Սեդրակը ազատ շունչ առաւ:

— Ոչինչ բան է. ասաց նա:

Սեղանը սակայն նորից սկսեց և այս անգամ խը-
փեց 8.

— Մի սուտ վկայիր:

— Յիմարութիւն... արեց Սեդրակը— լետո՛յ:

Սեղանը խփեց դարձեալ 5 թիւը:

— Մի սպանաներ...

— Ո՛ւմն ես սպանել. գոչեց Սեդրակը լուգուած
— դա կատարեալ սուտ է... Միթէ ես և քոյրս մար-
ասպաններ ենք... Յետոյ...

Սեղանը այս անգամ խփեց առաջ 6, լետոյ 7.

— Մի շնար... Մի գողանա՛ր...

— Բաւական է այլ ևս, մէջ մտաւ տանուտէրը—
դուրս է գալիս որ Սեդրակը մի հրէշ է...

— Ասացէք խնդրեմ... գոչեց կատաղութեամբ Սեդ-
րակը— մարդ էլ այդքան խայտառակ բաներ խօսել
յանդգնի... Եկել ենք նոր տարի դիմաւորելու, թէ՛ վի-
րաւորանքներ լսելու...

Եւ անշուշտ կարող էր կռիւ յառաջանալ, որովհե-
տե դերասանը գունատ՝ վճռել էր սեղանի ասածներին
միանալ, երբ յանկարծ պատի ժամացոյցը սկսեց կէս
գիշեր խփել: Մի գորդիւն լսուեց դրսից: Նոր տարին
սկսում էր. թնդանօթի ձայնն էր:

Տանտէրը, որ կճկուել էր, մի խոր շունչ առաւ:

— Շնորհաւոր նոր տարի... ասաց նրան դատաւորը:

— Սյո, ալո... մոմռաց տանուտէրը—լաւ ժամանակին հասաւ. հերթը ինձ էր գալիս...

Դերասանը թողեց սեղանը և ելաւ: Ամենքն սկսեցին իրար համբուրել և շնորհաւորել: Տանտիկինը լայն բաց արաւ ճաշարանի դուռը և գոչեց.

— Համեցէք դիմաւորելու...

Եւ թողեց որ ներս գնալին օրիորդները, Վառոն, Սեդրակն ու դատաւորը:

Իսկ երբ խօսող և ալժամ անշարժ կեցած սեղանի առջևից անցնում էին միւսները, դերասանը ժպտուն՝ կանգ առաւ նրա առաջ, ձեռքը ծանրութեամբ դրաւ վրան և ասաց խորունկ շեշտով.

— Շարունակիր խօսել, սեղան... Ի՜նչ կը լինէր թրշուառների և կարօտների վիճակը՝ գողերի, բռնաւորների, կաշառակերների և աւազակների ճանկերում, եթէ ճշմարտութեան ոգին լռեցնելուց յետոյ՝ չը խօսէին գոնէ գլխաւորները...

Վ. ՓԱՓԱՋԵԱՆ

ԺՆՆԴԵԱՆ ԼՈԹԻԻ

Օր. Կորնիլիա Պթէվէզիստիսի

Տէ՛ր իմ Յիսուս, երբ իջնելով դու երկնից՝
Խորհրդաւոր ինչպէս մայիս կենաւքեր՝
Ո՞՞ս դրեցիր հովսիս վրայ փշալից,
Բացունեցան շուրջդ իսկոյն շուշան ու վարդեր:

Երբ հնչեցին, Տէ՛ր իմ, ողբի Քո ձայներ՝
Թոյնակների երգի նման փաղցրալուր,
Երկնից իջան ոսկեփետտո՞ւ հրեշտակներ՝
Գեղգեղել Քեզ իրանց օրօ՛րը մաքուր:

Եւ երբ ցոլաց Յորդանանում վեհ պատկերդ՝
Նշոյներով ոսկեճաճանջ պսակի՝
Լո՞ւց շառաչն, յորձանքներդ դարձան ես,
Պատկանեցան կոհակ, փրփուր մի առ մի:

Նոր յունարէնից քաղգմ. Մ. Վ. Մ.

ՈՒՍՏԱՆ-ԹԱՐԹՈՍՆ ՈՒ ՍԱՏԱՆԱՆ

Ա. 2 Ե Խ Ո Վ Ի

(Ժննդեան պատմութիւն)

Ծննդեան նախօրէքն էր: Մարիամ տուտուն վաղուց էր խռովացնում. ճրագը մարելու վրայ էր, իսկ ուստա Թաթոսը դեռ նստած աշխատում էր: Նա վաղուց գործն էլ թողած, փողոց էլ դուրս եկած կլինէր, եթէ Ժամհարենց փողոցում ապրող մուշտարու բանը չլինէր, որ երկու շաբաթ առաջ պատուիրել էր կօշիկ երեսն ու ճիտքը ձգէ. հէնց երէկ էր, որ նորից եկաւ հայհոյեց և պատուիրեց որ կօշիկներն անպատճառ պատրաստ լինին մինչև առաւօտեայ ժամի ժամանակը:

— Կեանք խօմ չէ, շան չարչարանք է, փնթփնթում էր քթի տակին ուստա-Թաթոսը, հետն էլ բան անելով: — Հիմա մէկը քնել է, մէկէններն իրենց բէֆի ման են գալիս, իսկ դու, ուստա-Թաթոս, արի էստեղ նստիր, Վայէնի անէծք քաշողի նման, մէջքդ կուզ արա, երկուտակիր՝ նստիր, թէ ինչ է սատանի համար բան ես կարում...

Արպէս զի յանկարծակի բռնը չտանէր, նա հէնց այն է, ձեռքը տանում սեղանի տակից շիշը հանում ու զլխին էր քաշում. և ամեն մի կուսից յետոյ զլուխը թափհարում և բարձրաձայն խօսում էր ինքն իրեն.

— Ախր, մի ասէք ես էլ իմանամ, ինչ հօրս ցաւին ես էստեղ նստած բից ու մախաթիս պիտի չօռ տամ, իսկ իմ աղա մուշտարին ձեռները մէջքին դրած իր բէֆին պիտի ման գայ: Նորա համար որ նորա ջիբումը փող կայ, իսկ խեղճ ուստա-Թաթոսը աղքատ է...

Նա ատում էր բոլոր պատուէր տուողներին, իսկ ամենից աւելի նորան, որ ապրում էր Ժամհարենց փողոցում: Դա մի դաժան դէմքով, երկար մաղերով, դեղնած երեսով, մեծ-մեծ

կապոյտ ակնոցներով և խոպոտ ձայնով մարդ էր: Ինչ որ գերմանական ազգանուն ունէր, մի այնպիսի անուն, որ մարդու լեզու կկոտրուէր մինչև արտասանէր: Ինչ մարդ էր, ինչով էր պարապում, ինքը սատանան էլ չգիտէր: Երբ երկու շաբաթ առաջ ուստա-Թաթոսը նորա մօտ էր գնացել, որ ոտի չափն առնէ, նա նստած էր եղել գետնին ու ինչ որ բան էր ծեծում սանդի մէջ: Հաշիւ էր բարեկէլ խեղճ ուստա-Թաթոսը, որ յանկարծ սանդի մէջ եղածը բռնկուեցաւ, բաց-կարմիր բոց արձակեց, ձծումբի և պրուած փետրի հոտ հանեց և սենեակը լցրեց թանձր, վարդագոյն ծխով, այնպէս որ ուստա-Թաթոսը դեռ մի հինգ-վեց անգամ էլ փռչտաց և այդ բոլորը տեսնելուց յետոյ երբ որ տուն էր վերադառնում, ինքն իրեն մըտածում էր. «Ով Աստծուց վախենում է, այդպիսի բաներով չի զբաղուիր»:

Երբ շշի մէջ այլ ևս բան չմնաց, ուստա-Թաթոսը կռիւները վար դրեց ու մտքերի ծովն ընկաւ: Նա բռնկեցնէր զեմ տուեց ծանրացած գլխին ու սկսեց իւր խեղճութեան մասին մտածել, իւր խեղճ ու կրակ, խաւար կեանքը բննել, յետոյ հարուստների, նոցա մեծ-մեծ տների, հարկւրանոցների մասին... Ա՛յ, ինչ լաւ բան կլինէր, որ այդ,—այ սատանէն խուով կենայ նրանց գլխին,—հարուստների տները բանդուէր, ձիերը սատկոտէին, տաք-տաք մուշտակները և մորթէ գլխարկները ցից ընկներ, բրբրուէր: Ինչ լաւ բան կլինէր, որ այդ հարուստները հետզհետէ աղքատանային, որ ուտելու հաց էլ չունենային, իսկ խեղճ կոշկակարներն ու փինաչիները հարստանային, իսկ ինքն էլ մի իրա ջիգրը հանէր մի խեղճ կոշկակարից, նորա առաջին հարձակումից անէր ծննդեան նախօրէրին: Այսպիսի երազների աշխարհ ընկած լուստա-Թաթոսը յանկարծ մտաբերեց իւր գործը և աչքերը բաց արեց:

«Ա՛յ քեզ տաքոց,—մտածում էր նա ինքն իրեն ու կռիւները տնդում.—գործս վաղուց եմ վերջացրել, իսկ դեռ նստել-սպասում եմ: Ծանեմ տիրոջը տամ»:

Կռիւները փաթաթեց մի կարմիր թաշկինակի մէջ, հագնուեցաւ և դուրս եկաւ փողոց: Մանր, կոշտ ձիւն էր գալիս. այնքան կոշտ, որ մարդու երես էր ծակծկում: Յուրտ էր, լըպթուն, մութ, լապտերները աղօտ լուսաւորում էին և ինչ որ նաւթի հոտ էր կանգնել ամբողջ փողոցում, այնպէս որ ուստա-Թաթոսն սկսեց փռնդալ ու հապալ: Փողոցի մէջ տեղով կառ-

քերով հարուստները դէս ու դէն էին գնում. իւրաքանչիւր հարստի ձեռքին կար ապխտի մի մեծ կտոր և օղու շիշ. Կառքերից և սահակներից հարուստ օրիորդներն ու տիկիները նայում էին ուստա-Թաթոսին, լիզու էին հանում և ծիծաղով կաշում,—

—Աղբաւո, աղբաւո:

Ուստա-Թաթոսի յետեից գնում էին ուսանողներ, զինուորականներ, վաճառականներ և զօրապետներ ու նորան ծաղրում էին ու վիրաւորում:

—Հարբա՛ն. հտրբան: Անաստուած պօլօղ-փափախ. Սատանի սաղմոս: Աղբա՛ւ. Փինաչի՛ Սատանի օրացոյց:

Այս բոլորն, իհարկէ, վերին աստիճանի վիրաւորական, բայց ուստա-Թաթոսը լսում էր և կամացուկ թքում, անցնում: Իսկ երբ պատահեց Գիւմյրցի կոշկակար քօռ-Մաթոսը և ասաց. —«Ես հարուստ կնիկ առայ, քարգահները սաղ օրը բանեն կը, ամա դու կենէ էն աղբատը մնացիր, ուտելու բիլա հաց չունիս», ուստա-Թաթոսը համբերութիւնից ելաւ և նորա յետեից ընկաւ: Նորա յետեից այնքան վազեց, մինչև որ յանկարծ ինքն իրեն ժամհարենց փողոցում գտաւ: Նորան պատուէր տուողն ապրում էր անկիւնի տան ամենավերին յարկի բնակարանում: Պէտք էր անցնել երկար, մութ բակով և յետոյ վեր բարձրանալ լարծուն սանդուխտներով, որ մարդու ոտների տակ պար էր գալիս: Երբ ուստա-Թաթոսը նորա սենեակը մտաւ, նա նստած էր յատակին, ճիշտ այնպէս, ինչպէս երկու շաբաթ առաջ, և սանդում ինչ-որ բան էր ծեծում:

—Աղա-ջան, հրամանոցդ կօշիկները բերի, ասաց ուստա-Թաթոսը՝ յօնքերը կիտած:

Պատուէր տուողը տեղիցն ելաւ և և լուռ ու մունջ սկսեց փորձել կօշիկները: Վամենալով օգնել նորան, ուստա-Թաթոսը չորեք մի ծնկան վրայ և հին կօշիկը քաշեց, հանեց, բայց հէնց նոյն ըոպէին սարսափից զարհուրած տեղից վեր թռաւ ու դէպի դուռը քաշուեց յետ-յետ: Պատուէր տուողի ոտքը մարդու ոտք չէր, այլ ձիու սմբակ:

«ԸՏՃ», —մտածեց ուստա-Թաթոսը: Առ բեց բա՛ն»:

Ուստա-Թաթոսի առաջին գործը պիտի լինէր, իհարկէ, երեսին խաչ հանէր, յետոյ ամեն բան թողնէր ու փախէր: Բայց իսկոյն գլխի ընկաւ, որ երևի իւր կեանքի մէջ առաջին ու վերջին անգամ է պատահում սատանայի և չօգտուել նորանից,

անշուշտ, վերին աստիճանի յիմարութիւն կլինէր: Նա մի կերպ զօռ արեց ինքն իրեն և վճռեց իւր բաղադր փորձել: Չեռնելը յետև գնելով, որ բան է, յանկարծ, երեսը խաչ. չհանէ, նա յարգանքով հազադ և սկսեց.

—Ասում են, որ աշխարհումս սատանայից աւելի վատ և մոլորաւ բան չկայ, իսկ ես այնպէս եմ կարծում, ձերդ բարեծննդութիւն, որ սատանան ամենից խելօքն է: Սատանէն, կեներէք աղա-ջան, սմբակ ու պոչ ունի, բայց դորա փոխարէն գլխումն աւելի խելք կայ, բան ամենախելօք ուսանողի գըլխումը:

—Մ, ինչ կասեմ խելօք խօսքին, ճակատդ պիտի համբուրել,—ասաց բէֆն եկած պատուէր տուողը: Հնորհակալութիւն, կօշկակար: Ի՞նչ կուզես:

Եւ կօշկակարն, առանց ժամանակ կորցնելու, սկսեց իւր բաղադր գանգատուել: Նա սկսեց պատմել, թէ ինչպէս հէնց մանկութիւնից միշտ նախանձել է հարուստներին: Նորա համար վիրաւորական էր, որ բոլոր մարդիկ առանց խտրութեան մեծ-մեծ, փառաւոր տներում չեն ապրում և պատուական ձիաներով չեն պտտում: Մէկը մի հարցնէ՝ թէ ինչո՞ւ ես խեղճ եմ: Ինչո՞վ պակաս եմ Գիւմրըցի բօռ-Մաթոսից, որը սեփական տուն էլ ունի, կինն էլ գլխարկով է ման գալիս: Իւր բիթն էլ նոյն տեսակ է, ձեռքերն էլ, ոտքերը, գլուխը, մէջքն էլ այնպէս է, ինչպէս որ հարուստներինը, ուրեմն ինչո՞ւ ինքը պիտի աշխատի, իսկ ուրիշներն իրենց բէֆին պտտեն: Ինչո՞ւ նա պսակուած է Մարիամ-տուտուի հետ, և ոչ թէ մի տիկնոջ հետ, որից անուշ հոտեր են գալիս: Հարուստների տներում, երբ իւրեն կանչում են որ և է պատուէր տալու, նա շատ անգամ է տեսել սիրուն, գեղեցիկ օրիորդներ, բայց նոքա իւր վերայ ուշադրութիւն անգամ չեն դարձրել, իսկ դորա փոխարէն, երբեմն ծիծաղացել են վրէն ու իրար ականջի փսփսացել,—«Ի՞նչ կարմիր բիթ ունի այս կօշկակարը»: Ճշմարիտ է, Մարիամը բարի, յաւ, աշխատաւոր կին է, դորան խօսք չկայ. բայց չէ՞ որ նա անկիրթ է, ձեռքն էլ բաւական ծանր է, երբ մէկ-մէկ կպցնում է. իսկ եթէ երբեմն-երբեմն մարդ բաղադրականութիւնից կխօսի կամ մի խելօք բանի մասին խօսք բաց կանի, այն ժամանակ նա մէջ կընկնի և այնպիսի երևելի յիմարութիւն կասի, որ էլ ի՞նչ ասես:

—Ի՞նչ ես ուզում ուրեմն, խօսքը կտրեց պատուէր տուողը:

—Ես կուզենայի, ձերդ բարեծննդութիւն, աղա Սատանայ, թէ որ արժան կհամարես, ինձ հարուստ մարդ շինես:

—Հատ լաւ, աչքիս վրայ: Բայց, խօսմ զիտես, դորա տեղ հոգիդ ինձ պիտի տաս: Քանի աքլորները դեռ չեն կանչել, առ գնա այս թղթի վրայ ստորագրիր, որ հոգիդ իմս է:

—Ձերդ բարեծննդութիւն,—ասաց ուստա-Թաթոսը խոնարհութեամբ ու քաղաքավարութեամբ.—Երբ դուք ինձ պատուէր տուեցիք, ես խօսմ ձեզնից փողն էս զլխից չառայ: Առաջ պէտք է պատուէրը կատարեմք և յետոյ փողն ստանալ:

—Ի՞նչ էլ ես լաւ ասում, համաձայնեց պատուէր տուողը: Յանկարծ սանդի մէջ պայծառ բոց երևեցաւ, թանձր վարդագոյն ծուխը պատեց և նորից ծծումբի ու պրած փետուրների հոտը աշխարհ բռնեց: Երբ ծուխն անյետացաւ, ուստա-Թաթոսն աչքերը տրորեց և տեսաւ, որ նա ոչ առաջուայ ուստա-Թաթոսն է, ոչ էլ կօշկակար, այլ մի ուրիշ մարդ, ժիւնտով ու ոսկէ շղթայով, նոր շալուարով, նստած է բազկաթոռի վրայ, առաջն էլ մի մեծ սեղան բաց արած: Երկու առօր-փառօր ծառայ կերակուրներ էին հրամցնում, խորը զըլուխ տալիս ու ասում.

—Անուշ արէք, անուշ-մարսական, ձերդ բարեծննդութիւն:

Ի՞նչ առատութիւն: Ծառաները բերեցին մի մեծ կտոր տապակած ոչխարի միս, մի մեծ աման թթու դրած վարունգ էլ հետը, յետոյ բերին մի ամբողջ տապակած սագ, մի բիշ յետոյ բիւֆետա, լաւ խորոված, նոնով ու պղպեղով «բաստուրմա» դրած: Եւ ինչպէս էլ լաւ է, աղավարի, կատարեալ «պօլիտիք ա»: Ուստա-Թաթոսն ուտում ու ամեն-մի տեսակի վրայ էլ մի երկու բաժակ պատուական գինի խմում. հեռուից նայողը կկարծէր թէ նա իսկի մեր ուստա-Թաթոսը չէ, այլ օ՛վ գիտէ որ իշխանն է կամ կոմսը: Խորովածից յետոյ բերեցին վայրի խոզի կողերից պատրաստած կորկոտը, իւզն երեսին ծրփալիս: Ի՞նչ բան էր: Յետոյ բերին փլաւ. բայց ի՞նչ փլաւ. տակին ձուածեղ երկու մատի հաստութեամբ, վրէն «ղաբլու», էլ ինչ ասէք չկար մէջը: Նա ուտում էր ու զմայլւում: Ի՞նչ բան կայ: Բերեցին գաթա, միջի հասը բերնումը հալում էր հալում. ի՞նչքան էլ անուշ էր: Այդ բիշ էր, հետն էլ մի մեծ աման «մուրա-

բաժնի: «Ինչպէս չեն տրաքուում այդ աղա-հարուստներն այդքան ուտելուց» մտածում էր նա և էլի ուտում: Ամենից վերջը բերին մեղր ու կարագ: Ճաշից յետոյ եկաւ ինքը սատանան, կապոյտ ակնոցներ դրած ու խորը գլուխ տալով, հարցրեց.

—Գո՞հ էք ճաշից, Թաթոս Եգորիչ:

Բայց ուստա Թաթոսը մի խօսք անգամ չկարողացաւ ասել, մինչ այն աստիճան ծանրացել էր ճաշից: Կերել էր անչափ, որ այժմ անհաճոյ էր, ծանր. և որպէս զի փոքր ինչ զբաղուէր կողմնակի բաներով, սկսեց իւր ձախ ոտքի կոշիկը տնտղել:

—Այս տեսակ կոշիկների համար. ես եօթ մանէթ ու կիսից պակաս չէի առնում: Ո՞վ է կարել այս կոշիկները,—հարցրեց նա:

—Քոռ-Մաթոսը, պատասխանեց ծառան:

—Կանչել այն աւանակին:

Հուտով եկաւ Գիւմրըցի ուստա քեռ-Մաթոսը: Նա ձեռները կրծքին դրած կանգնեց դռան առաջին և հարցրեց.

—Ի՞նչ կհրամայէք, ձերդ բարեծննդութիւն:

—Չայնդ կտրե՛ր,-գոռաց Թաթոս Եգորիչն ու ոտքը գետին խփեց: Չհամարձակուեալ գլխիցդ դուրս տալ և մոռանալ թէ ո՞վ ես. կօշկակար ես չափդ ճանաչիր: Հայվան: Ի՞նչ կօշիկ կարել էլ չգիտես: Քիթ ու պոռնկդ ջարդել կտամ, գիտե՛ս թէ չէ: Ինչո՞ւ եկար. ի՞նչ ես ուզում:

—Եկայ կօշիկների վարձն ստանամ:

—Ի՞նչ վարձ, ի՞նչ փող ես ուզում: Դէ, դուրս կորիր: Հաբաթ օրն արի: Այ տղայ, վզակոթին տուէք, դուրս արէք:

Բայց իսկոյն նա յիշեց, թէ ինչ օյիններ էին խաղում պատուէր տուողներն և իւր գլխին և սիրտը պղտորուեցաւ: Եւ որպէս զի մի բանով զուարճանայ, գրպանից հանեց հաստ, լիքը-տուգած քսակը և սկսեց իւր փողերը համրել: Փողն անչափ էր, բայց ուստա-Թաթոսն ուզում էր էլ ունենալ: Կապոյտ ակնոցներով սատանան նորա համար մի ուրիշ քսակ էլ բերեց, որ աւելի հաստ ու տուգած էր, բայց նա էլի էր ուզում և որքան շատ էր համրում, այնքան աւելի էր անբաւական մնում:

Երեկոյեան սատանան բերեց նորա մօտ մի բարձրահասակ, լիքը կրծքով, կաս կարմիր հագած մի տիկին և ասաց, որ իւր նոր կինն է: Նա անդադար համբուրում էր նորա հետ և շաքարեղէն ուտում: Իսկ գիշերը պառկած էր փափուկ, բըմ-

բուլէ ներքնակի վրայ, անդադար մի կողքից միւսն էր շուռ գալիս և աչքը չէր կարողանում խփել: Մտատանջութեան մէջ էր ընկել:

— Փողներս շատ է, ասում էր նա կնոջը, չլինի գողերը, յանկարծ գան ու տանեն: Մի վեր կաց ճրագ վառիր, տես:

Ամբողջ գիշերը նա չկարողացաւ քնել. անդադար վեր էր կենում, նայում տեսներ սնդուկը տեղն է կամ չեն կոտրել: Առաւօտեան դէմ պէտք է գնար եկեղեցի՝ առաւօտեան-ժամ լսէր: Եկեղեցում ամենքն էլ համահաւասար պատիւ ունիր՝ թէ հարուստ, թէ աղքատ: Երբ որ ուստա Թաթոսն աղքատ էր, նա միշտ եկեղեցում աղօթում էր Վստուած, ներիւր ինձ մեղաւորիս: Նոյնն էր ասում և այժմ, երբ հարստացել էր: Ուրեմն էլ ի՞նչ ղանապանութիւն: Իսկ մահից յետոյ հարուստ Թաթոս Եգորիչին չեն թաղել ո՛չ ոսկու, ոչ ադամանդի մէջ, այլ նոյն սև հողի մէջ, ինչպէս և ամենավերջին աղքատին: Հարուստ Թաթոսն էլ նոյն կրակի մէջ պիտի տապակուի, ինչպէս և կօշկակարները: Այս բոլորը շատ վիրաւորական էր թւում ուստա-Թաթոսին, այն ինչ երեկուայ ճաշը դեռ ծանրացած էր վըրան և աղօթքի փոխարէն, զօռով-զօռով զանապան մտքեր են պտտում գլխում փողով լիքը սնդուկի, գողերի, իւր ծախած, կորցրած հոգու մասին:

Եկեղեցուց բարկացած դուրս եկաւ: Որպէսզի սիրտը մի քիչ թեթեւցնի, նա, ինչպէս առաջ էլ շատ անգամ սովորութիւն ունէր, ձենը գլուխը ձգեց և սկսեց երգել, բայց հէնց որ սկսեց՝ բաղաբապհը մտեցաւ վազելով և յարգանքով ասաց.

— Պարոն, աղաներին արգելուած է փողոցում երգել: Դուք կօշկակար չէք:

Ուստա-Թաթոսը մէջքը պատին տուեց և սկսեց մտածել.— ինչո՞վ զուարճանայ:

— Աղա-ջան, գոռաց դռնապանը. պատին շատ մի զօռիր, բուրբդ խարար կնկնի:

Ուստա-Թաթոսը մտաւ «ղայֆէն», դուրս կանչեց «գաւուլ-զուռնէն», առաջը ձգեց ու սկսեց ածել տալով փողոցի մէջ տեղով գնալ: Բոլոր անցորդները կանգնում, մատնացոյց էին անում նորան և ծիծաղում:

— Անունն էլ դեռ աղա է, հեգնում էին կառապանները: Կարծես կօշկակարի մէկը լինի...

— Մի՛թէ ներելի է, որ աղա-մարդիկ անկարգութիւններ

անեն, ասաց նորան մի ուրիշ քաղաքապահ:—Գոնէ զիննտուն գնալիք:

Պարոն, ողորմութիւն արէք, ի սէր Քրիստոսի, աղերսում էին աղբատ—մուրացիկներն ամեն կողմից շրջապատելով ուստա-Թաթոսին: Գթացէք, ողորմութիւն տուէք:

Առաջ, երբ նա կօշկակար էր, աղբատները ոչ միայն ուշադրութիւն չէին դարձնում, այլ վրան էլ չէին նայում, իսկ այժմ ճանապարհ չէին տալիս, որ անցնէ:

Իսկ տանը գիմաւորեց նորան նոր կինը, հագած կանաչ կրկնոց և կարմիր շրջազգեստ: Նա կամեցաւ փայփայել նորան իւր առաջուայ ձևով՝ այն է ձեռքը բարձրացրել էր, որ մի երկու հասցնէ մէջքին, բայց նա բարկացած զոռաց:

—Բո՛ր զիւղացի: Անկիրթ, կոպիտ: Չես էլ իմանում թէ տիկինների հետ ինչպէս պէտք է վարուել: Թէ որ սիրում ես, արի ձեռքս համբուրիր, իսկ ձեռքերդ բեզ քաշիր:

«Է՛, Աստուած կտրի այսպէս կեանքը. կեանք ու ապրուստ խօմ չէ, դժոխքի պատիժ է»,—մտածում էր ուստա-Թաթոսը: «Էս էլ կեանք է էլի, մարդիկ էլ պիտի ասեն ապրում ենք էլի»: Ոչ կարող ես ուղածդ ժամանակ երգել, ոչ կարող ես դառուլ—զուռնով քէֆ անել, ոչ կարող ես կնոջն սիրել՝ մի երկու հասցնել... Թի՛ւ...

Հէնց նոր էր նստել իւր տիկնոջ հետ մի բաժակ թէյ խմելու, որ կապոյտ ակնոցներով սատանան էլի մէջ տեղ եկաւ և ասաց:

—Գէհ, Թաթոս Եզօրիչ, ինչ որ իմ պարտքս էր, ես բոլորը մէկ մէկ կատարեցի: Հիմա նեղութիւն բաշեցէք թուղթն ստորագրելու և յետևիցս գալու, ուր կերթամ: Այժմ դուք շատ լաւ գիտէք, թէ ի՞նչ է նշանակում շուայլ կեանք վարել. այդքան էլ բաւական է բեզ համար:

Եւ քաշ տուեց խեղճ ուստա-Թաթոսին դժոխք, ուղղակի հրեց ձգեց էրման-կրակի մէջ. իսկ սատանաները չորս կողմից դուրս թափուեցան, զլխին կիտուեցան և գոռում գոչում էին:

Դժոխքի մէջ նաւթահոտն աշխարհ էր բռնել, այնպէս որ քիչ էր մնում մարդ խեղտուէր:

Եւ յանկարծ ամեն ինչ իջքացաւ: Ուստա-Թաթոսն աչքերը բաց արեց և տեսաւ իւր սեղանը, կօշիկները և թիթեղեայ լամպարը, լամպարի ապակին սևացել, սև մուր էր կտրել, իսկ պատրոյգի առկայծող կրակը մի գարշահոտ մուխ

էր արձակում, որ կարծես ծխնելոյզից ելնելիս լինէր: Նորագլխավերերը կանգնած էր կապոյտ ակնոցներով պատուէր տուողը և բարկացած գորգոռում էր.

Ես բեզ ցոյց կտամ, անգգամ: Երկու շաբաթ առաջ պատուէր ես ընդունում, իսկ մինչև այսօր դեռ ես կօշիկներս չեմ պատրաստել: Դու կարծում ես որ շատ ժամանակ ունիմ օրը մի հինգ անգամ բեզ մօտ դամ:

Ուստա-Թաթոսը զլուխը թափահարեց և կօշիկները նորից ձեռքն սուռա: Պատուէր տուողը դեռ երկար ժամանակ հայհոյում և սպառնում էր: Երբ որ նա, վերջապէս, հանգստացաւ, ուստա Թաթոսը սառը-սառը հարցրեց.

— Իսկ ի՞նչ գործով էք զբաղւում, դուք, պարոն:

— Ես բնագլխան կրակ ու հրթիռներ եմ պատրաստում: Ի՞նչ ես աչքերդ չոռել, վրէս նայում, չհասկացա՞ր: Փրշանգչի եմ, հասկացա՞ր հիմա:

Առաւօտեան ժամի զանգերը խփեցին: Ուստա-Թաթոսը կօշիկները յանձնեց, փողերն ստացաւ և եկեղեցի գնաց:

Փողոցով շարունակ անց ու դարձ էին անում կառքեր և սահնակներ: Սալայատակով հասարակ ժողովրդի հետ խառն գնում էին վաճառականներ, կրթուած մարդիկ, զինուորականներ... Բայց ուստա-Թաթոսն այլ ևս չէր նախանձում ուրիշներին և չէր տրտնջում իւր վիճակից: Այժմ նորան այնպէս էր թւում թէ և հարուստների և թէ աղքատների համար հաւասարապէս անմխիթար վիճակ է: Ոմանք հնարաւորութիւն ունեն կառքերով պտտել, ուրիշները քէֆներն ուղածի չափ երգել և զուարճանալ, իսկ ընդհանրապէս ամենքին սպասում է միևնոյն գերեզմանը և կեանքի մէջ մի այնպիսի գրաւիչ բան չէր գտնում, որի համար արժէր, որ սատանային ծախէր իւր հոգու ամենաչնչին մասն անգամ:

Ազատ բարզէ ՄԵԼԻՔ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿԵԱՆՔ

Գիրքը և պարբերական մամուլը — Պոլսահայ գրականութիւնից: Քասիմ և Շաւարշ:—Ռ. Պէրպէրեանի «Խոհք և Յուշք»: —Մտածողը-բանաստեղծ: —Մեր և օտար գրականութեան նորութիւններ:—Ամսագրների և զրքերի շուրջը:

Ա.

Վաղուց է այսպիսի ուրախ սրտով և վառ լոյսերով չէի հեռացել ես Գովկասից... Գուցէ ընթերցողը զարմանայ, թէ ինչ կայ ուրախանալու, քանի որ հայ կեանքը վաղուց է մխիթարական գործեր չի արտադրել: Իրաւունք ունէք, կպատասխանեմ ես ես չեմ վիճում, որ հայերս առանձին մխիթարական «գործեր» չենք ցոյց տուել վերջին ժամանակներս, բայց այնուամենայնիւ, ես ուրախանում եմ, որովհետեւ տեսնում եմ, որ մենք մեռած, դիակնացած չենք իսպառ: Իսկ այդ այժմուայ ժամանակին մեծ բան է.

Իսկ որ մենք մեռած չենք — ապացոյց մեր գրականութիւնը:

Ես տեսայ և համոզուեցի, որ ասպարիզի վերայ «գիրք» է երևացել. միթէ դա ուրախալի երևոյթ չէ: Գրավաճառների մօտ ի ցոյց են դրուած նոր գրքեր, տպարաններն զբաղուած են գրքեր տպելով, հեղինակները երկրորդ և երրորդ հրատարակութիւններն են առնում իրենց գրքերի, սրտի բերկրութեամբ լսում ես, որ Խ. Աբովեանը սպառել է, Ռ. Պատկանեանինը — քիչ է մնացել, Ռաֆֆիինը մեծ պահանջ կայ, Ահարոնեանինը — երկրորդ տպագրութիւնն է սպառուում և այլն և այլն: Սա ինչ է. միթէ մտաւոր կենդանութեան ապացոյց չէ: Ես չեմ ասում, որ կարդալը հայերիս համար պահանջ է դառել, ոչ: Ես միայն տեսնում եմ, որ հայ

գիրքը ասպարէզ է եկել և մուտք է գործում գիւղերը, քաղաքները, ընտանիքները, երիտասարդական շրջանները:

Գլխաւորապէս պահանջոււմ են հայ վիպասանները հին և նորագոյն շրջանների, բայց տարածոււմ են և հանրագուտ, ժողովրդականացրած — գիտական գրքեր էլ: Բազում լսեցի, որ այնտեղ պահանջ կայ քաղաքատնտեսական բովանդակութեամբ գրքերի. բայց այդպիսիներ մենք գրեթէ չունենք: Սա դեռ սկիզբն է «երկանց». սակաւ առ սակաւ գիրքը աւելի ևս լայն ծաւալով կտարածուի և կմտնի այնպիսի խաւեր, ուր երբէք հայ գիրք չի եղել. նա կդառնայ պահանջ — և պէտք կլինի այդ պահանջին բաւականութիւն տալ. Թող ուրեմն կարող ոյժերը մտածեն այդ մասին և վաղօրօք կազմակերպուեն գործելու:

Առ այժմ կարող եմ ցոյց տալ հետեւեալ աչքի ընկնող պակասութիւնների մասին. ա. գինը Թանգ է: Էժանացնելու միակ միջոցը մեծ քանակութեամբ հրատարակելն է. իսկ այդ անշուշտ կարելի է այնպիսի գրքերի վերայ, որոնք արդէն ժողովրդականութիւն են ստացել (Խ. Աբովեան, Բաքի, Պատկանեան, Պաշտեան և այլն) բ. Չկան լաւ թարգմանական գրքեր՝ վէպեր, բանաստեղծութիւններ, պատմական գրուածքներ և այլն. գ. Քիչ են գուտմանկական և էժանագին ժողովրդական գրքեր. էժանագին ասելով ես հասկանում եմ մէկից մինչև տասը կոպէկ (համեմատեցէք ДОНСКАЯ РАБЫ-ի հրատարակութիւնները). դ. Չկան ձեռնարկներ՝ աշակերտական, բանուորական, արդիւնաբերական, գործարանական և այլն. ե. Չկան ցրիչներ, կազմակերպուած չէ գրքերի վաճառման գործը. զ. Գրավաճառները շատ մեծ տոկոս են վերցնում իբրև կոմիսիա կամ զեղջ *):

Սա իմ նկատողութիւններս է, որի վրայ կարելի է դեռ շատ ուրիշներն էլ աւելացնել, և որոնց հետ կարելի է, վիճույններ էլ կլինեն. ես ուրախութեամբ կսէի ուրիշի կարծիքներն էլ այդ մասին:

*) Իսկ ամենից գլխաւորը, որ գրավաճառները, աննշան բազառութեամբ, ամենեին չեն վճարում: ԽՄԲ.

Չեմ կարող ասել, որ մեր պարբերական մամուլն էլ նոյնպիսի կենդանութիւն է ցոյց տալիս, ինչպէս և գիրքը: Ընդհակառակը, այս բոլորէն ղեկավարող ուժը տեղափոխուել է մամուլից գիրքը:

Մինչև այժմ մեր մէջ պարբերական մամուլը գրքի դերն էլ էր կատարում. այժմ տեղի է ունենում աշխատանքի բաժանումն և մեր մամուլին կմնայ անել այն, ինչ որ անում է ամեն մի ուրիշ ազգի մամուլ: Մեր թերթերը և ամսագրերը պէտք է զբաղուեն օրուայ հարցերով, պէտք է ուղղութիւն տան, պէտք է մտաւոր կենդանութեան պարագլուխներ լինեն, նոր մտքերի ու գաղափարների, ծրագրների ասպարէզ լինեն, նոր ոյժեր առաջ քաշեն, հարցեր վճռեն, վէճեր լուծեն: Եւ այս բոլորը պէտք է կատարուի հրապարակախօսութեամբ, գեղարուեստական գրականութեամբ և գիտական փիլիսոփայական գրութեաներով. այստեղ բացի ուրիշ պայմաններից առաջին դերը խաղում է նիւթի թարմութիւնը և ընտրութիւնը: Ըստ երևոյթին այդ «գիֆֆէրէնցիան» արդէն կատարուել է Պօլսահայ գրականութեան մէջ, որի հետ սակայն մենք շատ քի ծանօթ ենք:

Ես անկեղծօրէն ցաւում եմ այդ հանգամանքի վերայ և ոչ թէ այն պատճառով, որ Պօլսահայ գրականութեան մէջ երևան են գալիս գեղարուեստական գոհարներ, որոնցից մենք զուրկ ենք մնում: Ոչ. այդ կողմից ես ապահով եմ, որովհետև մեր գրականութեան պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ Պօլսահայ գրականութեան ընտիր երևոյթները ժամանակի ընթացքում մեր, արևելեան հայերիս, սեփականութիւնն էլ են դառնում: Ես ցաւում եմ, որովհետև գրականութեան միջոցով մենք կկարողանայինք ի մօտոյ հետեւել մեր Պօլսահայ եղբայրների մտաւոր կեանքին, աւօրեայ չարն ու բարիին, իղձ ու յոյսերին: Կարգալով Պօլսահայ օրաթերթերը և ամսագրերը կամ շաբաթագրերը — ես տեսնում եմ, որ Պօլսը իսկական հայկական կենդանի է, որի հետ կապուած են բոլոր հայ գաւառները և զանազան

Հայ գաղութները Բայկանեան թերակղզու վերայ, Եգիպտոսում, Կիպրոսում և այլուր: Այստեղ կայ Հայ կեանք իր բոլոր բազմազան ճիւղաւորութիւններով ու երևոյթներով և որ գլխաւորն է՝ այդ կեանքով հետաքրքրուողներ կան: Ազգային վարչութիւն, Պատրիարքարան, դպրոց, հիւանդանոց, գրականութիւն, վերջապէս «ազգայինների» լէգէօն — դրանք լոկ խօսքեր չեն, այլ և շատ պարզ հասկացողութիւններ, որոնք մարմնանում են այս կամ այն տեսանելի կերպով: Եւ չնայած բոլոր դժուարութիւնների և արգելքների — այս բոլորին մասնակից է ազգը, իբրեւ հաւաքական մի մարմին, ի դէմս Օրմանեանների, Օտեանների, Եռսուֆեանների, Յակոբեանների, Պէրպէրեանների, Իւթիւճեանների և այլոց, որոնցից ամեն մէկը ներկայացուցիչ է որոշ ասպարիզի, որոշ երևոյթի, որոշ գործի:

Թրքաց գրաքննութիւնը շատ խիստ է. այդ պատճառով էլ թրքահայ մամուլը խեղճ զրութեան մէջ է: Այնուամենայնիւ նա կարողանում է արտափայլեցնել թէ Պօլսահայ և թէ գաւառացի հայերի կեանքը: Մենք տեսնում ենք, որ սրբ. Պատրիարք Օրմանեանը անխոնջ աշխատում է և մինչև իսկ կատարում է հասարակ քարոզչի պաշտօնը. մենք տեսնում ենք պէսպէս «ժողովներ» են գումարւում գրեթէ ամեն օր և կօլլէգիալ կերպով վճիռներ են կայացնում ամենալուրջ հարցերի մասին. տեսնում ենք, որ հարուստ և «ազնուական» ղասը անտարբեր չէ դէպի ազգային գործերը և իր նիւթական ու բարոյական աջակցութիւնն է ցոյց տալիս թէ դպրոցին, թէ գրականութեանը, թէ եկեղեցուն, թէ գաւառական բնակչութեան: Եւ ըստ երևոյթին Պօլսահայերի մէջ մեծ նիւթական ու բարոյական ոյժ կայ, և չնայած բոլոր աննպաստ պայմանների, նրանք մեծ դեր են խաղում Պօլսի ընդհանուր կեանքի մէջ իբրեւ վաճառականներ, պաշտօնեաներ, ազատ պրօֆէսսիայի ներկայացուցիչներ, վերջապէս իբրեւ արհեստաւորներ ու բանուորներ: Հայերը այնպիսի մի դիրք ունեն, որ նրանց անտես առնել չի կարող ոչ ծածկաց կառավարութիւնը և ոչ էլ Եւրոպայի ներկայացուցիչները:

Այս բոլորը ի նկատի ունենալով ես ուղղակի խորհուրդ եմ տալիս ամեն մի հայի, որ կամի գաղափար կազմել հայ կեանքի մասին՝ հետևել Պօլսահայ մամուլին:

Գ.

Այժմ մի երկու խօսք էլ Պօլսահայ զուտ գրական երևույթների առթիւ: Մեր ընթերցողները գուցէ չեն մոռացել համակրելի Պօլսահայ հեղինակ «Քասիմ»-ին, ես չգիտեմ կեղծ անուն է դա, թէ իսկական, միայն կարող եմ ասել, որ նա ամենայն իրաւամբ կարող է Պարոնեանի յաջորդ համարուել: «Կեանքի տեսարաններ» հեղինակը տաղանդաւոր վիպասան է և նրա ծառայութեան, մի բան, որ այնքան պակասում է մեր, Կովկասահայ գրականութեան: Քասիմը «Մանգուլէի էֆէնդեար» ի խմբագիրն է և նրա մշտական ֆելիէտօսնիստը: Թրքահայ այդ թերթում Քասիմը գետեկում է վէպեր և պատկերներ, վերջրած Պօլսի առօրեայ կեանքից: «Մասիս»ը իր մէկ խմբագրականով հարկ է համարում մատնանիշ անել Քասիմի «կնճռոտ հանգույց» ի վերայ, որը «արկածաւոր» վէպի բնաւորութիւն ունենալով հանդերձ լիովին իրական վէպ է «ուր հեղինակը մեր տուջն կըստարգէ շարքը տիպարներու որոնց կը հանդիպինք շուրջերնիս, կնկարագրէ միջավայր, որուն մէջ կապրինք, կարճանագրէ խօսակցութիւնները զորս կըլսենք ¹⁾»: Նա գրում է հասարակ ընթերցողի համար և ինչպէս երևում է արդէն իսկ ժողովրդականութիւն և սէր է վայելում ընթերցողների այդ դասի մէջ: Ես չեմ կարդացել Քասիմի այդ կամ ուրիշ վէպերը, բայց «կեանքի տեսարանների» հիման վերայ իրաւունք ունիմ կարծելու, որ «Մասիսի» գրածը ճշմարտութիւն է: Քասիմը պէտք է որ ընթերցողներ ունենայ, որովհետեւ նա գրում է հասարակ և ոչ շինծու լեզուով և հաւատարիմ է մնում իրականութեան, այսինքն անում է այն, ինչ որ տեսնու է ամեն մի վիպագրող և որից սակայն խուսափում են Պօլսահայ բազմաթիւ «նովէլ»

¹⁾ Մասիս 1904 թ .20.

լիստները» (նորավէպ գրողները) և վիպասանները: Հետևանքը լինում է այն, որ մեզ նման՝ «օտար մթնոլորդի» ընթերցողը ըստ մեծի մասին չի կարող մարսել Պոլսահայ նորավէպները և ձանձրոյթ է զգում ընթերցանութեան ժամանակ, և ընդհակառակ, մեծ հաճոյքով կարդում է Պարոնեանի, Քասիմի և նման գրողների երկերը: Այսպէս «Մասիս»ի մէջ գետեղուած բազմաթիւ վէպերից և բանաստեղծութիւններից ես պէտք է գերազանցութիւն տամ այն գրուածքին, որ թեպէտ և պատկանում է պատահական գրողի, բայց իր պարզութեամբ, իրական ճշմարտութեամբ և հումորով—աչքի է ընկնում: Խօսքս Շ. Շաւարշի «Պոլսական Ամուսնութիւններ» պատմուածքի մասին է, որը չգիտեմ ինչու վէպ է անուանուած: Նա վէպ լինելուց շատ հեռու է և իսկապէս ասած մի պատկեր է կամ պատմուածք: Հեղինակը ուղղակի լուսանկարում է «Սարգիս Աղայի նշանտուփը», զուգնթացաբար տալով մի քանի Պոլսական տիպեր, գլխաւորապէս վաճառական շրջանից: Հեղինակը ուշիմ դիտող է և վարպետ լուսանկարող, այնպէս որ չի մոռացուել մարդու, տեղի, հանգամանքի և ոչ մի գիծ, որ բնորոշում է ամբողջ պատմուածքը: Ձեր առաջ կենդանի կանգնած են և խելոյ Սարգիս Աղան, կիսակիրթ մանուֆակտուրիստը, և նրա գործակատարները, և աղքատացած Սիփոնիկ Աղան իւր ընտանիքով և օրիորդ Մառին, որին անբաղտութիւն է ունեցել հաւանել Սարգիս Աղան, վերջապէս Մըթմըթեանի տունը-տեղը հաճի Վարդերեսով հանգերձ: Հեղինակը պատմում է միշտ ժպիտը երեսին, չմոռանալով այնպիսի մանրամասնութիւններ, որ ում ասես ծիծաղդ կշարժեն և ես կուշտ կուշտ ծիծաղում էի պատկերի վերջին երեսները թերթելով: Նոյն «Մասիս»ի աշխատակից Գամէրի «ուրուագիծներից» իմացայ, որ Շ. Շաւարշը կեղծանունն է Մանչեստրցի վաճառական Մ. Արապեանի, որը բնիկ Պոլսեցի է: Ուրախային այն է, որ հեղինակը ընդամենը քսանհինգ տարեկան է և մեծ սիրահար է գրականութեան: Ով գիտէ, զուգէ մօտ ժամանակում Շաւարշի աւելի ևս լաւ երկերուն

ալ կհանդիպինք. ափսոս կլինէր, եթէ այդպիսի Գրիշը անգործութեան զատապարտուած լինի:

Դ.

Մի բան, որին ես դեռ չեմ կարողացել ընտելանալ — արդի Պօլսական քնարն է: Թէ նրա լեզուն, թէ ոգևորութիւնը, թէ նիւթը — ինչ շատ խորթ է թւում. ըստ մեծի մասին ես ստիպուած եմ մի քանի անգամ կարգալ միւսնոյն ոտանաւորը, որպէսզի հասկանամ նրա գաղափարը և ըմբռնեմ նրա գեղեցկութիւնը. եւ երբ հասնում եմ նպատակիս — ցտիպուած եմ լինում խոստովանելու, որ մեղաւորը ես եմ և ոչ թէ հեղինակը. նա գրում է այնպէս, ինչպէս որ պէտք է գրէ ամէն մի պօլսեցի բանաստեղծ և նրան ամէն մի ընթերցող անշուշտ կհասկանայ: Իսկ եթէ մենք չենք հասկանում նրանց — մեղքը մերն է: Այնու ամենայնիւ շնորհալի ոտանաւորների, իսկական բանաստեղծական աւիւնի — ես շատ քիչ եմ պատահել: Առաջուց այդ տեսակ գաղափար կազմած լինելով Պօլսահայ բանաստեղծների մասին, ես իհարկէ շատ էլ չհաւատացի Տ. Չրաքեանի գովասանքներին ¹⁾, որ նա թափում է Ռ. Յ. Պէրպերեանի «Խոհք և յուշք» երին: Ռէթէոս Պէրպերեանին ես գիտեմ իբրև մանկավարժ, հռետոր, քննադատ. և գիտեմ որ այդ երեք ճիւղերումն էլ նա առաջնակարգ տեղ է բռնում: Առաջ էլ, այժմ էլ ես հիանում եմ կարողալով նրա ճառերը երևակայում եմ, ինչպէս պիտի հիանալի եթէ լսէի: ձառերից և յօդուածներից երևում է, որ նա բազմակողմանի զարգացած և խելօք մարդ է: Չէի կարծում, որ նա և բանաստեղծ է: Բայց երբ ստացալ նրա «Խոհք և Յուշք»-ը և ուշի ուշով երկու-երեք անգամ կարդացի — տեսալ որ Ռ. Պէրպերեանը իրաւունք ունի իր տաղանդների շարքում — բանաստեղծի տաղանդն էլ աւելացնել: Այդ բաւական չէ — ես տեսայ, որ իբրև մարդ էլ ու իբրև ամուսին հազուագիւտ տիպերից մէկն է: Արտաքին կողմից

¹⁾ Արևելեան Մամուլ, 1904 թ. 34.

բանաստեղծութիւնների ժողովածուն մի քիչ տարօրինակ է թւում կարծես՝ սկզբում իր և կնոջ պատկերը, յետոյ զաւակների գրուպպան. գրքուկի մէջ գետեղուած է 46 ոտանաւոր—բոլորն էլ 12-ական տող, ամեն մի տող 11 ական վանկից բաղկացած: Ով գիտէ— գուցէ դրանով հեղինակը ուզեցել է ցոյց տալ, որ իր վիշտն ու սուգը միշտ միօրինակ են... Սակայն, քնչ է վշտի պատճառը:

Այստեղ է ահա սարսափելի դրաման: Նա կորցրել է իր սիրած մատաղահաս կնոջը, իր երեխաների մայրը իր ընկերը: Մեռել է նա

... «Որ քու կեանքիդ ամեն վայրկենին
Քեզ հետ շնչող ընկեր մըն էր անմեկին,
Որուն սիրտը կուրծքիդ վրայ կը թրթռար
Ու աչքերուդ մէջ էր նայուածքն անդադար,
Ոյր հետ էիր իբրեւ մարմին և ստուեր,
Միաձուլ կեանք, հոգի, իղձ, կամք և խոհեր...»

Հեղինակի համար դա այնպիսի մի կորուստ է, որ նա չի կարողանում ուշքի գալ սարսափելի հարուածից: Նա նայում է չորս կողմը—և միայն ամայութիւն է տեսնում՝ տանը, սենեակում, միայն որբացած երեխաներին է հանդիպում: Եւ ահա տեսէք թէ ինչպիսի պատկեր է տալիս փիլիսոփայ-բանաստեղծը այն բնակարանին «ուրկէ մեկնած է զայն լեցնող քաղցր հոգին»:

Ո՛հ Աստուած իմ, ամայութիւնը լարկին
Ուրկէ մեկնած է զայն լեցնող քաղցր հոգին:
Տաճարն է այն, ոյր կործանած է խորան,
Ու ալ դադրած պաշտամանց կարգ սրբազան.
Վառարանն է, ուր չի վառիլ այլ ևս հուր,
Մարմինն է զոր կեանքը թողեր է թափուր:
Ու հոն համայն յիշատակ է գիւրաբոյր,
Ամէն կէտէ արցունքի շիթ մ'իյնալու.
Հոն ամէն բան լի էր իրմով, ու հիմա
Անշունչ իրք ալ թըւին հարցնել «ո՛ւր է նա»:
Երջանակ մ'է տունն ոյր նկարն է ինկեր.
Սևը չորս դին սրտից սուգը գըծագրեր...:

Ինչ վրայ շատ խորը տպաւորութիւն գործեց այս բանաստեղծութիւնը և յիշեցրեց Պէտրարկայի ու Շէկսպիրի սօնէտները, Ռօդէնբախի Վաութիւնը՝. տեսէք թէ որ աստիճանի խոր ըմբռնում իր և շրջապատի հոգեբանութեան և տրամադրութեան. որպիսի համեմատութիւններ՝

«Երջանակ մ'է տունն ոյր նկարն է ինկեր»:

Ել թնչ գին ունի այդ շրջանակը առանց թանկագին պատկերի... սիրած ընկերը մեռած է. էլ ինչո՞ւ է կեանքը, նրա վայելքները. նա նրանցով չի կարող օգտուել. նրանք միայն յիշողութիւններ պատկերացնելու ոյժ ունեն այսուհետեւ,—ուրիշ արժէք հեղինակի համար չունեն: Եւ նա յիշում է անցեալ օրերը, երջանիկ ժամերը—երբ նրանք միասին էին. ո՞հ որքան երջանկութիւն և որպիսի՜ անգութ հարուած զրկուել ընդ միշտ նրանից: Սուգ և վիշտ, կսկիծ և արցունք—ահա նրա բաժինը այսուհետեւ: Եւ թնչ զարմանալի ու անբացատրելի բան է այդ մահի ասածդ. ո՞վ կարող է հասկանալ թէ թնչ է նա և ո՞ւր է սահմանը կեանքի և մահուան: Այդ հարցը խորասուզում է նրան մտածմունքների մէջ, որոնց հետ կապում են յիշողութիւնները և արտայայտում են հետեւեալ գեղեցիկ էլեգիայով՝

«Կեանքէն ի մահ թնչ անջրպետ, թնչ միջոց.
Մահէն քանի տարբեր կեանքին յետին բոց,
Մինչ կապրի դեռ, կրնա՞յ հիւանդը նախել,
Խօսիլ քեզի, ու արտասուել, ու ժպտիլ,
Հոգին հոգւոյդ հաղորդակցիլ, ու սիրուդ.
Արձագանք տալ իր սրտեկին սէրն ու գութ.
Կա՞յ, անոր հետ չես դու մենակ, ու որքան
Այլ ոգեսպառ՝ բայց կըշնչէ, հոն է ան...
Յանկարծ—անհաս, ցնորեցուցիչ անցք—ըզքեզ
Իրեն քովը մենակ մնացած կը գտնես.
Ոչ սև ժպիտ, ոչ սև արցունք, խօսք, նայուածք.
Մարած երկինք ուրկէ արևն է մեկնած...»

Ահա այսպէս կնոջ մահը Ռէթէոս Պերպէրեանին բանաստեղծ է արել և թելադրել է այն սգի և տրտ-

մուծեան տողերը, որոնք գուցէ ամենալաւերը չեն այս ժողովածուի մէջ, բայց որոնք բնորոշում են մտածող — բանաստեղծի տրամադրութիւնը և քնարը: Մենք գիտէինք, որ Ռ. Պէրպէրեանը խոր մտածել գիտէ. այժմ իմացանք, որ նա և խոր զգալ գիտէ: Իսկ անկեղծօրէն արտայայտել իր զգացմունքը — արդէն բանաստեղծութիւն է: Եւ այդ տեսակ բանաստեղծութիւն մեր գրականութեան մէջ դեռ չգիտեմ. կան դրանից լաւերը և վատերը, գեղեցիկները և անշնորհքները, աւելի զօրեղները և թույլերը. բայց այդ բնաւորութեամբ մեր գրականութեան մէջ ես դեռ չեմ պատահել: Կայ ընդհանուր գրականութեան մէջ մէկը, որին մօտենում է իր «Խոհաբ ու Յուշք»-ով Ռէթէոս Պէրպէրեանը — դա Պէտրարկան էր, որ դարեր առաջ, Իտալական վերածնութեան չուսադէմին, ողբացել էր հրաշալի սօնէթներով իր աննման Լաուռայի սէրը և մահը: Հէնց այս ըօպէիս միտս է գալիս նրա XI-րդ սօնէտը (In morte di Madonna d'aura), որի վերջին տողերը թող մխիթարութիւն լինեն մեր բայ բանաստեղծին, որ յանձին տիկին Զարուհու — կորցրել է իր Լաուռային...

Ե.

Կուզէի ես անմահն Բէթհովենի պէս ասել «ընկերներ, թողնենք այս տխուր հնչիւնները. երգենք ուրիշ, աւելի պայծառ և աւելի ուրախ երգեր»... Բայց ո՞ւր է ծիծաղ, ուր է ժպիտ. ես չեմ տեսնում այն: Եւ եթէ պատահում էլ է տեսնել, ես զգում եմ այն խոր կսկիծը, «անտեսանելի արցունքները» (ինչպէս Գօգօլն ասաց) որոնք ծածկուած են արտաքին խինդ ու ծիծաղի տակ:

Մի քանի մանր գրքոյկներ կարդացի և չտեսայ, որ հեղինակներից մէկն ու մէկը ուրախ գուարթ տրամադրուած լինէր: Իրականութեանը հաւատարիմ — նրանք կամ ողբում են (ողբ չէ միթէ Ա. Իօհաննէսի քնարը, Ահարոնեանի մուսան. «այժմէութեան» նարեկացիներ են նրանք), կամ զայրոյթով հեգնում են, կամ համարձակօրէն ապտակում են: Նշանաւորն այն է, որ

Թէ սկսնակները թէ անուն վաստակած գրողները, թէ տաղանդաւոր գրողները, և թէ գրիչ մրոտողները—բոլորը մի եղանակով են երգում, մի տօն են պահում, որ է

«Մի սրտաշարժ, մի շատ տխուր, տրտում երգ»։

Ես կալծեցի, որ պ. Յ. Թումանեանցի (Սուրխաթեանի) երկու գրքոյկը կտայ կեսնքի ուրախ պատկերներ. բայց—նրանք ծիծաղաշարժ են միայն ըստ երեւոյթին։ Դրիմու, Նախիջևանի բարբառով գրուած երկու պատմութիւնների՝ *Մելքօն Աղային Սթօնեան և Մելքօն Աղային վերջաքանութիւնը*— դառն ծաղր է հազար ու մի պախարակելի միջոցներով հարստացող մեր վաճառականների վերայ, որոնք գող ու աւազակ չեն անուանւում, որովհետեւ չեն բռնուած՝ ըստ ռսի ասածի՝ не поймаешь — не воръ. Երկու գրուածքի վերայ էլ աղղեցութիւն է ունեցել Ռ. Պատկանեանը իր Նախիջևանի բարբառով գրած պատկերներով. իսկ *Մելքօն Աղային վերջաքանութեան* երկրորդ մասը «Անդի Աշխարքը» նմանողութիւն է Գ. Սունդուկեանցի յայտնի վօդրվիլի։ Դժբաղտաբար մեր Դրիմու հեղինակին պակասում է երկու մեծ հեղինակների ծաղրելու տաղանդը, որով իհարկէ գրուածքը կորցնում է իր գլխաւոր արժէքը՝ լրջութիւնը։ Բացի դրանից հեղինակին չի յաջողուել լիուրի օգտուել բարբառի հարստութիւնից—ինչպէս այդ արել են Պատկանեանը, Սունդուկեանը, Տմբլաչի Խաչանը և ուրիշները, որոնք բարբառով են գրել։ Մինչդեռ եթէ լաւ չիմանալ գրել բարբառով, այն ժամանակը բարբառի էլ, գրուածքի էլ համը հոտը կորցնում է. ուրեմն ինչո՞ւ գրել բարբառով։ Այնուամենայնիւ չեմ կարող ուրանալ, որ վերոյիշեալ «Անդի աշխարք»-ի մէջ կան բաւական սրամիտ կտորներ։ Այսպէս օրինակ կեղծաւոր Թառաս Իվանիչը հետեւեալ կերպով է խոտովանում իր յանցանքները, որոնք նրան դժոխք են բերել՝ «Պասն ալ, աղօթքն ալ շթուքի համար կպահէի, որ արած ցածութիւններս չերեւան տէյին. խաքէութիւն, գողութիւն, սուտ էթում—շտէ իմ կլավնիյ փոէտմէթներս...» Այդ շատ լաւ է. ինչպէս ամեն մի դպրոցում, այնպէս և կեսնքի դպրոցում

— լինում են գլխաւոր և ոչ գլխաւոր առարկաներ. Մեղքօն աղաների, Թառաս ի վանիչների գլխաւոր առարկաները իհարկէ՝ գողութիւն, խաբէութիւն, որկրամոլութիւն, անառակութիւն և այլ այսպիսի «գիտութիւններն» են. իսկ մարդավարութիւնը, եղբայրսիրութիւնը, ազգասիրութիւնը և այլ «առարկաները» նրանց համար նոյն՝ նշանակութիւն ունին, ինչ որ մի որևէ գիմնազիոնում՝ երգեցողութեան, գծագրութեան կամ մարմնամարզութեան դասերը... Այ—դրանք են, որ հասկացել են «օլինի միտքը» — այսինքն կեանքի գաղտնիքը։ Նրանց ինչ հոգ, որ չորս դին «չիւան ու լաց է», որ կարիքը երկաթէ բազուկներով խեղտում է խեղճ որբերին, որ մեզ մութն է պատել տգիտութեան և մարդիկ իրանց կեանքը չեն խնայում մեզ այդ խաւարից ի լոյս աշխարհ հանելու, նրան ինչ փութ, որ գաղափարը ոտնակոխ է եղել, իսկ արդարութիւնը Գողգոթա է հանուել... Իր ստամոքսով կուրացած մեր Մեղքօն աղաները երբէք չեն ունեցել Աստուած և դժոխքով համոզել կամ վախեցնելը նրան տնկարելի է։ Պատկանեանը լաւ էր հասկացել այդ տեսակ մարդկանց անպատուածութիւնը և իր հերոսներից մէկի բերանը դրել էր հետեւեալ բնորոշ նախադասութիւնը՝ — «Անտի աշխարհ պիտ երթաս» եղել. . . ան ալ նայինք կա մի...» Հապա. նա նախ նշանակութիւն չի տալիս, որ հեռաւոր ապագայում կարող է դժոխքն ընկնել. բայց եթէ ի նկատի էլ առնելու որ լինինք այդ ո՛չ — հաճելի ճանապարհորդութիւնը՝ դա դեռ մեծ հարց է՝ գոյութիւն ունի արդեօք այդպիսի մի հաստատութիւն, ինչպիսին է դժոխքը։ Ուրեմն ասէք, ի սէր Աստուծոյ — ինչը կարող է ուշքի բերել այդ մեր մեծամասնութիւնը կազմող քաղաքացիներին. ինչո՞վ կարելի է ազդել այդ կեսմարդկանց վերայ, մանաւանդ այնպիսի ժամանակ, երբ մէկի տեղ — հազար տուող ձեռք է հարկաւոր, երբ հոսուող արցունքը առու է դարձել..

Ես տամ հարց և ո՞վ կտայ ինձ պատասխան. ո՞վ է այն բժիշկը, որ գալու է դարմանելու մեր ցաւերը, անդամահատելու մեր վարակիչ վէրքերը։

Ելի մեր յոյսը քո վերայ է, ո՞վ «երկդիմի» ժամա.

նակ, որ նայես ետև և տեսնես ամբողջ մեր պատմութիւնը, ու միևնոյն ժամանակ աչքերդ յառած դէպի առաջ տեսնում ես այնտեղ լոյսի-լոյսի շողեր, հեռուոր գարնան վարդ ու ծաղիկներ:

2.

Վառ յոյսեր երազելու ամենից աւելի ընդունակ են բանաստեղծները. բայց և դրանք վերջին ժամանակ շատ յոռետես են տրամադրուած. իսկ եթէ լաւատես են—շատ քիչ են խօսում ազգի ցաւերի մասին, գրեթէ չեն շօշափում քաղաքացիական մօտիւններ: Ահա իմ առաջ բանաստեղծութիւնների երկու ժողովածու կայ՝ փոքրիկ բարակ գրքոյկներ: Մէկը—Արտաշէս Յարութիւնեանի բանաստեղծութիւնները—հրատարակուած է 1902 թուականին Պօլսում, միւսը՝ Սիմ. Բաբեեանի—1904 թուականին, Ս. Պետերբուրգում: Երկու գրքոյկի մէջ էլ քաղաքացիական կոչուող մօտիւր—բացակայում է. դա կարող է լինել զուգադիպութիւն. այնու հանդերձ նա հասարակութեան որոշ մասի տրամադրութիւն ցուցաբերող կարող է լինել:

Ապա ինչ են նրանց ոտանաւորների մօտիւնները: Բնութիւնը և իրանց «եսը»: Ս. Բաբեեանը մասնաւորապէս զբաղուած է բնութիւնով, իսկ Ա. Յարութիւնեանի համար գերակշռողը իր «եսն» է, իսկ բնութիւնը աւելի ֆօն է: Առաջինը Ղրիմցի է և զարմանալի չէ որ նա հիացած է բնութեան հրաշալիքներով և այդ հիացումը նրան բանաստեղծ է դարձնում. սակայն միայն մի րոպէի համար, յետոյ—նրա ոգևորութիւնը հանգում է և արդէն բանաստեղծը պրոզայիք է դառնում: Դա նշան է, որ Ս. Բաբեեանը ծնուած բանաստեղծ չէ և միևնոյն արտաքին հանգամանքները նրան բանաստեղծ են դարձնում. ուստի մի քանի տասնեակ ոտանաւորներից՝ հազիւ մի երկու կտոր կարելի է գտնել, որոնք իրանց արտաքին ձևով և ներքին բովանդակութեամբ արժանի լինէին տպագրուելու: Նրան յաջողուել են Ղրիմի բնութեան «պատկերները» և նրա յաջող ոտանաւորները իսկապէս նկարուած պատկերներ

են, ինչպէս «Արմեանսկը» «Պերիկոպի դաշտերում», «Մայիսեան գիշեր» «Խրիմի յուշատետրից»: Բայց հէնց որ հեղինակը թողնում է վրձինը և սկսում է դատողութիւններ անել կամ երագել—նա իսկոյն ցոյց է տալիս թէ իւր թուլութիւնը իբրև բանաստեղծի և թէ իբրև վերսիֆիկատուրի (ոտանաւորով գրող): Մի երկու գեղեցիկ պատկերներ Ղրիմու գեղեցիկ բնութեան—տհա այն բոլորը ինչ որ կարողացել է տալ Սիմ. Բաբիեանը իր զրբոյկով, մնացեալը—հանգիստ կարող էր մնալ հեղինակի գրասենեակի արկղներում նրա աշակերտական շարադրութիւնների կողքին: Աւելի լուրջ և հետաքրքրական է Պօլսեցի հեղինակ Ա. Յարութիւնեանը. նրա մէջ կայ զգացմունք և ինքնուրոյնութիւն, համարձակութիւն և տէմպերամէնտ: Այնուամենայնիւ նա էլ հեռու է իսկական բանաստեղծ լինելուց, որովհետև նրա պօեզիան շատ սահմանափակ է և «կարճատես»: Հեղինակը, նրա «եսը», նրա սէրը, սիրոյ առարկան, բնութիւնը, որը այսպէս կամ այնպէս է տրամադրում հեղինակին—ահա այդ պոլսական պօեզիայի մօտիւնները: Գուցէ այստեղ գրաքննութիւնն է մեղսւոր, որը ճակատանում շատ խիստ է և թոյլ չի տալիս հեղինակին շօշափել ուրիշ խնդիրներ բացի «վարդ ու սոխակից»: Ոչ. բանաստեղծի տրամադրութիւնը արդէն ցոյց է տալիս, որ հեռու է այդ տեսակ մօտիւններից. նա այնքան և այնչափ ապրում է անձնական կեանքով, որ էլ տեղ չի մնում հասարակականին: Ոչինչ. ես միակողմանի չեմ. ես այդպիսի պօեզիա էլ ընդունում եմ ու ոչ միայն արդարացնում եմ, այլ և անհրաժեշտ եմ գտնում, որ լինի: Գրականութեան մէջ արձագանք պիտի գտնեն կեանքի ամեն տեսակ երևոյթներ, թող ուրեմն անձնական պօեզիան էլ գոյութիւն ունենայ: Բայց հարցն այն է, թէ նա ինչ է մեզ տալիս, ինչ է սովորեցնում: Ա. Յովհաննիսեանը սիրահար է գեղեցկութեան, բայց աւաղ որ նա ըմբռնում է գեղեցկութեան սուելի նիւթապաշտական կողմը, քան թէ վսեմ ու վերացականը. և մինչև իսկ իր երգերի մէջ նա կարծես մոռանալով համեստութեան սահմանները ու ոգևորուելով արտաքինի հրապոյրներով նկարագրում է

Մագերն ըսփիւռ ոսկեզօծ՝
 Կը սանդրէ անի,
 Ու կը սարսուտն լանջքը հոծ
 Ու պորտն հոլանի»:

Աստուած չանէ, որ մի բանաստեղծ մինչև «պորտը» հասնի. այդտեղ վերջանում է բանաստեղծութիւնը և սկսում է այն հիւանդոտ պօեզիան, որին մենք հանդիպում ենք Բօզլէսի կամ Վէրլէսի մի քանի անհամեստ ոտանաւորների մէջ և որոնց շնորհիւ այդ բանաստեղծներն հիւանդ ու խելագար են հռչակուել:

Ա. Յարութիւնեանը յաճախակի խօսում է իր «աղուոր»ի մասին (գիտէինք «սիրելիս», «եալս», բայց դեռ չէինք հանդիպել «աղուոր» ին. մախլաս, ինչևիցէ — էութիւնը նոյնն է). բայց և միշտ Հէյնէի նման զգուշացնում է, որ նա երկար սիւել չի կարող, ու մէկ «աղուորից» դէպի միւսը անցնելը նրա համար հասարակ բան է: Նա սիրում է իր «աղուոր»ին և պատրաստ է նրա անունը յաւերժացնել իր երգերի մէջ. բայց ես չտեսայ, որ նա պաշտէր իւր «աղուոր»ին և վերաբերուէր դէպի նա այն իդէալական սիրով, առանց որի սէրն էլ սէր չէ, սիրոյ հրապոյրն էլ կորցնում է իր շքեղութիւնը և վսեմութիւնը:

Սակայն չեմ կարող ասել, որ Ա. Յարութիւնեանը զրկուած լինէր իդէալապէս զգացուելու ու զգա ու ընդունակութիւնից. երկու ոտանաւոր՝ ամենագեղեցիկները իմ կարծիքով — ցոյց են տալիս, որ նա կարող է մտքերով ու յոյզերով սլանալ շատ հեռուն այս մեղսալի աշխարհից՝ դէպի երկինք, դէպի Աստուած: Այդ լինում է երբ նա բնութեան զրկումն է (գարնանային երազանք) կամ ծաւարում (Մոմը): Երկու դէպքումն էլ կարողանում է իր քնարի այնպիսի լարերը հնչեցնել, որ կարգացողը չի կարող չխոգտովանել, որ նրա մէջ կայ բանաստեղծական քանքար, թէպէտ և ոչ մեծ: Եթէ նա իր ոտանաւորները հրատարակելուց առաջ ջոկէր ու մաղէր, այն ժամանակ մենք կունենայինք թուով քիչ, բայց բովանդակութեամբ հետաքրքրական ոտանաւորներ, որոնց մէջ աւելի կցոլար հեղինակի քանքարը,

բան թէ այժմ նրա բազմաթիւ, բայց շատ անգամ ջրալի ոտանաւորների մէջ:

է.

Օտար գրականութեան մէջ այնքան շատ կան նորութիւններ և միևնոյն ժամանակ և ոչ մի արտաքույ կարգի երևոյթ, որ ես զժողարանում եմ այստեղ խօսել նրանց մասին: Օգտուում եմ լրագրական լուրից երկու խօսք նուիրելու մի գրողի մասին, որի հետ գուցէ ամենևին ծանօթ չէ հայ հասարակութիւնը, բայց որի գործունէութիւնը որոշ ազդեցութիւն է ունեցել Ֆրանսիական գրականութեան վերայ, մասնաւորապէս քննադատութեան: Դա Սէնտ Բեռն է, որի ծննդեան հարիւրամեակն են տօնելու Ֆրանսիական գրական շրջանները զեկտեմբեր ամսում: Քննադատութեան պատմութեան մէջ անջնջելի հետք է թողել այդ տաղանդաւոր Ֆրանսիացին, որ XIX-րդ դարու առաջի կիսում տարիների ընթացքում քննադատութեան էր ենթարկում գրական ուղղութիւնները և դժբաղդները, գրականներին և նրանց գրուածքները, գրականութեան անցեալը և ներկան: Հետաքրքրական է այս քննադատի գործունէութիւնը, որ ոչ սրոշ «սրբութիւն» է ունեցել, յանուն որի ամեն մէկը մեղնից վիճում, գովում ու քարոզում է. ոչ ուղղութիւն, որի ախոյեանը նա լինէր. ոչ էլ քննադատութեան մի մէթօդ, որի հիման վերայ նա պարտական համարէր քննադատել գլխական արտադրութիւնները: Չնայած այս և շատ ուրիշ պակասութիւններին — այնուամենայնիւ նա մեծ դեր է խաղացել իբրև քննադատ:

Դրա պատճառը պէտք է որոնել այն պարզ հանգամանքում, որ Սէնտ Բեռն քննադատական տաղանդը բնածին էր: Նա այն քննադատներիցն էր, որոնց մասին խօսում է և Լև Տոլստոյը — իբրև *խսկական* քննադատների մասին: Լ. Տոլստոյի կարծիքով քննադատութեան ճշգրիտ որոշումը (определение) տուել է Մէտեու Աւնօլդը, որի կարծիքով «քննադատութիւնը պէտք է որոնէ և գտնէ այն բոլորի մէջ, ինչ որ երբ և իցէ և ուր և իցէ գրուած է եղել, ամենակարեւորը

և ամենալաւը և այդ ամենակարեւորի և ամենալաւի վերայ պէտք է ընթերցողների ուշքը դարձնէ»:

Հէնց այդպէս էլ վարւում էր Սէնտ Բեւը: «Քննադատը, ասում էր նա, այն մարդն է, որ իմանում է կարգալ և որ կարգալ է սովորեցնում ուրիշներին»: Այսինքն—այն մարդը, որը հասկանում է այն, ինչ որ կարգում է, ըմբռնում է կարգացածը, հասկանում է հեղինակին, թափանցում է նրա մտքի և հոգու խորքերը, և օգնում է ընթերցողին նույնն անելու գործում: Սակայն միայն հասկանալով չէր բաւականանում Սէնտ Բեւը—Ով որ ունի գեղեցիկ ճաշակ, նա չի կարող անտարբեր անցնել լաւի կամ վատի մօտով, իսկ Սէնտ Բեւը արտաքոյ կարգի պարզացած ճաշակի տէր մարդ էր և նա չէր կարող չգերադասել լաւը, կամ չը պախարակել վատը: Վերջին դէպքում նա այդ «վատը» այնպիսի փոփոխութիւնների էր ենթարկում, այնպիսի յաւելումներ կամ յապաղումներ էր անում, որ գրուածքը վերածնւում էր, կարծես, և արդէն քննադատի ծրագրած գեղեցկի ու լաւի գաղափարին էր մօտենում ¹⁾: Իր այդ ընդունակութեան կամ սովորութեան մասին է, որ նա ասում է «քննադատութիւնը միւլենույն ժամանակ և անդադար ստեղծագործութիւն է»:

Բնածին խելքը և քննադատական ձիրքը, գեղեցկի պարզացած ճաշակը և ընթերցանութիւնը— շատ հեշտացնում էին դրական երկը հասկանալու գործը: Բայց հարցասէր Սէնտ Բեւը դրանով չէր բաւականանում և ամեն մի գրուածք ուսումնասիրում էր այդ գրուածքի հեղինակին ուսումնասիրելով: Նա ժրաջան մեղուի նման հաւաքում է հեղինակի մասին բոլոր տեղեկութիւնները, ստեղծում է իր երեւակայութեան մէջ այդ հեղինակի մտաւոր պատկերը և ապա վարպետ պատկերագրողի նման տալիս էր հեղինակի դիմագիծը և առանց տատանուելու արդէն հեղինակի գրուածքների մասին: Սէնտ Բեւին—ասում է Բրաւդէսը—հետաքրքրում է գրքի հեղինակը, նրա նպատակն է գտնել գրքի

¹⁾ Տես՝ Է. Փագէի «XIX-րդ դարու բաղադրական «մտածողներ և բարոյագէտներ» ուսումնասիրութիւնը:

ետեը թագնուած հեղինակին (trouver l'homme derriere le livre): Շնորհիւ այս խուզարկութիւններին և ուսումնասիրութիւններին Սէնտ Բեը տուել է մի շարք գեղեցիկ կիսաքննադատական, կիսակենսագրական յօդուածներ: Հեղինակների կեանքը և բնաւորութիւնը ուսումնասիրելու այդ ձևը լետոյ կատարելագործեց միւս ֆրանսիացի քննադատը—հռչակաւոր Տէնը: Այսպիսով Սէնտ Բեը առանձին նշանակութիւն տալով հեղինակի հոգեբանութեանը և այդ հոգեբանութեան որոշ մօմէնտի ծնունդ համարելով հեղինակի ամեն մի գրուածքը—մտցնում է քննադատութեան մէջ այն հոգեբանական մէտօդը, որով ղեկավարւում են քննադատների մեծամասնութիւնը մինչև օրս էլ: Նրա գլխաւոր երկերն են՝ «Երկուշաբթուայ բանասիրականներ» և «Պօռ-Ռոյեալ»:

Ը.

Ռուսաց գրականութիւնը և ընթերցող հասարակութիւնը զեռ գտնւում է երկու ծանր հարուածների ազդեցութեան ներքոյ: Մէկը միւսի ետեից մեռան՝ Նիկոլայ Կոնստանտինովիչ Միխայլովսկին և Անտօն Զեխովը: Վերջինս գրուածքների հետ մեր ընթերցողները ծանօթ են, իսկ կենսագրական տեղեկութիւններ հաղորդուած են «Լումայի» № 4-ում, ինչպէս և միւս հայ պարբերական հրատարակութիւնների մէջ: Առաջներն էլ երևացել են մեզ մօտ յօդուածներ վաղամեռիկ տաղանդաւոր ռուս վիպասանի մասին¹⁾: Միխայլովսկու մասին մեր մամուլը շատ քիչ է խօսել, մինչդեռ, ըստ իս, Միխայլովսկին իր գրուածքներով մեծ ազդեցութիւն է ունեցել մեր հայ ինտէլիգէնտ սերունդների վերայ, այսինքն 70-ական, 80-ական, գուցէ և 90-ական թուականներում ռուսաց համալսարաններում սովորող հայ երիտասարդների աշխարհայեցողութեան վերայ: Միխայլովսկին 40—50 տարիների ընթացքում աշխատել է գրական ասպարիզի վերայ և գրեթէ սկզբից ի վեր ա-

¹⁾ Զեխովից շատ բան թարգմանել է և ղետեղել «Նոր-Դարի» բանասիրականում Հայր Մուշէ Դանազոյեանը:

զատամիտ երիտասարդութեան և կուսակցութեան պարագլուխ է ճանաչուել: Տասը ստուար հատոր գրուածք — ահա նրա մահարձանը, որ նա ինքն իրան է կանգնեցրել, հատորներ, որոնց մէջ հեղինակը արձագանք է տուել տասնեակ տարիների ընթացքում ռուս գրական և հասարակական ասպարիզում երեւացող գրեթէ բոլոր հարցերին: Միաժամանակ նա և քննադատ է, և սօցիոլոգ և հրապարակախօս: Իբրև առաջնակարգ գիտնական նա քննութեան բովից է անցկացնում Սպէնսերի, Դարվինի, Կարլ Մարկսի գրուածքները. տալիս է բազմակողմանի ուսումնասիրութիւններ անհատի և ամբողջի հոգեբանութեան. գրում է գեղեցիկ քննադատութիւններ Դարչինի, Ուսպէնսկու, Տօլստոյի և այլոց գրուածքների. անդադար խրախուսում է նոր տաղանդներին և ծաղրի առարկայ է շինում ապիկարներին. կրճատում է պահպանողական կուսակցութեան հետ և պաշտպանում իւր գաղափարները թէ թշնամիների և թէ հակառակորդների յարձակումներից...

Եւ յանուն ինչ բանի այս բոլորը:

Յանուն մարդու, մարդկային իրաւունքների: Ամէն բանում նա նախ և առաջ փնտրում էր մարդուն, մարդու երջանկութիւնը, մարդկային բարձր շահերը և ամեն ինչ անում էր ըստ այդ չափի: Նրան վիճակուեց գործելու այն շրջանից անմիջապէս յետոյ, որը բարեփոխեց ամբողջ ռուսիան և Միխայլովսկին ամբողջ կեանքը նուիրեց ի պաշտպանութիւն և ի զարգացումն այդ շրջանի գաղափարներին: Լոյս և ճշմարտութիւն մտցրին 60-ական թուականները և Միխայլովսկին դարձաւ նրանց ամենատաղանդաւոր պաշտպանը և պրոպագանդիստը: Ռուս գեղջուկ տարրը, որը նոր-նոր ազատուեց ճորտութիւնից — դարձաւ Միխայլովսկու ամենալուրջ ուշադրութեան առարկան. և եթէ մի քանի ռուս հեղինակներ ստեղծեցին գրականութեան մէջ ժողովրդաասիրական ուղղութիւն, — այդ ուղղութիւնը գիտական հիմքերի վերայ դնողը եղաւ Միխայլովսկին: Նա ունէր զարմանալի ընդունակութիւն խօսել ամենահրատապ խնդիրների մասին և քննադատութեան ենթարկել այնպիսի գրուածքներ, որոնք այս կամ այն կող-

մով կապուած են իրականութեան հետ: «Գրականութիւն և կեանք» էին կոչուում նրա բազմաթիւ լրագրական և ամսագրական յօդուածները. և ճիշտ որ նրանց մէջ կեանքը գրկախառնուած էր գրականութեան հետ և առանց առաջնիս—վերջինս նրա համար արժէք չունէր: Այդ ատճառով էլ նրա յօդուածները միշտ թարմ և հետաքրքրական էին—այդ պատճառով էլ նա ունէր ընթերցողների ահագին շրջան: Միշտ անկեղծ ու շիտակախօս, շատ անգամ կծու ու ոչ միշտ արդարացի—նա յամենայն դէպս բաց ճակատով էր ասպարէզ գալիս և երբէք չէր դաւաճանում իր սկզբունքին՝ լոյս ժողովրդի համար: Երիտասարդը սիրում է այդ տեսակ տրիբուն գրողներին և ուրախութեամբ հպատակուում է նրա բարոյական ազդեցութեանը: Եւ ճիշտ՝ վերջին ժամանակուայ ռուս հրապարակախօսների մէջ Միխայ. լովսկին բռնում էր եղակի տեղ իր խօսքի ուժով, ազդեցութեամբ և ժողովրդականութեամբ: Նա եկաւ բռնեց այն տեղը, որը բաց մնաց աւելի ևս բազմակողմանի, աւելի ևս տաղանդաւոր ռուս քննադատ հրապարակախօսի, որ շատ շուտ ստիպուած եղաւ հեռանալ գրական—հասարակական ասպարիզից: Խօսքս Չեռնիշևսկու մասին է, որի մահուան տասնևհինգամեակը նորերս կատարեցին և այդ առթիւ գուցէ առաջին անգամ կարողացան վերջապէս ասելու, թէ որպիսի հազուագիւտ գանձ է կորցրել ռուս հասարակութիւնը յանձին Չեռիշևսկու:

Թ.

Արդէն մի անգամ գրել էի, թէ հայագէտ պ. Իւրիյ Վեսելովսկին առանձին գրքով հրատարակելու է իր մի քանի յօդուածները հայոց գրականութեան վերաբերեալ: Յօդուածների այդ ժողովածուն լոյս է տեսելու տարուայ վերջում Ռոստովում: Յօդուածներն են՝ ա. Հերոսական շրջանի գրական գործիչը, այսինքն Ե. ղիշէ վարդապետը. բ. Փրանսիացի հռչակաւոր գրող Կորնէյլը և հայերը, գ. Վենետիկ Միլիթարեան վանքը դ. XIX-րդ դարու Հայոց բանաստեղծութիւնը, ուր բե-

րուած են լինելու Վեսելովսկու թարգմանած բազմաթիւ ոտանաւորներ. ե. «Հիւսիսափայլը» և նրա շրջանը, գ. Արեւմտեան ազդեցութիւնը ռուսահայ գրականութեան մէջ—մի գեղեցիկ ուսումնասիրութիւն. է. Կրթութեան հարցեր հայոց գրականութեան և մամուլի մէջ. ը. Երգիծաբանական տարրը հայ գրականութեան մէջ. թ. Կանանց տիպեր հայ գրականութեան մէջ. ժ. Հայ գրողները և ռուսաց ազդեցութիւնը: Այս յօդուածներից միմիայն վերջինը լոյս չէր տեսած դեռ և նոր տպուեց РҮСС. БѢД. լրագրի բանասիրականներում, մնացեալները լոյս էին տեսել արդէն զանազան ժամանակ ռուս մամուլի էջերում: Նոր լոյս տեսած յօդուածը ներկայացնում է այն պատասխանները, որ ստացել է հայ հեղինակներից պ. Վեսելովսկին իր նըրանց ուղղած հարցերին: Հարցերն են եղել՝ «ուներե՞լ է արդեօք ռուս գրականութիւնը Զեր վրայ կամ Զեր գրուածքների վերայ ազդեցութիւն և ինչո՞ւմ է ու ինչ չափով է այդ երևացել Զեր գրուածքների մէջ»: Պատասխանները հետաքրքրական են և ապացուցանում են այն, որ մենք վաղուց է արտայայտել ենք մեր՝ «Նոր-դարում» տպուած «գրական ակնարկներում»․ այսինքն թէ մեր ռուսահայ գրողների և թէ նրանց գրուածքների վերայ մեծ ազդեցութիւն է ուներել ռուս խօսքը, միտքը և հանճարը: Յօդուածը շատ իմաստալից է և արժէ թարգմանել հայերէն: Հեղինակներից մեզ անյայտ պատճառներով պակասում են՝ Պ. Պոռշեան, Գ. Բարխուդարեան, Մուրացան, Փափագեան, Ա. Հարոնեան, Շանթ և այլն: Յանկալի էր Սունդուկեանի, Աղայեանցի, Լեօի, Նար-դոսի, Շիրվանզադէի, Ա. Իսահակեանի, Յ. Յովհաննիսեանի, Յ. Թումանեանի, Աղ. Ծատուրեանի խոստովանութիւնների կողքին տեսնել և վերոյիշեալ ղուռս մնացած հեղինակների պատասխաններն էլ․ այլ և աւելի երիտասարդ գրողների: Հետաքրքրական է նոյնպէս նոյն հարցի մասին ունենալ մեր խմբագիրների, հրատարակիչների և հրապարակախօսների պատասխաններն ևս: Այն ժամանակ կարելի է աւելի ուղիւ եզրակացութիւն անել այդ ազդեցութեան մասին, դիտել թէ որ ասպարիզի վերայ

աւելի երեացել այն և—որ գլխաւորն է—տարիներէ ընթացքում ինչպիսի ձև և բովանդակութիւն է ստացել այդ ռուսական ազգեցութիւնը: Այդ տեսակ «հարցութորձը» կարող է այնպիսի տեսարաններ բանալ մեր առաջ, որոնց մասին շատերը գուցէ չեն էլ կասկածում:

Յամենայն դէպս կղզիացած ապրելը—մահ է ամէն մի ազգութեան համար. թող ուրեմն ազատ ներգործէ մեր վրայ օտար ազգեցութիւնը, միայն որ մենք ունենանք ներքին ոյժ՝ մերազնացնելու օտար տարրերը և այդպիսով ճոխացնելու մեր ինքնուրոյն հանճարի արտադրութիւնը: Դա է նպատակն ամէն մի ազգութեան առանձին ինքնուրոյն գոյութեան:

Գուցէ անտեղի չի լինիլ բերել տլստեղ նշանաւոր ռուս պրոֆէսոր Գրադովսկու դասախօսութիւնից հետեւալ կտորը ¹⁾. «Գիտութիւնը չի ժխտում այն գաղափարը, որ ամէն մի ազգի մտաւոր, բարոյական և տրնտեսական կեանքի կարեւորագոյն արդիւնքները դառնում են բոլոր ուրիշ ազգերի սեփականութիւն: Բայց պատմութիւնը անհերքելի փաստերով ապացուցանում է, որ այդ արդիւնքներից ամեն մէկը կարող էր երեւան գալ ազգային պատմութեան հոգի վերայ. որ Փրիդեասի արկածները և Պլատոնի փիլիսոփայութիւնը—յունական ստեղծագործութիւն էին, որ հռովմէական իրաւունքը—հռովմէական պատմութեան արդիւնք է, Անգղիայի սահմանադրութիւնը—նրա ազգային սեպհականութիւնը: Այդ չի արգելում նրանց համամարդկային նշանակութիւն ունենալ, ազգել բոլոր աշխարհի գեղարուեստի, փիլիսոփայութեան և քաղաքականութեան վերայ:

Յանուն համամարդկային քաղաքակրթութեան յիսկատարութեան—բոլոր ազգերը կոչուած են գործունէութեան և կեանքի՝ որ միաչափ հռու է լինելու թէ կղզիացած մեկուսութիւնից եւ թէ կոյր նմանողութիւնից: Ազգային ստեղծագործութիւն—ահա ամէն մի ազգի բնական նպատակը, և առանց այդ նպատակի

¹⁾ А. Градовский. Национальный вопросъ въ исторіи и въ литературѣ. Стѣ 11—12 Երես:

կարող չէ տեղի ունենալ մարդկային ցեղի կատարելագործութիւնը: Սպանել ժողովրդի (ազգի) ստեղծագործող ոյժը—նշանակում է սպանել անհատի անձնական ձեռներիցութեան ոյժը: Բոլոր ազգերը և ցեղերը ենթակայ անել մի ամենափրկիչ քաղաքակրթութեան, նոյնքան վնասակար է ազդում միջազգային կեանքի վերայ, որքան ամենափրկիչ վարչական կենդրոնացումը—երկրի (ժողովրդի) ներքին կեանքի վերայ: Կարծեմ բաւական է:

ՄԻՆ. ԲԵՐԱԲԵՐՍԱՆ

Նոր-Նախիջևան
1904

ԴԱԺԱՆ ԲԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆ

(Պ. ԲԵՐԼԻՆԻ)

Երկաթուղիների երկաթագծերը, նաև երի ու չողենաւերի ուղին, փոստային հաղորդակցութիւններն ու հեռագրական թելերը երկրագունդն իբրեւ մի անխզելի ամբողջութիւն կապել են, նրա ամենահեռաւոր ծայրերի մէջ ապրանքների, մարդկանց, գաղափարների մի կենդանի փոխանակութիւն հաստատելով: Մարդիկ, գաղափարներ, երոպական քաղաքակրթութեան ապրանքները՝ շարունակ աճող քանակութեամբ մուտք են գործում երկրագնդի խուլ անկիւնները, շարժումն և քայքայումն յառաջ բերելով վայրենիների և կիսավայրենիների դարերով անփոփոխ կեցած մտածողութեան ձևի և գործունէութեան մէջ: Երես առ երես հանդիպում են իրար այժմ ամենատարբեր տիպի և քաղաքակրթութեան աստիճանների տէր ժողովուրդներ:

Վայրենի և կիսաքաղաքակիրթ մարդկանց միլիոնաւոր մի բազմութիւն հարկադրուած է հետզհետէ աւելի և աւելի ընդհարուել բարձր քաղաքակրթութեան տէր մարդկանց հետ և՛ եթէ ոչ ըստ խղճի մտաց, գէթ առ անի ընդունել վերջիններից կեանքի նոր ձև: Վայրենիների այս արագ աճող մերձեցումն քաղաքակիրթ ազգերի հետ շարունակ սրուող թշնամական յարաբերութիւն է ծնում նրանց մէջ:

Գրեթէ տարի չի անցնում, որ աշխարհի այս կամ այն մասում «պատերազմ» չբռնկի երոպացիների և վայրենիների մէջ. պատերազմներ, որոնց մասին հեռագրերը ամփոքական լակոնականութեամբ հաղորդում են «երոպացիներից երեք վիրաւոր կայ, վայրենիներից սպանուած են հազարի չափ»: Երբ ես այս տողերն եմ գրում, գերմանացիք Օփրիկէում կռուում են ապստամբ Հերերների

հետ, իսկ Տիրէտում «վայրենիներին» խաղաղացնում են անգլիացիք:

Այս հանապազ սրուող և յաճախ պատերազմով ընդհատուող փոխադարձ յարաբերութեանց մէջ ևրոպացիները մեղադրում են վայրենիներին, որ չեն ուզում իւրացնել քաղաքակրթութիւնը, իսկ վերջինները մեղադրում են «սպիտակամորթ զեւերին», որոնք առանց այլևայլութեան խլում են վայրենիներին նրանց հողը, նրանց գազաններին, նրանց հարստութիւնը, նրանց միամիտ ու պարզ հաւատը:

Մենք այստեղ չենք չարժի այն հարցը, թէ ինչից է ծագում այս ատելութիւնը. վայրենիների անընդունակութիւնից կամ չկամութիւնից քաղաքակրթութիւնը իւրացնելու թէ ևրոպացիների մանկավարժական անշնորհքութիւնից կամ չկամութիւնից վայրենիներին հաղորդ դարձնելու քաղաքակրթութեան: Այս յօդուածում մենք կամեցանք վայրենի և քաղաքակիրթ մարդկանց ընդհարումների համառօտ նկարագիրն անել լոկ և ցոյց տալ թէ որչափ եւ կոպիտ եւ նրբացրած դաժանութիւն արտայայտեցին և արտայայտում են ևրոպացիները դէպի վայրենիները և թէ որքան անհրաժեշտ է նախ և առաջ վերջ տալ նոյն ինքն քաղաքակրթեալների բարբարոսութեան ու դաժանութեան վայրենիներին քաղաքակրթութեանը յաջողութեամբ մասնակից անելու համար:

ԺՁ և ԺԷ դարերում, երբ անդադար արնհեղ ընդհարումներ էին յառաջ դալիս ևրոպացիների և Ամերիկայի վայրենիների մէջ, շատ ուսումնական մարդիկ, դեռ չը խօսենք անուանների մասին, լրջօրէն հաւատացնում էին թէ վայրենիները մարդ էլ չեն: Ականաւոր Պարացէլսիոսը և Պէրէյրան ապացուցանում էին թէ մարդկութիւնը բաժանւում է ազամականների՝ Ադամի սերնդի, և նախազամականների՝ հետ մարդակերպ արարածների սերնդի, որոնք Ադամից յառաջ են ստեղծուել. Հէնց նախազամականներից էլ ծագել են վայրենիները: Վայրենիները ասես թէ մարդ ստեղծելու առաջին անյաջող փորձն են և նրանց մարդ անուանել չի կարելի, ուստի և նրանց հետ պէտք է այնպէս վարուել, որպէս ընտանի անասունների հետ: Գործնականութիւնը լիովին համապատասխան էր այս տեսութեանը և 1537 թ. յունիսի 9 Հռոմի պապը պէտք համարեց մի յատուկ թուղթ հրատարակել, ուր յայտարարում էր թէ մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւնից յետոյ հռոմէական եկեղեցին եկաւ այն

եզրակացութեանը թէ Ամերիկայի վայրենիները իսկական մարդիկ են և ընդունակ քրիստոնէական վարդապետութիւնն ըմբռնելու...

Դրանից բաւական ուշ կրոպացիները նեզրոսներին մարդ չէին համարում և 400 արծաթ տուգանքի սպառնալքով արգելում էին նեզրոսներին գրակարգացութիւն սովորեցնել կամ քրիստոնէական եկեղեցիների մէջը թողնել: Ներոպացիները վայրենիներին մարդ ընդունում էին թէ ոչ, յամենայն դէպս նրանց հետ առաւել վատ էին վարում, քան ընտանի անասունների հետ:

ԺԹ-րդ դարու երեսնական թուականներին Պօրտուգալացիները արհեստական կերպով ծաղիկ և կարմրուկ էին տարածում հնդիկներին մէջ այդ հիւանդութիւններով մեռածների հագուստները նրանց բաժանելով: Ներոպացի կանայք, ինչպէս Վայոցն է ասում, աւստրալիական վայրենիների սովի ժամանակ նրանց մկնդեղով խառնած ալիւր էին բաժանում:

«Քրիստոնէական ժողովրդների բարբարոսութիւններն ու խստութիւնները, որ նրանք արտայայտում են աշխարհի ամէն անկիւններում դէպի այն բոլոր ժողովուրդները, որոնց նրանք նուաճել են ուզում, իրենց արժանի զուգազիծը չունին ոչ մի ազգի մէջ չպատմական զարգացման ամբողջ ընթացքում, որքան էլ նրանք վայրենի, անկիրթ, դաժան և անամօթ եղած լինին» գրում է Վիլիամ Հովօրտը իւր «Գաղութներ ու Քրիստոնէութիւն» շարագրութեան մէջ, 1703 թ. անգլիական պուրիտանները որոշեցին 400 արծաթի դրամական պարգև տալ հնդիկների իւրաքանչիւր կառափի համար. 1720 թ. այդ սլըժիան 1000 արծաթի հասցրին: Անգլիական պարլամենտն էլ շնորոք բզկտելու պատժի որոշումն արաւ հնդիկների համար «բնութեան և Աստուծոյ տուած այս զէնքով (K. Marx. Das kapital) Hamburg 1890 երես 718):

Իհն անցեալ դարում պօրտուգալացիք Բրազիլիայի լճակները թունաւորում էին, որպէս զի տեղացի վայրենիներից ազատուին:

Բայց թերթներ վայրենիներին քաղաքակրթելու պատմութեան՝ կրօնական ուսուցման այս արնգոյն երեսները և դառնանք դէպի կենդանի արդիութիւնը:

Մի քանի տարի առաջ գերմանական Ռայխստագում և ֆրանսիական պատգամաւորների պալատում խորհրդաժողով էր

գերմանացիների և ֆրանսիացիների գործունէութիւնը վայրենիներէ մէջ, Մանօթանանք այդ խորհրդածութիւնների ժամանակ արտայայտուած փաստերի հետ: Սկսենք Գերմանիայից և նրա Աֆրիկէի պաշտօնական ներկայացուցիչ՝ փիլիսոփայութեան դօկտօր Պետերսից: Պետերսը մի ճանապարհորդութիւն յանձն առաւ Աֆրիկէում գերմանական մի կորած ճանապարհորդի որոնելու համար, ճանապարհին պատահող բոլոր ցեղերը պէտք է անմիջապէս հնազանդութեան և յարգանքի նշաններ ցոյց տային մեր փիլիսոփայութեան դօկտօրին. այլապէս նրանց մահ էր սպառնում: Ինքը Պետերսն է պատմում. «Որպէս զի ազդեցիկ օրինակ տանք, մենք մի տեղ վաճաղաների վեց գիւղ մէկէն կրակ տուինք»: Մի անգամ Պետերսը պատահեց մի խումբ բնիկների, որոնք մացառների մէջ նստած էին թիկունքները դէպի Պետերսի վաշտն արած, որը անկասկած ցոյց էր տալիս, թէ նրանք խաղաղ տրամադրութեան մէջ էին: Սակայն և այնպէս Պետերսը հրամայում է խմբակտն հրացանաձգութեան բռնել խաղաղ և անմեղ բնիկներին: «Հէնց որ մեր հրազէնների լիցքը, ասում է Պետերսը, նրանց թիկունքով անցաւ և միջանի բնիկ՝ որ ծառերի վրայ նստած էին, իրենց ցանկութեանը հակառակ, անսովոր արագութեամբ գետին թափուեցան, վաճաղաները իսկոյն մաքրեցին դաշտը... Միայն մեզնից արևմուտք, բլրի վրայ ամբողջ օր վաճաղների պահակ կար կանգնած. Հաց ուտելուց յետոյ ես վաշտը այդ պահակի վրայ ուղղեցի. բայց բլրի վրայ կանգնած մարդիկը դարձան ինձ այսպիսի հարցով թէ ինչու ես նրանք իրենց վրայ հրազէն պարպում, քանի որ իրենք ամենսին չեն կամենում պատերազմել նրանց հետ:

Ինչո՞ւ համար էք այդտեղ վերևումը նստել, հարցրի նրանց:

— Մենք կուռում ենք Զակամբանների դէմ, որ նստած են բլրի միւս կողմում:

— Որ այդպէս է, պատասխանեցի ես, բարի խորթակ եմ ցանկանում:

Մասսա ցեղի կենդրոնին՝ Ելիաստին մօտենալով, Պետերսի վաշտը կրակի է մատնում այդ գիւղը ութ տեղից: «Սարսափից ու դժբաղտութիւնից զոռալով ու գոչելով մացառների մէջ ցրուած Մասսաները վերջապէս իմացան մեր մտադրութիւնը... Այն ժամանակ ելբ Գերմանիայում երեկոյեան զանգը

հրաւիրում էր ժողովրդին ժամապաշտութեան, այստեղ կրակների լայնածաւալ բոցերը ճարճատիւնով դէպի հրկիւնքն էին բարձրանում Մասսաների ամբողջ երկրի վրայ»:

Ահա ձեզ գերազանց օրինակ անամօթ լրբութեան և արութեան քաղաքակրթութիւնը սերմանող ոմանց կրոնացիւնների, որոնք հարիւրաւոր ու հազարաւոր անմեղ մարդկանց սպանում են և քարեպաշտութեամբ ու կարօտով յիշում են զանգակների զօղանջիւնը, որ աստուածապաշտութեան է հրաւիրում ժողովրդին: Եւ, ինչպէս ցոյց տուաւ գերմանական Ռայխստագում տեղի ունեցած խորհրդածութեան խնդիրը, գերմանական քաղաքակրթութեան միւս ներկայացուցիչներն էլ նոյնպէս դաժան և տմարդի էին, ինչպէս Պետերսը:

Նւրոպական դաժանութեան էլ աւելի սառսռեցուցիչ փաստեր մերկացրեց բժիշկ Վինիյէն Ֆրանսիական պալատում 1900 թ. նոյեմբերին, Վինիյէն տաան տարի իբրև զինուորական բժիշկ ապրեց Ֆրանսիոյ գաղթավայրերում և նա յաջողեցաւ Ֆրանսիական դաժանութեան առ վայրենիս սոսկալի փաստերի մի ամբողջ ժողովածու կազմել:

«Սուգանում, ասում է Վինիյէն, շատ ժամանակ չէ, որ Ֆրանսիական բանակետղից մի քանի քայլ հեռու բնիկների դիակները նեխուում էին գետնի վրայ, օդը բացիւնելով վաւակելով. և այդ՝ չնորհիւ այն բանի, որ Ֆրանսիական սպան պատժի խստութիւնն աւելացնելով հրամայել էր պատժուածների դիակները բորենիներին լափելու թողնել, խստիւ արգելելով նրանց թաղելը: Եւ երեք այդպիսի թշուառների տեսայ. նրանք բառացի կերպով արնքամ էին լինում և ամբողջ մարմնով դողում էին հէնց նորա կրած մտրակի երկու հարիւր հարուածից և այդ վիճակի մէջ նրանց պատժելու էին տանում: Եւ չեմ կարող արտայայտել այն խորին խղճահարութեան ըզզացմունքը, որ արծարծում էր այդ եղկելի էակների տեսքը, գրեթէ երեսներէի, որոնք թուում էր թէ նոյնքան սակաւ էին հասկանում թէ ինչ է լինելու, որքան սակաւ էին գիտակցում իրենց կատարած յանցաւոր գործողութիւնները: Նրանց մեղաւրդում էին թէ մի քիչ կորեկ են գողացել հարեւան գիւղում»:

Ահա մի ուրիշ փաստ, որ Վինիյէն է պատմել. Նետաձիգ նեղբոսների մի խումբ ուղարկուած էր անտառ փայտ կտրելու և երեկոյեան դէմ պիտի դառնար բանակը. սակայն փոթորկի պատճառով նա կարողացաւ յետ դառնալ միայն հետեւեալ օրը:

Ֆրանսիական սպան հրամայում է կարգին պատժել «անհնազանդ-
ներին»: Սկսում է ամենադաժան տանջանքը, որի ժամանակ
դահիճներին շարունակ արագով էին ջրում և նրանց դրամ էին
տալիս յատկապես «յաջողակ» հարուածների համար: Տանջանքը
շարունակուեցաւ այնքան, մինչև որ դժբաղդ վայրենիները
կորցրին գիտակցութիւնը: Մի քիչ յետոյ նրանք բոլորն էլ Աս-
տուծուն աւանդեցին իրենց հոգին...

Այս օրինակներով կարելի է երևակայել այն դաժանու-
թիւնը, որով երոպացիք խեղդում են վայրենիների դժգոհու-
թեան ամէն մի արտայայտութիւնը: 1897 թուի օգոստոսին
Աֆրիկէի վայրենիների մի փոքրիկ գիւղ մի ինչոր բանում մե-
ղանչել էր Ֆրանսիացոց դէմ, որոնք իսկոյն մի վաշտ զօրք՝ էին
ղրկել այնտեղ: Վայրենիներն այդ վաշտին ընդառաջ զրկեցին
իրենց կատգամաւորներին կատարեալ հնազանդութիւն ար-
տայայտելու և թանգագին ընծաներ բերելու երոպացոց: Բայց
երոպացիք անողոք էին: Մի խաղաղ մուծ գիշեր երոպացիներ-
ի վաշտը անտառի և մացառուտների մէջը թագչելով, ան-
ձայն ու աննկատելի կերպով գողունի մօտեցաւ վայրենիների
խաղաղ ննջող գիւղին և չորս կողմից պաշարեց նրան: Սկսուեց
վայրենիների դաժան կոտորածը, որոնք յանկարծակիի եկան
առանց զէնքի, առանց ինքնապաշտպանութեան միջոցի: Թը-
չուաւ վայրենիները այս ու այն կողմն էին նետում երոպա-
ցիներից հալածական: Արնքամ վիրաւորներն աղերսում էին
խնայել, բայց ի պատասխանի այդ աղաչանքին սառն սուլի-
ներ և գնդակի կարկուտ էր տեղում նրանց վրայ:

Նետաձիգներին, ասում է Վինիյէն, հրաման էր տրուած
միայն արական ընակչութիւնը կոտորել, բայց արիւնով հար-
բածները չէին խնայում նաեւ ոչ մի կնոջ, ոչ մի երեխայի...

Իսկ երբ ծագեց արևը, նա լուսաւորեց միայն անդամա-
հատուած, արնլուիկ վայրենիների դիակների բազմութիւնը,
որոնց մէջ անցուդարձ էին անում երոպացիները: Վինիյէն
ասում է թէ մի քանի զինուորների խելդում էր ամօթի ծանր
զգացմունքը այս խաղաղ, անզէն մարդկանց ամօթալի կոտո-
րածի համար:

Բաւ է, ընթերցող: Բաւ է որքան այս ծովը, այս անար-
գուած կմախքների և սպանուած մարդկանց անապատը, որ
փռւում են «քաղաքակրթութեան» յաղթական ճանապարհի
վրայ:

Թող այս թարմարիւնով բուրոյ քաղաքակիրթ մարդկանց վայրենութեան և բարբարոսութեան փաստերը ստիպեն խորհել այն մարդկանց, որոնք անկեղծօրէն կարծում են թէ վայրենիները խոյս են տալիս «քաղաքակիրթութիւնից», որպէս ժանտախտից լոկ այն պատճառով, որ յամառ են և անընդունակ հասկանալու քաղաքակիրթութեան բերելիք բարիքները:

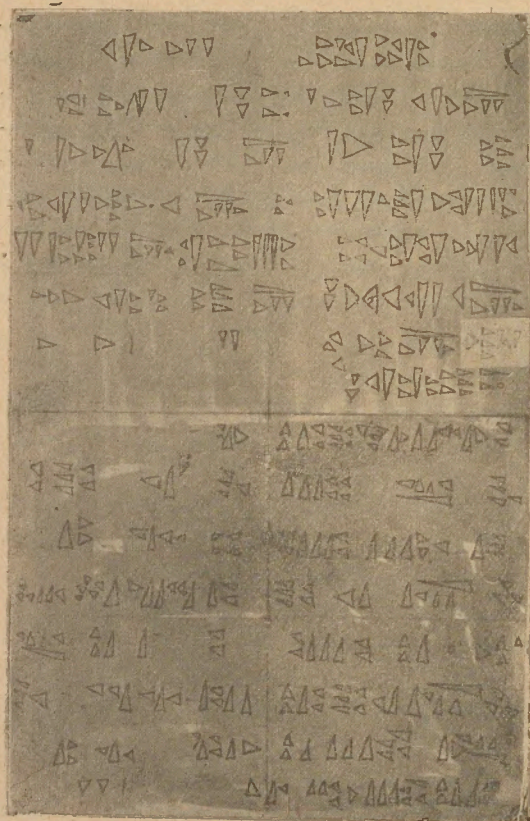
Յառաջ բերուած փաստերը՝ երոպացիների անպէտք և սոսկալի դաժանութիւնից դէպի վայրենիները, մատնացոյց են առնում երկիւղի և զգուանքի հիմնական աղբիւրը, որ տածում են վայրենիները դէպի քաղաքակիրթութիւնը, բացատրում են այն վայրենիների կարօտը, վախկոտութիւնը և ատելութիւնը. ուրոնք քաղաքակիրթութեան լծի տակն են ընկել:

Այն չարունակ աճող հանդիպումն վայրենի և քաղաքակիրթ ազգերի, որոնց մասին մենք խօսեցինք վերևում, վայրենիների և կիսավայրենիների բազմամիլիօն բազմութիւնը քաղաքակիրթելու բարդ և հրապուրիչ խնդիրն է դնում երօպացիների առաջ: Բայց այդ խնդիրը ոչ միայն կատարելու, այլ նոյն իսկ յանձն առնելու համար նախ և առաջ պէտք է վերջ տալ նոյն երօպացիների այն բարբարոսութեանը և այն դաժանութիւններին, որոնցով նրանք արատաւորեցին իրենց քաղաքակիրթութիւնը...

Թարգմ. ՊԱՏՐԻԿ

ՄԻ ՆՈՐ ՍԵՊԱԳԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Այս արձանագրութիւնը գտնուել է Սասունի մի աւերակ եկեղեցու փլատակներից մէկի վերայ: Գտնողը ձեռքին լուսանկար գործիք չէ ունեցել և ահա այսպէս

կարողացել է ընդօրինակել: Մենք լառաջ ենք բերում Փարիզում նորա ընդօրինակութիւնից վերցուած լուսանկարը:

Պ. Հրաչեայ Աճառեանը գտնում է այդ արձանագրութիւնը փորագրուած երկու տարբեր քերքի վերայ, որոնք միմեանց կցուած են հակառակ կողմով և կոտրած են երևում, որովհետեւ արձանագրութիւնը չի սկսւում «Ան խալդինի»

առօրեական բառերով: Վերջանումը դժուարանում է ա-

ւելի նորանով, որ տառերը շատ վատ են ընդօրինակած։
Պ. Աճառեանը տողէտող վերծանելով՝ այսպէս է կար-
դում.

- 1) ա—րու
- 2) նի—րու—ա
- 3) Երկիր Ուր—մէ—ի—է Աստուածները
- 4) Խառնի (մարդու անուն) Ա—նի
- 5) Երկիր Ուր—մէ—ի ծառեր
- 6) Մա—րու—ու—բի Աստուածն Արդիւնի
- 7) Ի—նի արձանագրութիւն լէ—զի—ի
- 8)

Եթէ քարի կոտրած մասը լրացնենք երեակայու-
թեամբ՝ պակասները փակագծի մէջ դնելով, կտացուի
հետեւեալ միտքը. «Ես այս ինչ թագաւոր նուաճեցի
Ուրմիոյ գաւառը կամ երկիրը Աստուածների օգնու-
թեամբ (....) Ուրմիոյ ծառաշատ երկիրը (....) թող
Աստուածն Արդիւնի (պատժի նրան ով) այս արձանա-
գրութիւնը կեղծանէ»:

Երկրորդ քարի արձանագրութիւնից, որ աւելի վատ
է ընդօրինակուած, կարելի է կարդալ միայն հետեւեալը.

- 1) լե
- 2) . . ա—բի—է—նի
- 3) (մարդ) Մե—նու—ա—նի մէ—է—ի
- 4) (մարդ) Իշ—պու—ու—նի երկիր Գա մա-ու-ու
- 5) . . նի—թու—ու—բի....
- 6) Խալ—զի—ի—նի նի
- 7) նի—լի
- 8) զի—ի

Որից կարելի է հասկանալ, թէ արձանագրութեան
հեղինակն է Մենուաս թագաւորը, որդի Իշպուինի,
որ նուաճել է Գամաու երկիրը Խալդեան աստուածնե-
րի օգնութեամբ:

Աւելի ճիշտ եզրակացութեանց լանգելու համար՝
մնում է վերցնել առտեղեալն բուն արձանագրութիւն-
ների լուսանկարը և այդպէս ներկայացնել գիտնական-
ների ուշադրութեան:

ԷՄՍՆՈՒԷԼ ԿԱՆՏ

Հալլէի համալսարանի պրօֆ. Ալուաս Ռիչլի ճառ, կարդացուած
նոյն համալսարանի հանգիսին, 12 փետր. 1904 թ. Կանտի մա-
հուան հարիւրամեկին.

1804, Փետրուարի 12-ին Պրուսիայի Կեօնիգսբերգ հայ-
րենի քաղաքում վախճանուեց ութսունամեայ Կանտը:
Նոյն օրը առաւօտեան վաղ Կանտը մի անգամ էլ
ուղղուեց անկողնում, ապա մնաց անշարժ, հանգիստ սպա-
սելով վախճանին: Առաւօտեան ժամը 10-ին գոցեց նա իւր
աչքերը—աչեր, որ մի ժամանակ լուսաւորում էին որպէս կա-
պոյտ եթերական կրակ, բիւրեղեայ պարզութեամբ ու կախար-
դիչ հայեացքով: Մի ժամ ևս—և դադարեց սիրտը:—Նրա մահը
կեանքի մի մարումն էր և ոչ բնութեան բռնաւոր գործ:

Տարիներից ի վեր նրա հոգին բթացել էր արդէն, նրա
հրաշալի յիշողութիւնը նուազել: Նա արթնանում էր միայն այն
ժամանակ, երբ խօսքը գիտնական առարկաների մասին էր
չրջւում և նրա յիշողութեան մէջ նկատելի արժանաւորութեամբ
ամենից երկար տևուն էին մնացել ֆիզիքական աշխարհա-
պրութեան, բնական պատմութեան ու քիմիայի առարկաները:
Նա ծրագրում էր դեռ կարևոր երկեր և միշտ նորից պատ-
շաճեցնելով ջանք էր թափում ի կատար ածել, սակայն միշտ
ունայն: Մի բանում միայն նա իրան հարազատ էր մնա-
ցել: Նրբ իւր մահից մի քանի օր առաջ նա ընդու-
նում էր բժշկին, մեծ ջանքով ուղղուեց և մնաց իւր
թուլութեամբ այս համարեա անտանելի դրութեան մէջ,
տալով անհասկանալի նշաններ ու արտայայտութիւններ՝ որ
բժիշկը նախ նստէ, երբ նրա միտքը վերջապէս հասկացուեց,
նա իւր բոլոր ուժերը հաւաքելով ասաց՝ «հումանիտետի զգաց-
մունքը դեռ ինձ չէ թողել»: Սա նրա վերջին խօսքերից մէկն
էր. ուրիշ ոչինչ կարող էր նրա էութիւնը աւելի լաւ որոշել:

Նրա մահուան լուրը հազիւ էր տարածուել և ահա դէպ հանգուցեալը բազմութիւն է խտանում. իւրաքանչիւր ոք կամենում է անձամբ Կանտին տեսնել ապագայում պատմելու համար: Աճիւնին այցելութեան գալը շատ օրեր տևեց. Փետրուարի 28-ին հազիւ տեղի ունեցաւ թաղումը համալսարանի եկեղեցու գերեզմանատանը մի այնպիսի պատուով, որպիսին Կիօնիզսբերգի բնակիչները երբեք չէին տեսած:

Սակայն այսօրուայ հանդէսը մենք նուիրում ենք ոչ թէ մեռածին, այլ անմահին, իւր երկերի մէջ գեռ շարունակ ապրող մարդկութեան իմաստասէրին ու ուսուցչին:

Միայն հարիւր տարուց յետոյ կը հասկացուի նրա գրուածքները ճշմարտութեամբ և ապա թէ նրա գրքերը նորից կուսումնասիրուին ու կը գնահատուեն:—Կանտի 1797 թուականի այս գուշակութիւնը պէտք էր աւելի շուտ կատարուէր, քան ժամանակը կանցնէր: Առաջինը վաթսուական թուականներին է սկսուում քննուել, ապա աւելի ու աւելի ընդհանրանալով, սկսւում է Կանտի մի նոր ուսումնասիրութիւն: Խնդիրն այն չէր, որ սրանով լրացնուէր այն գատարկութիւնը միայն, որ անցեալ դարու առաջին կիսից թողել էր փիլիսոփայութեան մէջ սպէկուլատիւ սիստեմներից վերջինի, Հեգելի սիստեմի ընդհատումը: Խնդիրը պատմական-քննական աշխատանքի մասին չէր միայն: Կանտի ուսումնները փորձում էին կապակցութեան մէջ դնել պոզիտիւ (գրական) գիտութեան այդ ժամանակամիջոցում արած առաջադիմութիւնների հետ—և հենց առաջինը բնագիտական շրջաններում կրկին ծագեց փիլիսոփայական իրաւացի խնդիրների միտք, հիմնական գաղափարների և ճանաչողութեան ընթացքի հետազօտումն: Առաջինը Հելմհօլցն էր, որ դեռ 1855 թ. արտայայտեց, թէ Կանտի իդէաները դեռ ապրում են և միշտ աւելի հարուստ ծաւալ ստանում: Բնագիտութիւնը իւր փիլիսոփայական հարցերի համար անհրաժեշտաբար պէտք է դիմէր Կանտին, իբր վերջին փիլիսոփայի, որ միևնոյն ժամանակ և բնագէտ էր: Ս. այսպէս դարձը դէպի Կանտ պէտք է մեծաբել իսկապէս իբրև մի առաջադիմութիւն. գիտութիւնն ու փիլիսոփայութիւնը փոխադարձ օգտակարութեամբ կապակցող թելերը, որ մի առ ժամանակ բնափիլիսոփայութիւնից կտրուած էին, նորից կապուեցին: Մի կողմից էլ կրկին դէպի Կանտ առաջնորդեց ժամանակի մտաւոր կեանքի մի յորձանքը: Անցեալ դարու վերջին երրորդին մեր բարոյական հիմնահա-

յեացքների մի արմատական քննադատութիւն առաջ եկաւ և եթէ նոյն իսկ լինէր դա մի փոթորիկ, որ մտաւոր կեանքի նորոգման յառաջընթաց է եղել, այնուամենայնիւ դա, ինչպէս և ինքը նորոգումը, բարոյական գիտակցման խորագոյն հետազօտութիւն է պահանջում: Գործնական բանականութեան իդէալների մասին մենք դեռ յիշում ենք, մեր ժամանակի մօրալի ու իրաւունքի փիլիսոփայութեան մէջ ևս Կանտի մտքերը կրկին կենդանանում են:

Ո՛չ թէ լոկ գիտնականութեան մի հետաքրքրութիւն կամ դպրոցի մի մօդա, այլ գիտնական զարգացման ընթացքն և կեանքի էական հարցերն են մեզ Կանտին այսպէս մերձեցրել, կարծես թէ մի դար չէ մեզ նրանից անջատում: Մենք նրա ուսումը արծարծում ենք, փորձում ենք աւելի հասարակացնել, աւելի զարգացնել. փիլիսոփայութեան պատմութեան մէջ Կանտը երկրորդ անգամ շրջան է արել և այդ երկրորդ շրջանը այն է, որի մէջ մենք կանգնած ենք:

Իւր ակագեմիական կրթութիւնը Կանտն սկսել է Ֆրիդրիխ II գահակալութեան տարին: Նրա ամբողջ կրթութիւնը արմատանում է լուսաւորութեան դարում, — «*Ֆրիդրիխեան դարում*», որպիսի անուն իւր ժամանակաշրջանին տուել է հենց ինքը Կանտը: Նրա ասպարէզը ընկնում է Ֆրիդրիխի կառավարութեան մէջ և երբ սա վերջանում է (1786), Կանտն ևս էականապէս լրացնում է իւր երկասիրութիւնը: Մեծ թագաւորը և «կորովամիտ ու իւր գրուածքների չնորհիւ հռչակաւոր դարձած մագիստրոս Կանտ», — այսպէս է կոչւում Կանտը թագաւորի մի բեականգունի մէջ 1766 թ. — ներքնապէս և իրար են պատկանում: Ֆրիդրիխի այս խօսքը՝ «կարեւոր չէ որ ես ապրեմ, այլ աւելի որ ես իմ պարտքը կատարեմ», կարող էր կանգնել նոյնպէս և գործնական բանականութեան քննադատման մէջ: — Յաջորդ թագաւորը, լուսաւորութեան մի թշնամի, Կանտի մասին ոչ մի հասկացողութիւն չունէր: «Կանտի կորստաբեր գրուածքները երկար չեն ապրիլ», բացատրում է Ֆրիդրիխ Վիլհելմ II 1794 թ. մարտի մի գրուածքում: Մենք արգէն գիտենք թագաւորի դժկամակութեան հետևանքները՝ — նոյն տարուայ Հոկտեմբերի հրամանը, ուր Կանտը մեղադրւում է իբր զքրիստոնէութեան մի քանի գլխաւոր ու հիմնական ուսումնների յարգանքը նուազեցնող», այս սպառնալիքով՝ «դիմադրու-

թեան դէպքում անհաճելի կարգադրութիւններ»,—Վանտի վերաբերմունքը հրամանին, նրա խոր ցնցումը, որին ենթարկուեց նրա ներքին զգացումը, ներքին դժուար կռիւը, որ նա կրեց մինչև մի ելք գտաւ։ Առանց իւր համոզմունքը ուրանալու կամ յետ առնելու նա պարտաւորուեց պապանձման, քանի թագաւորը կառավարում էր։—Վանտի իսկական ժամանակը է՛ և մնում է Ծրիգրիխ մեծի կառավարութեան ժամանակը։

Վանտի կրթութիւնը ևս, ինչպէս նրա արտաքին կեանքը, կանոնաւոր ու մեթոդական էր։ «Նա արդէն նախագծել եմ իմ ընթացքը. ևս ոտք կը դնեմ իմ շաւղին և ոչինչ չը պէտք է ինձ յետ կասեցնէ», գրում է 22 ամեայ երիտասարդը իւր անդրանիկ գրուածքում («Մտքեր կենսական ոյժերի իսկական արժանիքի մասին»), որ նա չարագրել էր դեռ ուսանողական ժամանակ։ Նրա ամբողջ յետագայ ծագելուն այս խօսքերի հաստատումն ու իրականացումն է։ Նրա հետաքրքրութիւնը սկզբից հաւասարապէս բաժանւում է բնագիտութեան ու փիլիսոփայութեան։ Փորձառութիւնն ու բանականութիւնը այն աղբիւրներն են, որոնցից օգտուել է նա, մի քննող ու ինքնախորհող անձնաւորութիւն, և յիրաւի նա միայն մի ուսուցիչ է ունեցել։ Վանտի այդ առաջին ու միակ ուսուցչի անունը, Մարտին Վնուտցեն, որ նրան հակել է դէպ Նիւտոն և առաջնորդել դէպի փիլիսոփայութիւն, չը պիտի մոռացուի։

Համալսարանական կրթութիւնը լրացնելուց յետոյ Վանտը մի քանի տարի տնային ուսուցիչ էր, վերջը կոմս Վալդերլինգի ընտանիքում, որ սակայն տարուայ մեծ մասը Վեօնիգսբերգ գումն էր անցնում։ Իւր հայրենի քաղաքը Վանտը միայն մի կարճ ժամանակով է թողել, իսկ հայրենի քաղաքի պրովինցը նա երբեք չի թողել։ Նրա նուրբ չփման տոնը, որ իւրացրել էր կոմսի ընտանիքում, կատարելապէս համաձայնւում էր նրա ընտելութիւնից կայտառ ու գիտակցօրէն կրթուած հումանիտետի զգացմունքին։ Քանի որ հումանիտետ ասելով նա հասկանում էր ոչ միայն լոկ «ընդհանուր կարեկցութեան զգացմունք», այլ և «ներքնապէս ու ընդհանրապէս մասնակցելու» կարողութիւն։ Նրա կրթուած չփման ձևերի, նրա հանճարեղ, սրամտութեան օւ լաւ տրամադրութեան շնորհիւ աշխոյժ գուարճախօսութեան շնորհքի մասին, մի հրապուրիչ նկարագրութիւն է թողել մեզ կոմսի դուստրը, Elise von der Recke։ «Նա գիտէր վերացական իդէաներն անգամ սիրուն հագուստում պաճուճել։ Նա

պարզ էր արտայայտում իւրաքանչիւր կարծիք, որը և հաստատում էր և նրա խօսակցութիւնը երբեմն համեմատ էր թեթեւ սատիրայով, որ նա գործադրում էր միշտ պարզ կերպով՝ Ով որ Վանտին ճանաչում է նրա գրուածքներից միայն, առանձնապէս նրա վերջին գրուածքներից, նա չէ ճանաչում Վանտին: Վանտ փիլիսոփայ է դարձել և միևնոյն ժամանակ մի աշխարհային մարդ մնացել: Փիլիսոփաների մասին ասած նրա խօսքը՝ «ինչ նա գիտէ, չի պատշաճում, ինչ պատշաճում է» նա չը գիտէ, — ամենից քիչ իրան է յարմար գալիս: Նա փնտռուող հասարակական մարդկանցից մէկն էր. նրա պէս մի հաճելի զրուցող չի կարելի երեակայել. բոլոր նրա հետ յարաբերութիւն ունեցողները նրա ընկերական տաղանդը բարձր են գնահատել: Նրա կենցաղավարութեան ստոյգ յատկութիւնները դաժան տարիների ընթացքում են առաջանում: Նա միշտ աւելի ու աւելի անձուկ էր հիւսում մաքսիմոմների ցանցի մէջ, մինչև որ դադարում է սահմանաւորուած ու կանոնաւորուած մարդ: Սակայն և պէտք է աւելացնել, որ իւր մաքսիմոմի անյողողող յարատեւութեան համար, նա չնորհապարտ է իւր առողջութեան ու երկարատև կեանքին: Բոլոր կանոնների խստութիւնը չէր կարող ճնշել նրա բնական ոգորկութիւնը, ընդունուած դիրքի միջոցով դեռ նկատելի էր նրա բնաւորութեան չկեղծուած նկարագիրն ու պայծառութիւնը և նրա էութեան յատուկ երախտութիւնը, նման ամեն հանճարաւոր մարդկանց:

Վանտին իւր ծաղկման ժամանակ տեսնելու համար, մեզ կարենոր է 1764 թ. երեակայել: Նա ծրագրում է մի գրական լրագրի հրատարակութիւն, կարգում է մի դասախօսութիւն մատիմատիկայի ու ֆիզիքական աշխարհագրութեան մասին մի ուռւ գեներալի ու իւր սպանների համար, Կեօնիգսբերգի գրաւման եօթնամեայ կռուի ժամանակ. նա չարժւում է հասարակական աղէտների մի խառնակութեան մէջ և միևնոյն ժամանակ գլխում աշխատանքների մի բազմութիւն ունի՝ մօրալ, մի նոր մետաֆիզիկ, իւր աշխարհագրութիւնից մի քաղուածք և հարիւրաւոր փոքր իղէաներ, — ասում է Համանը: Եւ այն ժամանակ հրատարակուած «Հետազօտութիւններ գեղեցկի ու գերագանցի զգացմունքի մասին» գիրքը, թւում է մեզ այն երանելի ժամանակի մի մատենագրական հայելապատկիր: Սա տուել է հեղինակին գերմանական La Bruyère անունը. կնոջ զար-

դասեղանից անգամ այս գիրքը չը պիտի պակասէ, գրում է մի քննադատ:

Նրա դասախօսութիւնները ևս, որ սկսուեցին 1755 ու շարունակուեցին մինչև 1796, իրանց ամենալաւ ժամանակ չունէին ոչինչ ուսումնական: Նրանք նմանում էին մի ազատ խօսակցութեան և թողնում էին զրուցատրութեան տպաւորութիւն, ասում է Հերդերը: Նրա մօտ ոչ թէ «փիլիսոփայութիւն» պիտի սովորէին, այլ փիլիսոփայութիւն անել: Նա ոչ թէ կամենում էր կրկնողութեան մտքեր տալ, այլ մտածել սովորեցնել: Ինքնուրոյն մտածել, ինքնին զննել, հարազատ ոտերի վրայ կանգնել այն արտայայտումներն ու յորդորներն էին, որ անւաղար տեղի էին ունենում: Նա կարգում էր համառօտակի, ինչպէս առհասարակ այն ժամանակ գործածական էր, սակայն ոչ թէ յարուելով բնագրին, այլ էքսկուրսիաներում, որ նա նորագոյն, առանձնապէս Ռուսոյի զրուածքների վկայութիւններով աւելի կենդանի դարձնել գիտէր: Սակայն միշտ դառնում է դէպ «քնութեան անաչառ. ծանօթութիւնը ու մարդու բարոյական արժէքը»: Բարոյական ու զգայնական աշխարհքնութիւն ու ազատութիւն — այս բնեոի չուրջն են պտտուել նրա մտքերը միշտ:

Կրիտիքական փիլիսոփայութեան ստեղծման նախընթաց շրջանում բնագիտական բովանդակութեամբ աշխատանքները ժամանակով ու թուով առաջինն են: Դրանք բովանդակում են բախտաւոր մտքերի ու ենթադրութիւնների մի շարք, որոնք շատ ուշ, մասամբ մեր ժամանակ ստուգուեցին: Կանալը գիտէր, որ երկրի առանցքի պտոյարը մտկընթացութեան հակադիր շարժման շնորհիւ մի աստիճանական դանդաղումն պէտք է կրէ և հաշուել էր այդ յապաղման գումարը: Կանտի շնորհիւ պարզուած երկրի շրջման կերպարանափոխման այս պատճառը գրտել է աստղաբաշխական գիտութիւնը հարիւր տարի ուշ: Կանտն է նոյնպէս առաջինը արտայայտել քամիների շարժման օրէնքը համարեա նոյն խօսքերով, ինչ որ 1835 թուին մեկնաբանել է Դօլը: Նոր հայեացքների ու զարմացնող ենթադրութիւնների մի առատութիւն սակայն բերում է նրա այդ շրջանի գլխաւոր երկը, «ընդհանուր բնապատմութիւն ու երկնքի թէօրիան», 31 ամեայ տղամարդու հեղինակութիւնը: Սա ֆիզիքական աշխարհածագման երկրորդ փորձն է, ձեռնարկուած ըստ Դեկարտի, իսկ առաջինը՝ ըստ Նիւտոնեան հիմնաօրէնք-

ների: Գրուածքի նիւթը կազմում է աշխարհականութեան կազմն ու մեքենայական ծագումն, երկուսն էլ համաձայն կապակցուած: «Տուէք ինձ նիւթ և ես գրանից մի աշխարհ կառուցանեմ»: Կանտի աստղային սիստեմի բաժանման մասին կազմած նկարագրութիւնը փայլուն հաստատութիւն է գտել շնորհիւ Հերչելի գննողութիւններին ու երկնքի նոր նկարչական հետազոտման: Յարգազողի մէջ Կանտը տեսել է արեգակների մի գունդ, միզամածի մէջ հեռաւոր յարգազողներ: Այսպէս նրա միտքը առաջ թափանցել է տիեզերքի մէջ, անթիւ ու անսահման սիստեմները այնտեղ քննելու, նախ քան գտել է զգայական աշխարհի պայմանը մեր արտաքին տեսողութեան օրէնքի շնորհիւ: Նրա ենթադրութիւնը, որ Սատուրնի միւս կողմը այլ նոր պլանետներ ևս կան, ճշտուել է դեռ իւր կենդանութեան ժամանակ Հերչելի Ուրանոսի գիւտի շնորհիւ: Արեգակնային սիստեմի ծագման մասին նրա նշանաւոր մառախուղային ենթադրութիւնը նորոգուել է միւսնոյն սկզբունքներէ, թէև կերպարանաւորուած ձևով, քառասուն տարի յետոյ, Լապլասի շնորհիւ: Բայց և այնպէս Կանտի հեղինակութիւնը աւելի ժողովրդական է, այդ խօսքի տմենալաւ իմաստով: Հրօր երեակայութեամբ, որպիսին և իսկական հետազոտողին յատուկ պիտի լինի, Կանտը ցոյց է տալիս մեզ մի կիզիչ արեգակի վիթխարի պատկեր, նա երեակայութեամբ գերազանցում է Հալլէրին:

Տասնութերորդ դարու վաթսուներկան թուականի սկզբներին իրար ետևից արագութեամբ լոյս են տեսնում Ռուսոյի դիտաւոր երկերը՝ Հելուազ Նովիլլան, Էմիլիա, հասարակական դաշն: Ո՛չ մի գրող իւր ժամանակի վրայ այդպէս անակնկալ ու խոր չի ներգործել. նա տուել է այն, ինչ ժամանակին պակասում էր՝ — կիրք: Կարծւում էր մի նոր ձայն լսել, սթափեցուցիչ աշխարհի մէջ բնութեան ձայնը: Մարդկանց հաւասարութիւնը, մարդու բնական բարութիւնը, պատմութեան մերժումը, որը բնութեան մարդուց «մարդուն մարդ» է չինել, թէև դեռ միայն լուսաւորութեան իդէաներ էին, որից Ռուսոն ևս ազատուել չը գիտէր, սակայն հենց այդ ձևերում մի նոր միտք կար, մի նոր հոսանք, մի հոսանք խելքից դէպի սիրտ, գաղափարից դէպի զգացմունք, քաղաքակրթութիւնից դէպի բնութիւն, և այս նոր հոսանքն ու ոգին այնպէս հղօր էր, որ մրրկով ու ամպուպով փչրեց վազեմի սովորութեան չղթաները:

Կանառը եւս Ռուսսոյով ոգևորւում է: Որ նա էմիլիայի ընթերցուածով մոռանում է իւր սովորական գրօսանքը, սա աւել է ասում, քան երբ Փարիզի մի անուանի տիկին Հելուազի ընթերցուածով մոռանում է պալատական պարահանդէսը: Ֆիզիքական աշխարհում նրա ուղեկիցն էր Նիւտոնը, բարոյական աշխարհում նրա ուղեկիցն է գառնում Ռուսսոն: Նա գտնում է անգամ մի կէտ, ուր այդ երկու անհամազգի մտաւոր մեծութիւնները մերձենում են իրար: Ինչպէս Նիւտոնն այնտեղ, ուր անկարգութիւն ու խառնչփոթ այլաձևութիւն էին տիրում, ամենից առաջ կարգաւորութիւն ու կանոնաւորութիւն էր տեսնում, այսպէս էլ Ռուսսոն ամենից առաջ մարդկային ընդունուած գիրքի զանազանակերպութեան մէջ գտնում էր մարդու խոր թաղնուած բնութիւնը և ծածկուած օրէնքը, որի գործադրութեամբ նախախնամութիւնը արդարացնում է: Ճանաչողութեան մի նոր գնահատումն Կանառը Ռուսսոյից է սովորել: «Ես ինքս հակումով զննող եմ և ճանաչողութեան կատարեալ ծարաւ եմ զգում», բացատրում է նա: «Կար ժամանակ, որ կ'ընթերցէի թէ այս ամենը կարող է մարդկութեան պատիւը լրացնել և ես արհամարհում էի ամբողջը, որ ոչինչ գիտէ: Ռուսսոն ինձ ուղղեց, Ձքանում է այս շլացուցիչ առաւելութիւնը և ես սովորում եմ մարդկանց պատուել: Նա իրան աւելի անպիտան կը համարէր, քան սովորական բանուորները, եթէ չը հաւատար, որ իւր զբաղմունքը միւսներին արժանիք կը բերեն, վերականգնելու «մարդկային իրաւունքները»: Նրա հետեւեալ «էտոլոգիազմի հասնող» որոշ մասնակցութիւնը դարձ մեծ դէպքին, ֆրանսիական յեղափոխութեան, նոյնպէս Ռուսսոյի քաղաքական իդէաների շնորհիւ է բոլորուել: Ռուսսոյի նկարը նրա բնակարանի միակ զարդն էր:

Նրա վերաբերմունքը զուտ փիլիսոփայութեան կամ մետաֆիզիկային այս առաջի չըջանում իւրատեսակ է: Նա երբեք չէր վատահալութեան ու երկմտութեան միջև: Նա մետաֆիզիկայի վրայ սիրահարուելու բախտ է ունեցել, թէև, աւելացնում է նա կատակով, ինքը շատ սակաւ է խնդում մետաֆիզիկայի վաստակած բարեհաճութիւնների դիմաց: Մետաֆիզիքական ճանաչողութիւնները նրան թւում են մետէորներ, որոնց փայլը իրանց յարատեւութեան համար ոչինչ են խոստանում: Նրանք անյայտանում են, իսկ մատեմատիկան մնում է: «Նրա փոքրիկ, սրա վերաբերեալ աշխատանքները սկիզբ են

առել ըստ մեծի մասին արտաքին դրդումներից, նա չի կամենում զուտ բանականութեան փրկսփայլութեանն ոչ մի հողի վրայ հաստատուել, դրա մասին մեծ զրբեր գրել, որպէս զի դիտնականի հպարտութեամբ ստիպուած չը լինի դրանց ջատագովելու։ Իրա փոխարէն նա ազատ է պահում իւր միտքը իւրաքանչիւր նոր կրթութեան համար։ Նա իւր մտաշջանի մէջ է ընդունում փորձառութեան փրկսփայլութիւնը։ Իւր փրկսփայլութիւնը նոյնպէս բաղկացուցիչ տարր է մնացել նրա վերջին ուսման։ Վերջապէս գրում է նա մետաֆիզիկային հրաժեշտի նամակ, մի սքանչելի սատիրա, «մի ոգետեսի երազներ, մեկնաբանած մետաֆիզիկայի երազները շնորհիւ»։ Ոգետեսը Սվեդենբորգն է, մի նոր Ապօլոնիոս, մետաֆիզիկայի երազների մէջ գտնւում է նոյնպէս և իւր սեպհական մի քանի երազները, որոնց նա Սոկրատեսի իրօնիայով է հեգնում։ Ինչի համար են ոգիների աշխարհի այդ սւեկորդ հետազօտութիւնները։ Միւս աշխարհի գաղտնիքների մասին տեղեկութիւն տեղեկոյններին կարող է ծառայել այն բնական վճիռը, թէ ամենից խոհեմ է, որ նրանք կարողանան համբերող լինել, մինչև այնտեղ երթան։ «Ըստ իւր որոշման չարժուելու համար միթէ՞ մարդ պէտք է մեքենաներ դնէ դէպ մի այլ աշխարհ։» — Փորձառութեան շնորհիւ հասունացած բանականութիւնը, որ իմաստութիւն է դառնում, Սոկրատեսի բերնով անում է՝ «ինչ չատ իրեր կան դեռ սակայն, որ ես գործ չեմ անում»։ Մետաֆիզիկան իրերի գաղտնի առանձնայատկութիւնների մէջ թափանցելու նպատակը չունի, նա մարդկային բանականութեան սահմանների գիտութիւն է»։ — Սա դեռ ճանաչողութեան քննադատումն չէ, բայց մենք կանգնած ենք նրա չէմքին։

Այդ չէմքով ներս է տանում մեզ առաջինը մի գիւտ, որի մուտքն ու տարին մենք կարող ենք հեշտ ծանուցանել, մի գիւտ, թէ տարածութիւնն ու ժամանակը հայեցողութեան ձևերն են և այն էլ ոչ թէ հենց իրան՝ իրերի, այլ իրերի երեոյթների ձևեր, զգայական գիտակցման համար։ Սրա շնորհիւ զգայական աշխարհի ըմբռնողութիւնը յեղաշրջուեց որպէս մի հարուածով։ Միայն դեռ կաբևոր էին երևոյթի ու փորձառութեան պանագանումն և այն գաղափարների գիւտը, որոնց շնորհիւ երևակայում ենք մենք երեոյթների օբյեկտները, — և նոր փրկսփայլութեան հիմնախարիսները տրուած էին։ Մետաֆիզիկայի

հետ ունեցած իւր յարաբերութեան համար նոր փիլիսոփայութիւնը Կանտն անուանեց *քննական փիլիսոփայութիւն*։

Այս նոր իդէաները ծագել են ոչ թէ գրասեղանի վրայ, այլ գրասեղանէն դուրս, այսպէս է տեղեկացնում ինքը Կանտը։ Մենք ստանում ենք դեռ այս առաջի նախագծերը. սրանք աւելի պարզ են, քան իրանց վերջնական որոշումը և խորհողի դիտաւորութիւնները աւելի որոշ են արտայայտում։ Նրկը աւարտում է երկարամեայ աշխատանքով, թէև նրա վերջնական խմբագրութիւնը կատարուեց «որպէս մի թռիչք»։ Կանտն աւելի կամենում էր տարիներ անցնել, քան շլացուցիչ երկեր գրել, իւր սիստեմը դրանով կարկատելու. նա կամենում էր մի լիակատար հայհացքի հասնել, որը կարող լինէր նրան կատարելապէս բաւականացնելու, — և դրան էլ նա հասաւ։

Ռեո աշխատանքի ժամանակ Կանտը Հալլէ երթալու մի հրաւեր է ստանում. սա նրա կեանքի արտաքին քիչ պատահարներից մէկն է, նրկու անգամ փետրուարին ու մարտին 1778 թ., մինիստր Ֆոն Ցեզլիցը հարցնում է նրան, երկրորդ անգամ ստիպողական եղանակով։ Կանտին Հալլէ տեղափոխուելու ցանկութիւնը Ֆոն Ցեզլիցը չի կամենում ձեռքից տալ և խոստանում է ամենանպաստաւոր պայմաններ։ Նա անուանում է Հալլէն ուսումնական Գերմանիայի կենտրոն. Աստուածաբանական ֆակուլտետը այնտեղ լաւ է կազմուած, քան այլ տեղ ներդպալում։ Կանտի պարտքն է ինչքան կարելի է օգտուէտ լինել և 1000 մինչև 1200 ուսանողները իրաւունք ունեն նրանից հրահանգ սպասելու։ Մինիստրը գնահատում է նոյնպէս և Հալլէի լաւ կլիման, քան Արևելեան ծովի ափը։

Կրկին մերժում է Կանտը։ Վաստակն ու մեծ տեսարանը իւր համար ոչ մի մղումն չունին, գրում է նա Հերցին, իւր մի աշակերտին։ Մի խաղաղ նստակեցութիւն, փոխարինուած աշխատանքով, սպեկուլացիայով ու շփմամբ, է այն ամենը, ինչ նա ցանկացել է ու ձեռք բերել։ Նա իւր աշխատանքի ժամանակամիջոցում խուսափում է իւրաքանչիւր փոփոխութիւնից։

Քսան տարի ուշ, Կանտը մի անգամ ևս Հալլէի համալսարանի հետ յարաբերութիւն է ունեցել, վերջինիս միջնորդութեամբ իւր «Փակուլտէտի վէճ» գրուածքի մի կտորի համար ցենզուր ձեռք բերելու, որ նա Բերլինում ստանալ չը կարողացաւ։ Այժմ հաւանօրէն նա ստացաւ։

Գերմանական մաքի պատմութեան մէջ 1781 թ. նշանաւորից է: Յունուարին առաջին անգամ բեմի վրայ գրուեց Շիլլերի աւագակները, փետրուարին մեռաւ Լիսսինգը, մարտին զուտ ըանականութեան ըննադատութիւնը Կանտն ընծայագրեց մինիստր Ֆոն Յելլիցին, իսկ ինքը գիրքը լոյս տեսաւ յունիսին:

Սա փիլիսոփայութեան ու գիտութեան արձանագրելի գրքերից մէկն է, հաւասար Արիստոտէլի լոգիկային ու Նիւտոնի սկզբունքներին: Գրքի ձեւը հնացած ու սխալաստիքական ժանիւղով է երևում: Կանտը ինքը խոստովանած պիտի լինի, որ գիրքը չոր, մութ ու ցիրուցան է և կատարեալ տարբեր բովանդակած հանճարի տոնից: Թերթում հն յետ ու առաջ, բացատրում է նա, այսպէս չի կարող ոչինչ աւելի պեղանտական երեալ, չը նայած որ կատարելապէս խուսափուած է այն հարցերի բոլոր պեղանտականութիւնից, «որոնք հոգու բնութեան, ապագային ու բոլոր իրերի ծագման են վերաբերում»: Միայն մետաֆիզիկայում զգոյշ պիտի լինել, կարծում է նա: Եթէ անգամ նա իւր կարողութեան մէջ ունենար Իւմի բոլոր պատճառները, էլի նա կը դժուարանար դրանից օգտուել, ոչ մի կասկած չը թողնելու, թէ կամենում է ընթերցողները գրաւել ու համոզել: Բարեբաղտաբար նա ինքը իւր ելկի հայեացքներն ու եզրակացումները ընդարձակ կերպով մի անգամ էլ հաղորդել է, որ թէև նոյնպէս անյարմար է ընթերցող գրաւելու, սակայն ուսուցանում է նրան ամենապարզ կերպով: Խօսքս պրօլեգօմենայի մասին է:

Իրկը ինչ բովանդակում, ինչ ներկայացնում է, կատարեալ մի նոր գիտութիւն է, որի իդէաներն անգամ անձանօթ էին. փորձառութիւնից անկախ իրերի մասին դատող բանականութեան գիտութիւն: Ըստ որում սա նշանակում է զուտ բանականութիւն: Կոր է նոյնպէս և երկի մետոդը, ինչպէս առարկան, այս սահմանաւորման ու բաժանման մէջ: Կանտից առաջ նոր փիլիսոփայութեան մէջ փորձելու չեն պակասել, զրանելու մեր մտապատկերների ծագումը, ապա դրանով որոշելու մարդկային ճանաչողութեան սահմանները. անգամ Լօկի ու Իւմի մօտ պատահում են ճանաչողութեան քննադատման բողբոջներ: Այս փորձերը սակայն իրանց դեկալարման անբաւարարութեան շնորհիւ իզուր են անցել: Փորձառութիւնն ու բանականութիւնը նրանք վատում են որպէս իրար մօտ ընկած

երկու չրջաններ, մէկին վերագրում են փաստերի ճանաչողութիւն, իսկ միւսին սահմանադրում են իբրեւ գաղափարների յարաբերութեանց կշռադատումն: Որ արդէն փորձառութեան առարկան միայն գաղափարի շնորհիւ է ըմբռնուում, ուրեմն ամեն մի փորձառութեան կարեւոր է հասկացողութիւն կամ բանականութիւն, այդ դէպքում պէտք է փորձառութեան առարկան թագնուած մնայ և իրերի ու մեն ճանաչողութիւն զուտ փորձառութեան վրայ հիմնելու ձգտումը վերջանում է օրյեկտիւ ճանաչողութեան հնարաւորութեան ժխտմամբ: Այս կէտից, մինչև ուր իւմը հասցրել է փիլիսոփայութիւնը, չարունակում է Կանտը:

Զուտ բանականութեան կրիտիկայի բովանդակութիւնը հազիւ սպառելի է և Կանտի կարծիքը, որ իւր գիւղածքները հարիւր տարուց յետոյ միայն ճշտութեամբ կը հասկացուին, ամենից առաջ այս գրքին է վերաբերում: Նրկի ներքին մասերը ակնհեր դարձնել հեշտ չէ, իսկ արտաքինով նման է լոգիկայի մի սխտեմի, իբրև նրա մերձաւոր կտորներ ու մասեր: Այս չրջանակի ներքը քննուած են առաւին մետաֆիզիքական գիտութիւններ՝ ռացիոնալ հոգեբանութիւն, տիեզերագիտութիւն, աստուածաբանութիւն, իսկ «օնտոլոգիայի» փոխարէն բերուած է փորձառութեան թէօրիա: Այս երկը իսկապէս երկու գլխաւոր մասեր ունի՝ մետաֆիզիկայի քննադատութիւն, որից էլ կրում է անունը և դրանից առաջ գրուած փորձառութեան հիմնադրութիւնը: Սա կանգնում է երկու հակառակորդների դէմ և հաւասարապէս կուում է երկու ճակատներով, մէկը մետաֆիզիկայի, միւսը զուտ փորձառութեան դէմ:

Կանտի խնդրարկութիւնը արդէն որոշիչ նշանակութիւն ունի: Ո՛չ թէ ինչպէս է հասնում մարդ փորձառութեան ու գիտութեան, իւր մտքի ո՞ր պրոցեսների կամ կարողութեան շնորհիւ, այլ թէ ընդհանրապէս ինչպէս է գիտութիւնը հնարաւոր և փորձառութիւնը ինչ է բովանդակում, այս է Կանտի հետազօտութեան առարկան: Նրա հարցը վերաբերում է ճանաչողութեան գաղափարին և ենթադրութիւններին, որոնց շնորհիւ փորձառութիւնը ճանաչողութիւն է: Ո՛չ թէ փորձառութեան ծագման մասին է նրա խօսքը, այլ փորձառութեան մէջ բովանդակուածի մասին: Կանտը չէ պրադում անմիջապէս ճանաչողութեան կարողութեամբ, նա զանազանում ու քննում է ճանաչողութեան տեսակները: Նա չէ ընթանում գիտակցման

հոգեբանութեան ու ֆիզիոլոգիայի ճանապարհով, ուստի և նա դուրս չէ գալիս զգայական տպաւորութիւններից ու ըմբռնումներից, որոնցից և աներկմտաբար սկիզբ է առնում ամբողջ ճանաչողութիւնը: Նա իւր ամբողջ ընթացքը վերցնում է ճշգրիտ կամ ռացիօնալ գիտութիւններից, մատեմատիկայից, ընդհանուր բնական գիտութիւններից ու փորձառութեան գաղափարից, և այն ձևը, որով նա գիտութիւնն ու փորձառութիւնը կապակցում է, ցոյց է տալիս նրա մտքի խորութիւնն ու առանձնաշատկութիւնը:

Բնութեան մէջ մատեմատիկա կայ, ասում էր Ապպելլը. բնութեան մէջ ինչո՞ւ մատեմատիկա պէտք է լինի, բացատրում է Կանտը: Նա ապացուցանում է, որ այն գաղափարները, որոնք մատեմատիկայի ճանաչողութիւնների հիմքն են կազմում, տարածութեան ու ժամանակի գաղափարները, զուտ հայեցողութիւններ են, ուստի և մեր հայեցողութեան ընդհանուր ձևերը կամ օրէնքներն են արտայայտում, ուրեմն նկատած իրերի ձևերը: Տարածութիւնն ու ժամանակը այն ամենի հետ, ինչ գաղափարների մասին ուսուցանում է մատեմատիկան, անհրաժեշտ են մեր զգայական գիտակցման համար իրերի հայեցողութեան կամ նրանց երևոյթների մասին. և բնութիւնը պէտք է մատեմատիքական օրէնքների հետ ճշտութեամբ համաձայնէ. սրանք են բնութեան երևոյթների օրէնքները:

Փորձառութեան մէջ երևոյթները վերաբերում են առարկաներին, որոնք ոչ թէ նորից երևում են, այլ մտածւում են իբրև երևոյթների «որոշիչ պատճառներ»: Փորձառութեան հնարաւորութեան պայմաններից Կանտը հետևցնում է բնութեան ընդհանուր օրէնքները: Նրանք բնութեան օրէնքներ են, որովհետև նրանք բնութեան փորձառութեան օրէնքներն են: Որ փորձառութիւնը կարօտ է այդպիսի հիմնաօրէնքների ու պրինցիպների, որոնք նրա հնարաւորութեան հիմքն են կազմում և որ այդ պրինցիպները համաձայնում են բնագիտութեան եզրակացումներին, դա Կանտի գիւտն է: Սակայն Կանտը դեռ հեռու է գնում, աւելի խորը թափանցում: Նա փորձառութեան օրէնքները, դրա հետ և բնութեան ընդհանուր օրէնքները հասցնում է իրանց վերջին հիմքին, տանում դէպ իրանց սկզբնական ելքը. ընդհանրապէս դէպ մի երևակայի գիտակցման միութիւն: Օբյեկտի ո՛չ մի միութիւն չի կարող երևակայուել, առանց մտածող սուբյեկտի բացարձակ միութեան: Մի-

այն մի ընդհանուր գլխավորման համար, որի մտապատկերները — ես կարծում եմ — ուղեկցուել կարող են, հնարաւոր է ընդհանրապէս ճանաչողութիւնը, ուրեմն և փորձառութիւնը, որ է երեոյթների առարկաների մասին ունեցած ճանաչողութիւնը:

Զուտ բանականութեան քննադատման առաջին և պոզիւտիւ նախադասութիւնը ձայնում է ուրեմն՝ փորձառութիւնը ճանաչողութիւն է, քանի որ նա հնարաւոր է միայն շնորհիւ մտածման հիմնաօրէնքների, կապակցուած հայեցողութեան օրէնքների հետ: Բայց որ հակառակ նախադասութիւնը ևս արժէք ունի և ճանաչողութիւնը միայն փորձառութեան մէջ է, այդ ապացուցանում է Կանտը երկի երկրորդ բաժնում: Մետաֆիզիկայի իբր գերզգայական իրերի թէօրեւիքական ճանաչողութեան այս մասում, նա պրոցես է կատարում և պրոցեսի ակտերը նա դնում է մարդկային բանականութեան արխիւի մէջ — ի պահպանութիւն ապագայ նման տեսակի վրիպանքների: Հասարակ հասկացողութեան կամ բանականութեան գաղափարները, վերաբերուէին ընդհանրապէս իրերին թէ միայն փորձնական հայեցողութեան մէջ տրուած իրերին, նրանք իսկոյն կը դաչէին դատարկութեան և կառաջացնէին մի դիալէկտիքական խաղ: Թէօրեւիքական բանականութեան «իդէաները» սակայն աննպատակ չեն մեր մտածողութեան տնտեսութեան մէջ: Միայն նրանք ոչ թէ իրերն են ներկայացնում, այլ ճանաչողութեան խնդիրներն ու նպատակները, քանի որ ճանաչողութիւնը լրանալուց յետոյ սխտեմատիքական վախճան է տեսչում: Ուրեմն նրանք մետոդական գաղափարներ են և միայն զննողութեան ամենավերին ուղղման կէտերի նշանակութեամբ:

Այսպէս իրերի թէօրեւիքական ճանաչողութիւնը Կանտը սահմանափակում է փորձառութեամբ, — ամենապարզ ապացոյցներով նա անպատշաճ է գտնում յուսալ որևէ առարկայի մասին աւելի ծանօթութեան, քան նոյն առարկայի հնարաւոր փորձառութեան պատկանում է — բայց փորձառութիւնը նրա փիլիսոփայութեան մէջ մի կատարեալ այլ, մի շատ խորագոյն նշանակութիւն է ստանում, քան փորձառութեան փիլիսոփայութեան մէջ: Սա հայեցողութեան մէջ մտածողութեան արդիւնքն է, ուստի և հնարաւոր միայն մի մտածող, ինքնագիտակից զգայական էակի համար, բայց և այսպիսի էակի հա-

մար նոյնպէս և անհրաժեշտ: Եւ պողիտիւիզմի հիմնադրէնքի հետ, բանադրութեան գործածութիւնը հնարաւոր փորձառութեան անդաստանից դուրս չը մղելու համար, Կանտը կապում է այս մի ուրիշը՝ Հնարաւոր փորձման անդաստանը չընդունել այն, ինչ բանականութեան հայեցողութեան մէջ ինքն իրան սահմանափակում է»:

Կանտի քննական փիլիսոփայութիւնը, ինչպէս զուտ բանականութեան դոգմատիզմի, նոյնպէս և փորձառութեան յաղթութիւնն է:

«Քննադատութեն փնտռուած ու մետոդով առաջնորդուած գիտութիւնը է այն անձուկ դուռը, որ տանում է դէս զգօն իմաստասիրութիւն, որի աւանդապահը ամեն ժամանակ փիլիսոփայութիւնը պէտք է մնայ»:

Փիլիսոփայութեան երբէք չի բաւականացրել գիտութեան ուսումը կամ բանականութեան ճանաչողութիւններին մի սխտեմը: Փիլիսոփան միևնոյն ժամանակ է «մի իդէալական ուսուցիչ»: Փիլիսոփայի այս պատկերը ինքը հենց նոյն իսկ մի իդէալ է, մի կալապար. սակայն ուսման ու կեանքի մէջ շատ քչերն են աւելի մերձեցել այս պատկերին, քան Կանտը: Ուստի մենք նրան հաշուում ենք վարքատէր փիլիսոփաների չարքում և նրա մօրալ փիլիսոփայութիւնը երևում է մեզ իբրև բարոյական վարքի օրինադիրը:

Երբ լսում է Կանտի մօրալ փիլիսոփայութեան մասին, իսկոյն ի հարկէ կը մտածուի «կատեգորիական (բացորոշ) հրամայականի» մասին և որովհետև այս խօսքը ժողովրդական նըշանակութեան մէջ ունի ամբարտաւան ու հրամանատարական տոն, ուստի խօսւում է Կանտի էտիկայի մարդկային բնութեան բոլոր հոգեբանական պայմաններին հակառակող մի խստութեան մասին. կատէգորիական իսկապէս չէ նշանակում միայն հիպոթեզական, այսինքն պայմանաւորած, այլ անպայման, բացօրոշ հրամայականը միայն մի ձև է, որ մեր պարտաւորութիւնները՝ որոշ դէպքերում ճանաչելու պիտի ծառայէ. նա միևնոյն ժամանակ մօրալ վարքի պրինցիպը չէ: Այս ձևին վերաբերուող բոլոր առարկութիւնները, որոնցից մի քանիսի հետ ես համաձայնուելու եմ հակում, չեն չարժուում Կանտի էտիկայի իսկական պրինցիպը: «Բոլոր մօրալ օրէնքների այս միակ պրինցիպը» է՝ կամքի ինքնօրինութիւնը, կամքի ու բանականութեան միու-

թիւնը: Ինքնօրինութիւն նեղատիւ նշանակում է՝ ցանկութեան անկախութիւն բոլոր մատերիայից, բաղձած անարկայից, ցանկութեան անկախութիւն բոլոր լոկ զգայական չարժաւորմաներից: Ինքնօրինութիւն պոզիտիւ է սեպհական օրէնսդրութիւն, ինքնօրինադրութիւն, որ է ազատութիւն:—Ազատութիւնը բարոյական օրէնքի պրինցիպն է, իսկ ազատութեան իդէան է բարոյական իդէա: Բարոյական օրէնքն է միայն ի լոյս հանում ազատութիւն. ազատութիւնը հնարաւոր է իբր բարոյական օրէնք միայն. թէօրեալական բանականութեան հայեցակէտերից նա երևակայիլի է, իսկ գործնական բանականութեան շնորհիւ նա կը լինի իրականացած: Ազատութիւնը չէ գոյանում վարմունքների պատահականութեան մէջ, որ ըստ այդմ չը որոշուէին սրանք ոչ մի՞ հիմունքների շնորհիւ. վարմունքը ազատ է, քանի որ նա բանականութեամբ է որոշուած, ազատ—ամեն իսկական կամքի վարմունք: Մի բանական էութեան արժանաւորութիւն է, երբ նա չի հպատակուում ոչ մի այլ օրէնքի, բացի նրանից, ինչ որ հենց ինքն է տալիս: Բարոյականութեան իշխանութեան մէջ մարդը իրական է, որպիսին Ռուսսոյի կառավարութեան մէջ միայն առերևոյթ կը լինէր, հպատակ ու պետ մի անձնաւորութեան մէջ:

Հակումները փոխում են և թողնում են միշտ գոտարկութիւն, զգացումները նախ հանդարտում են, պարտաւոր են իրանց ներգործումները անել և առաջացնում են միայն անհեթեթութիւն. մնում են միայն սկզբունքները: Բարոյական օրէնքը, որից սկզբունքները բխում են, ազատութեան օրէնքը բոլոր բանական բնաւորութիւնների համաշխարհային օրէնքն է և ինչպէս ինքը բանականութիւնը, ամեն տեղ և ամեն ժամանակ միևնոյն է: Մենք ընդունում, մենք կրում ենք այս ներքնապէս իբրև պարտք: Այս բարոյական պարտաւորութիւնը սակայն մեր իսկական, սեպհական, խորագոյն ցանկութիւնն է, որ ինչպէս արև մէզի միջով կը ցայտէր, եթէ կարողանայինք հեռացնել մեր հակազդիչ զգայական մղումները:—Պարտք, այսպէս է չեչտում Կանտը, պարտք, դու գերազանց, մեծագոյն անուն, որ չես ընդունում ոչինչ հաճելի, ինչ որ չողորբորթութիւնը հետը բերել է, ալ հպատակեցնում ևս քեզ, նոյնպէս էլ չես ստատում կամքը շարժելու, այլ մի օրէնք ևս դնում միայն, որը ինքնին սրտում մուտք է գտնում և որի առաջ ամեն հակումներ լուում են,—ո՛րն է քո մեծարժան ծագումը և ո՛ւր

կարելի է գտնել քո ազնիւ սեռման արմատը: Ոչինչ կարող է խորագոյն լինել, քան ինչ մարդուն իրանից բարձրացնում է ու կպցնում նրան իրերի մի կանոնաւորութեան, որ ամբողջ զգայական աշխարհը իւր տակն ունի,—նչ այլ ինչ, քան *անձ-նաւորականութիւնը*:

Իսկապէս Կանտը. «մի իդէալական ուսուցիչ է»: Նրա էտիկան ոչ ձեական, ոչ վերացական է, քանի որ նա ձգտում է անձնաւորականութեան կենսալից իդէայի, գերազանց իդէայի՝ «Գերազանցը, որ նոյնպէս միայն երևակայել կարելի է, սրտի մի կարողութիւն է ապացուցանում, որ գերազանցում է զգացմունքների ամեն չափ»: Իբրեւ զգայական էակ, մարդը բնութեան է ենթարկուած, իբրեւ անձնաւորականութիւն նա բնութիւնը հնազանդեցնում է իրան. նա ուղիղ կանգնած է բնութեան մէջ և բնութիւնը իւր ոտքերի տակ ունի: Մարդուն երբեք չգոյնը, նրա խորագոյնն ու բարձրագոյնը, անձնաւորականութիւնն է, մարդկութիւնը մարդու մէջ. Նա չի կարող անձնաւորականութիւնը թողնել, առանց դաւաբելու մարդ լինելուց: Անձնաւորականութիւնը միակ գերզգայականն է, որի մասին մենք գիտենք և որը միևնոյն ժամանակ իրականացնել կարող ենք, պարտաւոր ենք,—նա է այն կենսական կէտը, որից զգայական աշխարհի երևակայութիւնն է ծագում և որի շնորհիւ բարոյականը կառավարւում է: Կամքը դէպի անձնաւորականութիւն՝ է իսկական կամք դէպ իշխանութիւն:

Բնութեան ու ազատութեան միջև մի կապ հաստատելը որոշում է Կանտի երրորդ երկը, դատողութեան քննադատութիւնը:

Այս երկի մէջ Գեօթէն տեսնում է շնորհ ամենահակասական զբաղմունքները կողք կողքի դրուած՝ գեղարուեստ ու բնէտրդիւնքներ, մէկը ճառաբանուած որպէս միւսը էստետիքական ու տեխնոլոգիական դատողութիւնը՝ պարզաբանուած փոխադարձաբար: Նա զգում է իրան կրքոտութեամբ յուզուած ու առաջ է ընթանում իւր ճանապարհին մոլեգին:

Գեղեցկութիւնը նպատակայարմարութիւն է առանց գաղափարի, ազատութիւն է երևոյթի մէջ. գեղեցիկ գեղարուեստը մի գեղարուեստ է, որ միևնոյն ժամանակ թւում է իբրեւ բնութիւն: Սրանով ցոյց է տրւում այն կէտը, ուր չօչափւում են

էստետիկան ու տեխնիկան, երկու ըստ երևութիւն օտար իրեր: Գեօթէն ևս այսպէս է հասկացել գեղարուեստը, երբ նա պահանջում է, որ գեղարուեստական մի աշխատանք պէտք է ձեռնարկուի ու ներկայացնուի իբրև բնութեան մի գործ: Բոլոր գեղարուեստական ստեղծագործութեանց իմաստին յարմար է գալիս Կանտի հանճարի մասին ասածը, իբրև «ոգու բնածին տաղանդ, որի միջոցով բնութիւնը գեղարուեստին կանոններ է տալիս»: Կանտը էստետիկային ևս ճանապարհ է ցոյց տուել: Ոչ թէ գեղարուեստի կանոնաւորութեան վրայ է այդտեղ ակնարկուած՝ գեղեցիկը չի կարելի ուսուցանել, այլ միևնոյն ժամանակ գեղարուեստական երկի մի սուբյեկտիւ ու օբյեկտիւ հնարագիտութեան վրայ, հաւասար բնութեան մի վաստակի: Եւ մի ժամանակ, երբ գեղարուեստի պատմութիւնը միշտ աւելի կը զարգանայ գէպ գեղարուեստի գիտութիւն, նրա ուղեցոյց մտքերը, ամենից առաջ իզատ գեղեցկութեան ուսումը, նոր նշանակութիւն պէտք է վաստակեն:

Նպատակը, ասում է տեխնիկական դատողութեան հիմնաօրէնքը, բնութեան բացատրութեան ոչ մի պրինցիպը չէ, նա բնութեան միջի որոշ ձևերի քննութեան մի պրինցիպն է, առանձնապէս օրգանականի: Այս ձևերի ծագման ու հնարաւորութեան մասին նպատակը ոչ մի մեկնութիւն չի տալիս, այլ ծառայում է միայն նրանց նկարագրելու: Մենք չենք կարող բացատրել բնութեան մի նպատակ, չենք կարող քննել նրան իբրև գիտաւոր ներգործիչ: Բնութեան բոլոր արգիւնքների լոկ մեքենայական բացատրութեամբ արտայայտելու ձեռնհասութիւնը անսահմանափակ է, իսկ ըստ մեր հասկացողութեան կազմի կարողութիւնը, դրանով բաւականանալու, սահմանափակ է: ձիշտ վերցրած օրգանիզացիան (կազմակերպութիւնը) մեր իմացած որ և է պատճառականութեան հետ ոչինչ նմանութիւն չունի: Օրգանիզմները իրանք իրանց պատճառ ու ներգործումներ են թւում, նրանք ոչ միայն կազմակերպուած են, այլ իրանք հենց կազմակերպող էութիւններ են: Կանտի ենթադրութիւնը, որ բնութեան մեզ անծանօթ ներքին հիմքում կարող են ֆիզիկա-մեխանիկական և նպատակակալ յարակցումներ լինել, չարժի է Գեօթէի զարմանքը: Մարդկային ոչ մի հասկացողութիւն աւելի խոր թափանցել չի կարող, կարծի է Գեօթէն, քան մինչև այն սահմանը, որին հասել է Կանտը դատողութեան քննադատութեան մէջ:

Անցեալի վերածնութեան ոգով ամենաչափ ընդունում են Վանտի կրօնափիլիսոփայական գրուածքները: Արօնի պատմական կեանքի մասին Վանտն անչափ քիչ հասկացողութիւն ունի քան Լեւինգը, որի հետ հիմնահայեացքներում Վանտը յաճախ համաձայնում է և ի հարկէ նրա զուտ մօրալ հաւատը չէ տըկարացնում կրօնական պատահարների էութիւնը, որովհետեւ սըրա զգայական կողմը աննկատ է թողնուած: Ով ստեղծում է իրանից մի բարոյական, մի ինքնօրէն անձնաւորականութիւն, — նա կրօն ունի:

Վանտը փիլիսոփայութեան մէջ մի յեղափոխութիւն է մտցրել, ինչպէս որ Վոպերնիկը աստղագաշխութեան, իսկ Գալիլէյն Ֆիզիկայի մէջ մտցրել են և այս հետազոտողների նախապատկերը սաւառնում էր Վանտի աչքերի առջև իւր երկի աշխատանքի ժամանակ: Նա փիլիսոփայութեան տուել է իւր խնդիրը և միևնոյն ժամանակ խնդրի լուծման մետոդը: Վարելի է ասել, որ ինչ որ իսկապէս փիլիսոփայութիւնն է և նշանակում է, առաջինը ցոյց է տուել Վանտը: Փիլիսոփայութիւնը ոչ թէ պէտք է գիտութիւնը փոխարինէ, այլ լրացնէ, քննելով մեր գիտութեան հիմնախարխիւնները ու բացարելով նրա օբյեկտների նշանակութիւնը:

Զուտ գիտութիւնը սակայն, լինի նանոյնպէս փիլիսոփայօրէն ըմբռնուած ու խորամուտ եղած, չի կարող լրացնել մեր մտաւոր գոյութիւնն ու կեանքը: Ուստի և Վանտը, որ մետաֆիզիքականի տեսական ճանաչողութիւնը ջնջել է, պահում է մետաֆիզիկայի գործնական որոշումը, իբրև մեր մտքի մի բնական ձիրք:

Բարոյական ու զգայական աշխարհը նրա փիլիսոփայութեան մէջ կապակցւում են, որպիսին առաջ չկար երբէք: Մեր ինքնագիտակցման միևնոյն գործնէութեան ձևը, որ արտաքին աշխարհի ճանաչողութիւնը հնարաւորեցնում է և փորձառութիւնները կապակցում է բնութեան կամ փորձառութեան միութեան, է նոյնպէս բարոյական օրէնքի ալբիւր, կատարեալ միևնոյն բանականութիւնը: Նրա միջոցով մենք կարող ենք և պարտաւոր ենք զգացումների աշխարհից մեզ վեր բարձրացնել:

Եթէ Վանտի սիստեմի ձևերը գործածուել անգամ կարողանային, այնուամենայնիւ կերպարանափոխման ոչ մի օրէնք

չի կարող գործածել այդ սխտեմի հիմքերը, այսպէս է դատել և Շիրիլը, քանի որ որքան հին է մարդկային սեռը և որքան երկար բանականութիւն կայ, նրանք լռութեամբ ճանաչուել են:

Հսկարտանանք մենք, իմանալով, որ այսօրուայ օրը մեզ հետ տօնում են արտասահմանեան ընդարձակ փիլիսոփայական ու գիտնական շրջանները ևս, — հսկարտանանք, որ մեր հայրենիքը տուել է աշխարհին նորագոյն ժամանակի ամենամեծ փիլիսոփային. Միենոյն ժամանակ սակայն մեզ վրայ պարտականութիւն և պատասխանատւութիւն է դրուած: Մենք պարտաւոր ենք նրա մտքի ժառանգները լինել և նրա կտակը մեզ վրայ ընդունելով, առաջ տանենք ու ընդարձակենք նրա աշխատանքը, ինչ որ նրանից ստացել ենք: Իսկ այս մենք կարող ենք միայն այն ժամանակ, երբ մենք, փոխանակ կանգ առնենք ու նրա խօսքերի, վրայ, հետեւենք նրա շարունակ ազդարարած ինքնամտածողութեան մաքսիմումներին: Եւ վերջապէս մենք ևս նոյնպէս պէտք է փորձենք հասնելու աշխարհայեցողութեան այն բարձրութեան, որ արտայայտել է Կանտը յաճախ վերկայութեան բերած այս խօսքերով՝

«Նրկու իրեր լրացնում են ներքին զգացումը միշտ աւելի նոր ու աճող հիացմունքով ու մեծարանքով, որքան յաճախ ու յարատե է զբաղում զբանով խորհրդածութիւնը, — աստղալից երկինքը ինձնից վեր ու բարոյական օրէնքը իմ մէջ: Տիեզերքների անսահման քանակութեան այդ առաջին հայեացքը իսկոյն ոչնչացնում է իմ կարեւորութիւնը, իբրեւ մի արարածի, որը մատերիան, որից ինքը ստեղծուել է, պէտք է վերադարձնէ կրկին պլանէտին, տիեզերքի այդ մի չնչին կէտին: Նրկրորդը ընդհակառակը, բարձրացնում է իմ արժանաւորութիւնը, իբրեւ մի ինտելիգենցի (իմացականութիւն), որը անվերջանալի է չնորհիւ իմ անձնաւորականութեան, որի մէջ բարոյական օրէնքը ամբողջ զգայական աշխարհից անկախ մի կեանք է յայտարարում: — Նրկու իրեր, զգայական աշխարհի անսահմանաւորութիւնը մեզնից դուրս և մտաւոր էութեան անվերջանալիութիւնը մեր մէջ:

Գերմ. քարգմ. ՅՈՎ. Հ. ԲՈՋԻՆԱՆ

Հալլէ.

ԴԷՊԻ ՄԱՔԻՆԵԱՅ ՎԱՆՔ ¹⁾

Օձաբերդից երկու վերստ անցնելուց, մօտենում ենք Սեւանի հարաւային ծայրին:

Սեանը խաղաղ էր, ընկած ինչպէս փրորւզագոյն ապակի: Ափի մօտ ընկած էր հինաւուրց մի նաւակ: Այդ ձկնորսներին էր, նորանք էլ այդտեղ էին և բաւական քանակութեամբ ափ էին հանել հրաշալի իշխաններն ու գեղարքունիքը: Այդ համեղ ձկներից մեր պաշարի համար ի հարկէ չզլացանք վերցնել: Այդ ձուկը իշխան չէ, այլ թագաւոր, բոլոր ձկների թագաւոր:

Այդտեղ, լճի եզրին, հրուանդանի պէս մի տեղ՝ ընկած է մի ապաւաժոտ բլուր: Բլրի կրճքից դէպի լիճը, ջրից երկու արշին բարձրութեան վերայ դուրս է ցցուած մի ժայռ, որի ճակատին արշին ու կէս երկայնութեամբ և մի արշին լայնութեամբ քարի վերայ փորագրուած է մի ամբողջ երես բնեռագիր արձանագրութիւն: Քարի երեսն, ուր զետեղուած է բն. լեռագիրը, նայում է դէպի ջուրը, այնպէս որ տեսնելու համար նաւակ պիտի նստել և հիւսիսային կողմից ջրի երեսով մօտենալ նորան:

Քարը տեսանք, երկու վերստ էլ ճանապարհ կտրեցինք հասանք Ալըշալու գիւղը: Այդտեղ իջանք տեղոյն Տէր-Գէորգի տանը: Այդ քահանան իւր առաջին իսկ շարժուածքով և ընդունելութեան քաղաքավարի ու վայելուչ ձևերով ապացուցեց, որ աշխարհ տեսած մարդ է:

Բարեններից յետոյ նախ մտանք ներս՝ տէր հօր երկու ձեռագիր աւետարանը տեսնելու:

Ընդարձակ խրճթի սեւապատ առաստաղի տակ՝ թոնրի շուրջը նստած կանայք հաց էին թխում: Հացի անոյշ ու կեն-

¹⁾ Տես «Լումայ» № 5 1904:

սալի բուրմունքը համակել էր խրճիթի բոլոր անկիւնները:

Ով կերել է Հայաստանի թաժայ հացը՝ պանրի և կանաչեղէնի հետ, նա անշուշտ կգնահատէ Հայաստանի հողը: Հայկական գիւղերի սովորութեամբ ամսական երկու անգամ են հաց թխում, — լաւաշ հաց, թղթերի բարակութեամբ: Չորացնելուց և ապա մի անգամ թրջելուց, հացերը աւելի են համեղանում: Հացի հետ էլ համեղ է հայի ձմերային բոլոր պաշարները. — խեցիներում պահուած իւղը, պանիրը, զանազան թթուեղէնները, ապա քսակների բրինձը, ցորենը, ձաւարը, լոբին, սիսեւը և այլ և այլ բուսականները: Այդ բոլորը հայ գիւղացին իւր հողի վերայ ինքն է արտադրում: Հայ գիւղացու օգնականը իւր կիներն է: Կինը միշտ իւր ամուսնու հետ հաւասար գործում է և արտում և հանդում և այգում և բանջարանոցում, ապա լրացնում է տան բոլոր պակասութիւնները, երեխաներն էլ ինքը պահում, ինքը մեծացնում իւր ստիներին, իւր անարատ կաթով:

Հայի սիրելի պարապմունքը երկրագործութիւնն է եղել և այսօր էլ երկրագործութիւնն է:

Խրճիթի պատերից մէկում շինուած է փոքրիկ պահարան, որտեղ Տէր Գէորգը պահում է երկու ձեռագիր աւետարանները: Մէկը նորանցից նոր գործ է. իսկ միւսը 1425 թուականն ունի վերան: Գիրքը զարդարուած է բազմաթիւ պատկերներով, նկարուած շատ գեղեցիկ ներկերով և գլխաւորապէս ոսկեզօծուած, որի փայլը տակաւին մնացել է անվնաս:

Այդ աւետարաններն էլ Օձաբերդի աւետարանի պէս բազմաթիւ ուխտաւորներ ունին, սակայն մենք որքան ճանաչեցինք տէր-Գէորգին, նա չի մերժիլ իւր աւետարանները Մայր Աթոռ Ուղարկելու, կամ գոնէ գիւղի եկեղեցում տեղաւորելու: Աւետարանը եթէ արդէն ունի որոշ ուխտաւորներ, ուրեմն նորա պատշաճաւոր տեղը եկեղեցին է: Ուխտը յարմար է միայն եկեղեցում կատարել:

Ալըշալուն էլ հայկական գիւղ է: Նւ ինչպէս այդ երկրի բոլոր գիւղերում, այդտեղ ևս ժողովուրդը պարապում է սոսկ երկրագործութեամբ: Ամենուրեք աչքի է ընկնում բուսականութեան բացակայութիւնը: Սակայն հասարակ այգեգործական կուլտուրայի մասին ամենեւին գաղափար չունին այդ երկրի մարդիկ: Խաղողը հօ կատարեալ ցնորք է դորանց համար: Գինի չկայ ոչ մի տեղ: Ժողովուրդը գլխաւորապէս գործ է անում

օղի և անբախտաբար սկսում է կամաց-կամաց նուիրուել օղիին:

Ալլըչալոււի տէր Գէորգն էլ նահապետական մարդ է: Այդ օրն իւր այգին նա Աբրահամի վրան էր դարձրել: Սև այդտեղ վայելչութեամբ հիւրասիրուելով, ուղեկիցներին հետ, տէր-Գէորգի առաջնորդութեամբ դիմեցինք դէպի Վանէ-Վանից վանքը, որ ընկած էր Ալլըչալուից հեռու, մի վերստաչափ ճանապարհի վերայ:

Վանէվանից վանքը շինուած է մի բլրի ստորոտում, գետակի ափին: Ինչպէս երևում է այդ կողմի վանքերը—գրեթէ բոլորն էլ շինուած են Ս. Հռիփսիմէի վանքի ճարտարապետութեամբ: Վանէվանից վանքն էլ Ս. Հռիփսիմէի փոքրագոյն մօդելն է. չորս կիսակոյր սեղաններով ու խորաններով և փոքր ինչ սրածայր կաթուղիկէով:

Վանահայրը—մի ծերունագարդ վարդապետ, որ շատ վաղուց ճանկաստանից եկել-տեղաւորուել է այդտեղ, վանքի ներսը զարդարել է ուղիղ երեխայական էշիս ու հաւէսով:

Պատերի վերայ կախուած են զանազան պատկերներ, թէպէտ և բոլորը կտաւի վերայ, հայկական ճաշակով նկարուած: Ապա սպիտակ եղէգնից մոմեր է ձևացրել և շաքրով պնտացրել պատկերների առաջ: Այս և այն անկիւնումն էլ զետեղել է մի շարք փայտէ խաչեր և քօղերով ու ծապերով զարդարել:

Գլխաւորն այն է, որ այդ զառամեալ, ծերութեան հասած վարդապետը դեռ այնքան տենչանք ունի սրտում, դեռ այնքան հռանդ կայ: Փսանուհինգ, երեսուն տարեկան վարդապետներ կան, որոնք կատարեալ մթերք են ներկայանում:

Վանքի պատերի վերայ կան արձանագրութիւններ, որոնք մի հետաքրքիր վկայութիւն չունին: Հին արձանագրութիւնները տեղի են տուել նորերին: Նորերն էլ վանքի վերանորոգողների, զանազան կարկատան անողների և շատ քարերի վերայ իսկ այցելողների անուններն ու տարեթուներն են վկայում:

Սակայն որքան մխիթարակայն է վանքի մէջ մի տէր, մի հսկող տեսնելը: Սև Վանէ Վանից վանքը ուրիշ շատ անտէր, անխնամ վանքերի պէս մի գերեզման չէ ներկայացնում: Հայոց վանքերն առանց բացառութեան, բոլորը պաղաքեք չըրջակայք ունին: Ի՞նչ գրութեան կհասնէն նորանք, եթէ միանգամայն հասնեն տրամագին մենաւորութեան:

Վանէվանից վանքի վանահայրը մի գեղեցիկ բանջարա-

նոց է չինել վանքի առաջ, որ մի խրատական օրինակ է Բայա-
զէտի գիւղացիներին, որոնք առարկում են թէ օդը ցրտագին
է, բանջար չի բանում իրանց երկրում, ծառ չի մեծանում
և այլն:

Վանէվանից վանքից մեր ճանապարհը շարունակեցինք
դէպի Մաքենեաց վանք:

Ալըշալուից դէպի Մաքենեաց վանք գնալու համար մեր
ճանապարհը շատ անտանելի եղաւ: Մի նեղ կածան, մի արա-
հետ չկայ, որպէսզի չշփոթուենք, սալ ու ձոր չընկնենք: Պ.
Մնացականն էլ Օձաբերդից մի առաջնորդ էր վերցրել, որը ոչ
ճանապարհ գիտէր, ոչ էլ առաջնորդելու շնորհք ունէր և որն
աւելի քան նեղութիւններ պատճառեց:

Հարցնում եմ այդ այլասեռուած գիւղացուն. Մաքե-
նեաց վանքի մօտ կայ որ և է գիւղ:

— Այո, կայ, թուրքի գիւղ է:

— Թող թուրքի լինի, վերջապէս այդ գիւղի մարդիկ հա-
ղորդակցութիւն ունին միւսների հետ:

— Այո, ունին:

— Հապա ուր է այն ճանապարհը, որ անշուշտ մի նեղ
կածան կլինի, որ տանէր դէպի վանքը:

Զուլլուսի նման գիւղացին ոչինչ չի խօսում: Զորից բարձ-
րանում դէպի վեր, դէպի ապառաժոտ բլուրը և նորից
իջնում ձոր, անցնում թփերի ու մացառների արանքը: Եւ
մենք ճարահատիալ հետևում ենք նորան: Պալեստինը որոնող
սալ ու ձոր ընկած խաչակիրներ ենք գարծել:

Վերջապէս, երկար նեղութիւններ կրելով, հագիւ գտանք
ճանապարհը, որով մօտ երեք վերստ անցնելուց, երևաց վան-
քի խաչապսակ կաթուղիկէն:

Վանքին կից գիւղի բնակիչները թուրքեր են: Հոգը վան-
քինն է, բայց անցել է թուրք գիւղացիներին, որոնք և այսօր
չրջապատել են քրիստոնէական օծեալ տաճարը, որ այդտեղ
մեն-միայնակ ասես գերուած ու թշնամիներով պաշարուած լինի
և որ կարծես արտօսրագին ձայնով ասում է քրիստոնեայ այ-
ցելուն. «Բերկեցէք ինձ, ես մենակ եմ, անտէր մաշուում եմ, որ-
դոց կարօտով տոչորում»:

Առաջին իսկ տպաւորութիւնը ծանր էր և միշտ ծանր է
մնաց: Սակայն ինչ գիրք ունի. Ասես փոքրիկ բերդ լինի: Կանգ.

նած է բարձր, ապառաժոտ բլրի վերայ, չրջապատուած քարա-
չէն պարիսպներով:

Պարսպի գուռը հարաւային կողմիցն է: Դռան բանալին
գտնուում է թուրք գիւղում ապրող միակ հայ վաճառականի
մօտ, որին իմաց տրուեց, եկաւ գուռը բացաւ:

Պանաչ խոտը կէս արշինաչափ բարձրութեամբ ծածկել է
ամբողջ բակը: Փոքրիկ գետակը հարաւային պատի տակից սո-
ղալով, վանքի արեւելեան պատի քարերը գուրգուրելով, մշտա-
մուռնչ ուխտը կարկաչելով, սահում-թափւում էր գուրս հիւ-
սիսային պատի տակով: Լուռ է վանքը, լուռ է չորս կողմը,
լուռ թիւնը թախճալի, արցունքով լեցուն:

Մաքենեաց վանքն ունեցել է իւր բարձր հռչակը, ունեցել
է մեծանուն միաբաններ: Այդտեղ է ապրել Մաշտոցը, այդտեղ
սկսել իւր գիրքը և ապա շարունակել Սեանում:

Այդ վանքն է եղել Վահան Գողթնացու ճգնարանը, այդ-
տեղից է նա դիտել հայրենեաց չէն ու անչէն անկիւնները,
այդտեղ իսկ որոշել ապրել աւետարանի քաղցրագոյն վարդա-
պետութեան համար ¹⁾:

Նա դեռ տասնութ տարեկան պատանի, արաբական պա-
ստում մեծացած, չքով ու պչրանքով չրջապատուած, սակայն
մի ծանր բնագոյումով չղթայուած է եղել հոգին: Նա հանգիստ
չէ գգացել, իմանալով, որ ինքը քրիստոնեայ է, մի անբախտ
աշխարհի իշխան և որ մահմեդական դարձնելով իրան, ստոր-
կացրել են, ոտքի տակ տուել այն հաւատը, որով ապրել են
իւր սուրբ նախնիք, ապականել այն խանձարուրը, որի ծալ-
քերում ծնուել է և տրորել այն աւագանը, որի մէջ մկրտուել
է: Նա այդ սիրտ կրծոց խիղճը խլում է նորա հոգու անդորրը,
նորա սրտի խաղաղութիւնը, ուստի և նա հայրենիք գնալու
դրական վճիռը յայտնում է Աբդըլմելիք ամիրային. ու երբ լը-
սում է նորա խօսքը թէ՛ նա չէն հայրենիք չունի, թէ Գողթն
ամբողջովին աւերակների կոյտեր են, այն ժամանակ նա

¹⁾ Ի դէպ է ասել, որ Մաքենեաց վանքն այցելելու
մեր գլխաւոր նպատակն էր տեղն ու տեղը տեսնել ու ճանա-
չել Վահան Գողթնացու սիրած ու ապրած տեղերը, որ կարե-
ւոր էր մեր «Վահան Գողթնացի» պատմական վէպի համար:
Այդ վէպը գրել ենք 1898 թ. Սակայն առ այժմ չկարողացանք
լոյս ընծայել ոչ «Լումայում» և ոչ առանձին գրքով:

բացականչում է «արձակեցէք, որ տեսնեմ զորչափութիւն աւետարածոյ երկրին իմոյ հայրենեաց»:

Նւ եկաւ ու տեսաւ, որ յիրաւի ամեն անկիւն դարձել է մոխրակոյտ, ամեն անկիւն ամայի: Չկային ոչ բարեչէն քաղաքներ, ոչ գիւղեր, աւաններ, չկային հայրենական պալատներ, ամրոցներ, բայց վանքերը տակաւին կանգուն էին և վանքերումն էին հնչում կորած փառքի ողբը և յաջորդող սերունդին խրախուսող երգը: Վանքերն էին մնացել իբր պատուարաններ յախուռն թշնամիների յարձակումների դէմ, վանքերումն էին երկրի քաղաքական մինչև իսկ պատերազմական գործերը վճռում, վանքերում էին դպրանոցները և վանքերից էին բղխում գիտութիւն, ուսում, արուեստ, գեղարուեստ: Վանքերումն են ապրել մեծացել Մաշտոցներ, Գօշեր, Դաւիթներ, Եղիշներ և այլք: Վանքերի մէջ են ծնուել նորանց մատենաները, ապա վանքերից տարածուել ժողովրդի մէջ: Վանքերը պատնէշներ են եղել և ժողովրդին մահ սպառնացող սովի դէմ, վանականներն են ամօքել աղքատի վիշտը, թշուառի լացն ու կոծը: Նորանք հացի շտեմարաններ են պահել, որոնցից օգտուել է ժողովուրդը: Վանքերում պահուել են ջուլհակներ, ոստայներ, ձիթանաններ, ճախարակներ, մինչև իսկ երկաթէ զանազան գործիքներ:

Մաքենեաց վանքի վանահայրերը կարծես խօսել են իւրաքանչիւր ծաղիկի ու բոյսի հետ: Աւանդութեամբ պատմում են, որ նորանք զանազան ծաղիկներից թէ ներկեր են պատրաստել, թէ զանազան հեղուկներ՝ հիւանդների համար:

Մաքենեաց վանքը հարուստ է եղել ոչխարների հօտով: Բուրդ, պանիր, իւղ նորանք արտադրել են ոչ միայն Գեղարքունեաց երկրի այս ու այն կողմերին, այլ հասցրել են մինչև Գողթն ու չրջակայքը: Վանականները ձմեռ ժամանակ մաքիի մորթուց կարած կապոց են հագել, դորա համար էլ ժողովուրդը նորանց Մաքենեաց է անուանել, իսկ չրջակայ գաւառն այն ժամանակ կոչուել է Մաքենիք:

Վանքի արևմտեան կողմից ընկած է խոր ձոր, որի միջով հոսում է ջրառատ գետը, որ հնումը կոչուել է Մաքենեաց գետ, այժմ թուրքերէն՝ ինչպէս վանքին Ղըզլ-վանք, այսինքն Ոսկի վանք, այնպէս էլ գետն են անուանում. Ղըզլ-չայ, այսինքն Ոսկի գետ:

Ձորի միւս կողմը մի սքանչելի բլուր է, տափարակ գլխով,

որտեղից երևում է Գեղարքունեաց ամբողջ երկիրը, իւր կապոյտ, փիրուզավառ գմբէթով:

Մաքենեաց վանքն իւր չորս, ընդարձակ, կիսակողար պատերով և չորս անկիւնաւոր խորաններով ու իւր ամբողջ յատակագծով պակաս չէ Ս. Հռիփսիմէի վանքից: Պակասութիւնը միայն իւր անուշադիր մնացած դրութիւնն է,—ողբալի դրութիւն, որ ապուշ է կրթում մեզ:

Պատերի վերայ շատ հին արձանագրութիւններ չկան: Մի քանի կցկտուր գրութիւններ վկայում են, որ դեռ երկու հարիւր տարի առաջ այստեղ ապրել է մի ամբողջ միաբանութիւն, այստեղ կատարուել են քահանաների և վարդապետների ձեռնադրութիւններ:

Կանգնած եմ ներսում, երբեմն հռչակաւոր վանքի կամարների տակ: Սուստաղից տաանագոյն կաթիլներ են գլորւում, կարծես մեր աչքից թափուող կաթիլներին կցորդելու: Կաթուղիկէի տանիքը քանդուած է և անշուշտ մի օր ամբողջովին պիտի փլուի: Զախակողմեան խորանում զետեղուած է մի գերեզման, որի վերայ ընկած քարին չկայ և ոչ մի հատ տառ, այց աւանդութեամբ ասում են իբր թէ այդ Սողոմոն եպիսկոպոսի գերեզմանն է:

Սողոմոն եպիսկոպոսը այդտեղ երկար տարիներ վանահայրութիւն է արել ութերորդ դարի սկզբներում:

Վանքի քակում, արևելեան կողմում ընկած են մի շարք խուցեր, որոնք նոյնպէս թափւում են և, ինչ ասել է հարկաւոր, որ անտէր դրութեան մէջ մնալով, ամբողջովին կփլուին և իսպառ աւերակ կդառնան:

Սքանչելի տեսարաններ կան արևմտեան կողմից: Պարիսպները կանգնած են ուղիղ ժայռերի եզրերին, որի ստորոտում վշջալով, փշջալով, դռերով ընկած ապաստանների հետ մրցելով, սահում է Ոսկի դեառը, պաղպաճուն կոհակները պար բռնած՝ առաջ է գլորում ու իմ հայեացքն առնելով, կարծես շնջում է:

Կտը ժամանակ, որ ես էլ

Շքեղազարդ հարսի պէս

Հազար ու բիւր պլրանքով

Փախչում էի ափերէս:

Սև կարծես նա նկատում է այն տեսչավառ գեղմունքը:

որ իւր կոհակներից ոչ պակաս փրփրում են և կրծում իմ սըր-
տի թելերը:

Եւ սահում է Ոսկի գետը, ալիքները զարնում քարերին,
սահում դէպ առաջ, դէպի ձորեր, դէպ անդունդ: Իսկ վանքը,
Մաքենեաց վանքը մենակ, դառն հայեացքն ուղղած երկնքին,
թախիժը ճակատին, Վահան է յիշում, Գողթնացին Վահան,
Մաշտոց է ողբում և տխրամած՝ մնում կանգնած՝ նոյն սգի,
նոյն ողբի, նոյն լացի մէջ:

Այդ դառն մտքերի, այդ մեկնիչ պատկերների ծալքերն
էի մտել, յանկարծ խուեց Լեոնի ձայնը:—Վանչում է ինձ:

Ահա. արտասուեացս կաթիլները յանձնում եմ քո յորձանք-
ներին, ո՞վ դետ, բայց ո՞վ կտայ ինձ մխիթարութիւն:

Լեոնի ձայնը կրկնուեց. Յետ նայեցի:

—Սեղանը պատրաստ է, անաց նա, ձեզ ենք սպասում:

Սեղան, ճաշ մենաւոր վանքի մօտ... Ըոպէական կեանք,
ըոպէական կենդանութիւն... Աթոսներ, սեղան կվայելենք, աչ-
քից թափուող կաթիլներն էլ սառած քարերին կյանձնենք,
կդառնանք, կզաննք, բայց քամին չի հաղորդիլ մեզ վանքի դան-
դատը, վանքի յանդիմանութիւնը և վերջապէս նորա աղեղորով
կոծն ու կսկիծը:

Նստեցինք ճանաչ, միտաբանման խոտին, կարկաչուն
գետակի մօտ, նստեցինք սեղանի շուրջ, իմ միտքը հին-հին
դարերումն էին սաւառնում, իմ աչքի առաջ Գեղամները, Վա-
հաններն ու Մեսրոպ—Մաշտոցներն էին կանգնած:

Մնացինք այդտեղ մինչև արեգակն անցաւ կանաչավառ
բլրի ետեւը և երկնքի խաղաղ ստուերը փռուեց ամենուրեք:

Վերջապէս մեր տխրամբմունջ «մնաս բարկները» շնջա-
ցինք, համբոյր տուինք վանքի օծուած պատերին, համբոյր Վա-
հանի ձեռով չօշափած տեղերին, համբոյր սուրբ հարանց ձե-
ռով կերտած քարերին, «մնաք բարկ» դառնամբմունջ ջը-
րերին, արտամախոհ բլուրներին, տրտածաւալ դաշտերին,
հեծանք ձիերը, իջանք դէպի ձոր, դէպի ճանապարհ:

Իջնում եմ, հայեացքս դէպի տխրահայեաց վանքը և այդ-
պէս մինչև նա էլ անհետացաւ:

Անցանք կածաններն ու առասպարներն, Ալըչալուն թողե-
ցինք մի կողմ, հասանք Սեան, որի խռովայոյզ ալիքները
կատաղել էին, գոռում-մոնչում էին և բարձրաշունչ հողմերի

հետ կարծես գանգատ, տրտաւնջ ու յանդիմանութիւն էին նետում մեզ:

Օձաբերդն էլ հասնելով, թողեցինք և գիշերելու համար դիմեցինք դէպի Գեօղակ-Բուլաղ գիւղը:

Ահա լսուեց հեռում ծիծեռնակի վերջալոյսի մեղեդին, ահա դաշտից տուն դառնող նախրի համերգը, ահա գիւղական երեկոն իւր բոլոր քաղցրութեամբ:

Երկինքը մոայլուել էր: Անձրև էր սպասում: Իսկ Սևանի ջրերը տակաւին չէին լռում: Իրանց ահեղ մռնչոցով կարծես գալիք գիշերն են նշաւակում, մորկալից թխպերը վախեցնում: Որոտի ձայնը լսուեց, հեռում Սևանի եզրին ընկած հորիզոնում փայտակեց կայծակը և ամպրոպը կրկնելուն պէս անձրևի խոշոր կաթիլներն սկսեցին թափուել: Մենք արդէն բարձրանում էինք բլուրն ի վեր և անցնում բնութեան ժխորի արանքով: Փայլակը նորից շողաց, ամպերի գրկախառնութիւնն սկսուեց և ապա նորանց կարօտի արտասուքն առատօրէն տեղաց մեզ վերայ:

Բարեբախտաբար անձրևը չսաստկացած՝ հասանք Գեօղակ-Բուլաղ, որ թարգմանում է Կարճ աղբիւր:

Ի՞նչ է կարճ, ջրի խողովակը թէ՛ նորա սկզբից մինչև գիւղն ընկած տարածութիւնը: Զիմացանք: Կարճ է կոչւում, կարճ էլ ընդունեցինք և զնացինք այդտեղ ու ապաստանեցինք Մնացականի բարեկամի տանը:

Մտանք ներս. մի մեծ սենեակ, որի մի անկիւնում կուտակուած էր ցորեն, իսկ միւս անկիւնում դրած էր մի լայնարձակ թախտ, որ որոշուեց մեզ համար:

Ի՞նչ հիար ունէինք, պիտի մնայինք: Անձրևն էլ սաստկացաւ, էլ ոչինչ չէինք կարող անել: Գիտէի, որ գիշերը մկենբի հակերզը պիտի լսէի, գիտէի որ այդ գիշերուայ քունն էլ Լէտան պիտի սլանայ, սակայն ո՛ւր գնալ: Պէտք է խոնարհուել հանգամանքներին: Մարդը հանգամանքի ծառայ է: Սակայն չեմ մոռանում, որ տանտէրը ամեն կերպ աշխատում էր իւր հիւրասիրութիւնը կատարեալ անել:

Գիշերն իսպառ տիրեց: Ուղեկիցներս փափուկ անկողիններում արդէն անցել էին բախտաւոր աշխարհներ:

Մութ գիշեր էր: Երկինքը զարձել էր սգուր. Թէպէտ որոտն ու կայծակը դադրել էին, բայց երկնքի արտասուքը հանդարտ մաղւում էր: Այսուամենայնիւ կենարար էր այդ ար-

տասուքը, վասն զի թեթեւ երաշտի հոտ էր փչում: Բարակ սիւգերը մեղմօրէն բաղխում էին պատուհանի շրջանակներին կպցրած թղթերը:—Լուր էին հաղորդում, թէ նոր-նոր արկածներ էին պատմում, Սևանից էին գալիս, թէ Մաքենեաց վանքից, չէին ասում: Վերջապէս պատուհանի թուղթը պատուեցին, ներս մտան, չփեցին ճակատս և ես ամեն ինչ հասկացայ:

Առաւօտը գեղեցիկ էր: Մռայլոտ ու փոթորկալից գիշերը տեղի էր տուել պարզ երկնքին և գեղածիծաղ, պայծառ առաւօտեան:

Արշալոյսի երփներանգ ճաճանչները տարածուել էին շտաթաթախ մարմանդներին, որ կարծես երկնքից աստղերը թափուել ու ցրուել էին նորանց վերայ:

Գեղամայ սիրասնունդ հայրենիքումն ենք, բնութեան հրաշագեղ ծոցերից մէկում: Նւ թւում է թէ բնութեան բոլոր տարերքը խօսում են մեզ հետ: Աղբիւրները կարկաշում են, ծառերը շրշում, սիւգերը վզզում, ծաղիկները սօսափում, գետերը վշշում, հեռւում Սևանայ ալիքները մռնչում, լեռներն էլ գեփիւռների միջոցով շնչում, արտոյտն ու ծիծառը դայլայլում, հաւերը կանչում, նախիրը բառաչում, ձիերը խրխնջում, ժպտավառ արևն էլ ոտկէ շողերը տարածում: Ամենքն էլ տենչանք ունին, ամենքն էլ փափագ, ամենքն էլ սէր, յոյս, վիշտ և կարօտ: Նւ կարծես ամենքն էլ կամենում են, որ մենք էլ մասնակցենք իրանց սրտի գեղմունքին:

Գեօղակ-Բուլաղը թողեցինք և մտանք Սևանի ափին ընկած փոքր ինչ հարթ ճանապարհը:

Գիւղերն անցնելով և թողնելով մի կողմ, գալիս էինք, Նւ երբ վերջապէս մօտեցանք Նրանոս գիւղին, Լևոնը թախանձեց մտնել իրանց մօտ, գիշերն այնտեղ անցկացնել, ապա առաւօտեան՝ հանգստացած՝ ուղևորուիլ դէպի Ն. Բայազէտ:

Առաջարկն ընդունեցի, մանաւանդ, որ երկու գիշեր չէինք քնել: Նրկու օր էլ ձիի վերայ անցկացնելուց յետոյ, յերաւի փոքր ինչ հանդարութիւն էր հարկաւոր:

Արևը մօտենում էր իւր ննջարանին, որ հասանք դէպի Նրանոս տանող ճանապարհին ընկած հանգրուանը: Այստեղ էլ փոքր ինչ հանգստացանք, ապա Օն դէպի Նրանոս:

Գիւղի ծայրը հասանք և ահա լուսեց եկեղեցու զանգակների սիրամրմունջ ղողանջիւնը, որ առանձին քաղցրութեամբ

չարժեց մեր կրօնական զգացմունքը և մենք բնագդմամբ խաչ հանեցինք երեսներիս ու մտանք գիւղ:

Երանոսն այդ երկրի բոլոր գիւղերի նման զուրկ է բուսականութիւնից, զուրկ գէթ բնական փոքր ինչ վայելուչ արտաքինից: Գիւղն ունի հարիւր յիսուն տուն, բնակիչ մի եկեղեցի և ոչ մի ուսումնարան:

Լևոն Խանսանամեանցի տանը՝ փարթամ ընթրիքից յետոյ գիշերուայ հանգիստն առանք, ապա առաւօտեան այցելեցինք մի քանի տեղ ու ճաշից յետոյ վերադարձանք Ն. Բայազէտ:

Հետեւեալ օրը կիւրակի էր: Իսկ ես որոյշել էի երկուշաբթի անպատճառ զուրս գալ Բայազէտից և ճանապարհս շարունակել Ղէպի Սևան, ապա Անի ու Շիրակայ բոլոր գաւառը: Մնացականն ու Լևոնը ջերմ ցանկութիւն յայտնեցին ինձ հետ ճանապարհորդելու և Երպէս զի իրանց ճանապարհորդական պատրաստութիւնը ժամանակ ունենան տեսնելու, խնդրեցին առ ժամանակ սպասել Սևանում: Երկուշաբթի՝ ժամը 10-ն սրտազին շնորհակալիքս յայտնելով ազնիւ ընտանիքիէ, ճանապարհս նոյն տանջող սայլակի վերայ շարունակեցի Ղէպի Սևան:

ԱՐՇԱԿ ԿԱՅԾՈՒՆԻ

ԿԻՆԿԻՈՅ Տ. ՍԵՀԵԿ ԿԵԹՈՂԻԿՈՍԸ Կ. ՊՕԼ- ՍՈՒՄ

(Նամակ Կ. Պօլսից)

18 Նոյեմբեր 1904

Կիլիկիոյ Տ. Սահակ Բ. սրբազան կաթողիկոսի մայրաքաղաքս գալուն և եղած ընդունելութեանց մանրամասնութիւնք նկարագրուեցան տեղույս լրագիրներէ ոմանց մէջ և արդէն կարգացած կլինիք:

Երեկ Օգոստ. Կայսրը բարեհաճեցաւ ընդունել և մեծարանաց արժանացնել Տ. Սահակ սրբազան կաթողիկոսն և Ամեն. Պատրիարք Հայրը: Ամեն. Տ. Սահակ սրբ. կաթողիկոսը բազմ ունեցաւ Կայսերական Գահոյից մատուցանել Իր և Իւ. հօտի երախտագիտութեան և անձնուիրութեան հաւաստիքը: Սրբ. կաթողիկոսին մինչև կայսերական պալատ ուղեկից էին ս. Պատրիարք Հայրը, իւր հետ մէկենոյն լանդօյին մէջ բազմած և Արիսէֆ. Ֆէսճեանը, երկրորդ կառքով Կ. Պօլսի և Երուսաղէմի պատրիարքական փոխանորդներ Տ. Տ. Գաբրիէլ և Գէորգ սրբազաններ՝ Գառնիկ էֆ. Գուլումճեանի հետ: Երրորդ կառքով, Հալէպի առաջնորդ Տ. Կարապետ ծ. վ. և Եզնիկ Վ. Պապանը: Չորրորդ կառքով՝ Բէրութի նախորդ հովիւ Տ. Ներսէս Վ. Խապանեան, Տ. Վաղարշակ վարդապետ և Մանուկ սարկաւազ—բոլոր եկեղեցականները վեղարով:

Կայսերական պալատան մէջ բարձր. հիւրերն ըն-

դունեց Ա. սենեկապետ Հաճի Ալի փաշան և առաջնորդեց դահլիճ, ուր պատուասիրութիւններ եղան անոնց: Այնուհետև դահլիճ մտաւ Մեծ Արարողապետ Իբրահիմ փաշա և ոսկէ ափսէի վրայ դրած Ա. կարգի Օսմանէյի պատուանշանը մատոյց կաթողիկոսին և իր իսկ ձեռքով նորա կուրծքէն կախեց մեծ ժապաւէնը: Այս բարձր շնորհի առթիւ Իբրահիմ փաշա և Հաճի Ալի փաշա իրենց շնորհաւորութիւնները յայտնեցին: Քիչ մը ետքը Իբրահիմ փաշա սրբ. հիւրերն և Արիս էֆէնդին առաջնորդեց Կայսերական դահլիճը, ուր ս. կաթողիկոսն Վեհ. Կայսեր ներկայութեան կարգաց հետևեալ երախտագիտական և բարեմաղթական ուղերձը. —

«Վեհափառ Տէր,

«Անարժանաբար Սույ Կաթողիկոս ընտրուիլս Ձեր Կայսերական Վեհափառութեան վաւերացման բարձր շնորհին արժանացած ըլլալն յանհունս շնորհապարտ կացուցած է զիս և ժողովուրդս: Այսօր Ձեր Կայսերական Վեհափառութեան կողմէ ընդունուելու անգնահատելի պատուին արժանացած ըլլալով, բախտաւոր և երջանիկ կ'համարիմ զանձս:

«Կ'յայտարարեմ առաջի Ձեր Կայսերական Վեհափառութեան թէ ամբողջ կեանքս, Կայսերական Բարձր Կամաց համաձայն, օգտակար ծառայութիւններ մատուցանելու նուիրած եմ և պիտի աշխատիմ որ կրօնական իրաւասութեանս ներքև գտնուող Ձեր հաւատարիմ Հայ հպատակները միշտ աղօթող ըլլան Ձեր Կայսերական Վեհափառութեան թանկագին կենաց համար:

«Վեհափառ Տէր,

«Կայսերական Կառավարութեան շնորհիւ շէն մընացած Սույ Կաթողիկոսութեան կրօնական Աթոռին կալուածներէն Դլան անուն ագարակին հողերուն ըստ առաջնոյն նոյն Աթոռին սեփականութիւնը մնալու համար ինչպէս որ Ձեր Կայսերական Վեհափառութիւնը բարեհաճեցաւ Իր բարձր Իրատէով հրամայել, քաջայայտ եմ թէ տակաւին ասոր նման Կայսերական բազմաթիւ շնորհներու պիտի արժանանամ և նուաստս ու ժողո-

վուրդս Զեր Կայսերական Վեհափառութեան բարեհաճ
ականարկին առարկայ պիտի մնանք միշտ:

«Բարձրեալն Աստուած Զեր Կայսերական Վեհափա-
ռութիւնն իր բարձր Գահուն վրայ յաւետ անսասան
պահէ կատարեալ առողջութեամբ, և Զեր Կայսերական
Վեհափառութեան բոլոր բարեգութ իղձերն ու բաղ-
ձանքներն իր աստուածային յաջողութեանց շնորհին
արժանացնէ, ամէն:»

Սրբ. Կաթողիկոսին ի պատասխան Վեհ. Կայսրը
բարեհաճեցաւ արտասանել հետեւեալ բարձր խօսքերը.
«Հաւատարմական յայտարարութիւններէդ յոյժ գոհ եմ:
«Արդէն լսած էի և Հալէպի կուսակալն ևս ծանուցած
«էր քու անձնուիրութիւնդ, և քու ժողովրդեանդ
«տուած բարի խորհուրդներդ ու խրատներդ: Ինչպէս
«Իմ հաւատարմիս՝ Պատրիարքին՝ ուղղամտութիւնը,
«այնպէս ալ քու ուղղամտութիւնդ Իմ Կայսերական
«գոհունակութեանս արժանացած է: Վստահ եմ որ պի-
«տի շարունակես Նոյն ուղիղ շաւղին մէջ, և բարի խը-
«րատներ շարունակ պիտի տաս ժողովուրդիդ: Բոլոր
«ժողովուրդիդ հաղորդէ Իմ Կայսերական գոհունակու-
«թիւնս և բարեկեանս:»

Ամեն. ս. Կաթողիկոսն ու Պատրիարք Հայրը իրանց
խորին երախտագիտութիւնն յայտնեցին Վեհ. Կայսեր
ու ջերմագին բարեմաղթութիւններ ըրին, որուն ետքը
Իբրահիմ փաշան առաջնորդեց նոցա Հաճի Ալի փաշայի
սենեակը, ուր ընդունեցին պալատական աւագանւոյն
շնորհաւորութիւնները: Ապա Վեհ. Կաթողիկոսն ու
սրբ. Պատրիարքն այցելեցին Կայսեր Ա. քարտուղար
Թահսին փաշային, որ սրբազան Հիւրերը պատուասիրե-
լով յայտնեց, թէ Վեհ. Կայսրը բարեհաճած էր պա-
տուանշաններ շնորհել երկու փոխանորդ սրբազաննե-
րուն և Գուլիւմճեան էֆէնդիի:

Ապա Նոյն հանդիսով վերադառնալով Երուսաղէ-
մատուն՝ ս. Կաթողիկոսն ընդունեց եկեղեցական և աշ-
խարհական դասու շնորհաւորութիւնները, ինչպէս նաև

Մշոյ Հայ—Հռոմէականաց առաջնորդ Տ. Ներսէս եպս. ձնտոյեանի, Խարբերդի Առաջնորդ ս. Ստեփան եպիսկոպոսի, Քաղղէացւոց պատր. փոխանորդ Եռսոնֆ վարդ. Թապիպ և այլոց այցելութիւններն ու շնորհաւորութիւնները:

Վերջին անգամ հրաւիրեցին զն. Ամենապատուութիւն Գառք գիւղի եկեղեցին քարոզ խօսելու և օրհնութիւն տալու. և Կաթողիկոսը քարոզ կը խօսի բարեմաղթութեամբ վասն կենաց Սուլթանին և կը հրաւիրուի ի տուն Աբիկ Եֆէնտի Ունճեանի ի ճաշ, ընդ իւր ունելով միայն Գէորդ եպիսկոպոս և երկու-երեք վարդապետներ: Այս դէպքէն երկու օր յետոյ պաշտօնական անձ մը կուգայ առ Կաթողիկոսն յերուսաղէմատուն և կը հարցանէ ի դիմաց Կայս. պալատան, թէ երբ ունի ճանապարհորդել ի Սիս... և Բ. Դրնէն յատուկ թուղթ եկաւ ծանուցանող թէ՝ Վեհ. Սուլթանը կարօտնէ մեկնիլ իւր պաշտօնտեղին: Եւ այսպէս ս. Սահակ կաթողիկոս յառաջիկայ երեքշաբթի օր պիտի մեկնի մայրաքաղաքէս առանց ս. պատարագ մատուցանելու և պիտի երթայ լիւր վիճակն:

Ս. կաթողիկոսը երեկ մայր եկեղեցի իջաւ և վերջին անգամ նախագահեց արարողութիւններուն. Որդւոց որոտման տաճարում Ն. օծութիւն ս. պատարագի ժամանակ դարձաւ իր կաթողիկոսական աթոռէն և խօսեցաւ. հետեեալ հրաժեշտի քարոզը հաւաքուած խուռն բազմութեան ժողովրդեան.

«Սիրելի ժողովուրդ,

«Երկու խօսք պիտի խօսիմ ձեզ:

«Առաջին խօսքս Պօլսոյ մէջ, զոր ձեզի ուղղեցի, այս եկեղեցիին մէջ էր, և վերջին քարոզս ալ դարձեալ այս տաճարին մէջ խօսելով, պիտի վերջացնեմ: Աթոռիս վրայ նստած միջոցիս, կը դիտէի աւագ Սեղանին պատկերը, յորում Աստուածածին նստած է և հրեշտակներ Գլխադիրի անջատ գլուխը կը ներկայացնեն:

Ջարմանալի զուգադիպութիւնով մը՝ այս միւսնոյն տա-
ճարին մէջ ուղղեցի ձեզի իմ առաջին խօսքերս, որուն
անունին նուիրուած եկեղեցիին երկար տարիներ ծա-
ռայած եմ Երուսաղէմի մէջ:

«Գիտէք, սիրելի ժողովուրդ, թէ ես ձեր մօտ հիւր
մըն էի, և ահա կը մօտենայ դէպ ի Կիլիկիա վերա-
դառնալու օրս: Թերեւս աւելի կամ պակաս մնացի ձեր
մէջ, սիրելի ժողովուրդ, բայց հանդարտ է սիրտս որ
ոչ ոքի ցաւ կամ նեղութիւն չպատճառեցի: Իմ այդ
նեղութիւններս ու ձանձրութիւնս քաջեց դարձեալ Ե-
րուսաղէմի միաբանութիւնը, Երուսաղէմի Պօլսոյ Տունը:
Հնորհակալութիւններս կը յայտնեմ մասնաւորաբար եղ-
բայրակցիս՝ Տ. Գէորգ Սրբազանի և Երուսաղէմի միա-
բանութեան:

«Ինչո՞ւ եկայ. —

«Ի հարկէ կուզէք իմանալ. — Ես նպատակ չունէի
իմ վիճակիս հոգևոր կարիքները ձեզի պատմելու և ձե-
զի ձանձրացնելու: Իմ միակ նպատակս էր ներկայանալ
Ն. Կայս. Վեհափառութեան, և իմ հպատակութիւնս
ու երախտագիտութիւնս և իմ հոգևոր հովուութեանս
յանձնուած Կիլիկիոյ ժողովուրդեան հաւատարմական զգա-
ցումները յայտնել յոտս Կայս. Գահոյից: Այս էր փա-
փազս, և դուք, սիրելի ժողովուրդ, առջի օրէն լսեցիք
ու կարգացիք թէ իմ այդ փափաքս իրագործուեցաւ:
Բազդ ունեցայ ներկայանալու Ն. Կայս. Վեհափառու-
թեան, Որ իր Կայս. բարեկները յանձնարարեց հաղոր-
դել Կիլիկիոյ ժողովրդեան, և ես այդ հրամանները հե-
ռազրաւ հաղորդեցի իմ ժողովրդեանս: Ուրեմն ալ եկած
հասած է իմ Աթոռս վերադառնալու օրը:

«Սիրելի ժողովուրդ,

«Կիլիկեցի ժողովրդեան պիտի աւետեմ թէ՛ Պօլսոյ
ձեր եղբայրակիցները, ձեր Կաթողիկոսը յանչափ պա-
տուեցին, յարգեցին ու մեծարեցին, և տարակոյս չկայ
թէ այդ յարգական ցոյցերը ձեր դէպ ի Կիլիկեցի ժո-
ղովրդեան ունեցած անկեղծ զգացումներուն արտա-
յայտութիւնն է: Դուք պարտաւորութեան տակ դրիք
զիս և Կիլիկեցի ժողովուրդը: Իմ ժողովուրդիս ազգակցա-

կան բարեւները ես ինքս անձամբ բերի և ձերինը ես պիտի տանիմ զարձեալ:

«Մեկնելու առթիւ պարտք ունիմ խորին երախտագիտութեան առ Ն. Կայս. Վեհափառութիւն: Երբ ներկայացայ Վեհ. Սուլթանին, տպաւորութիւնս այն եղաւ թէ՛ Ն. Կայս. Վեհափառութիւնը աղբիւր է ամենայն բարեաց, Որմէ կը բղխին միշտ գութ ու սէր և Առաքեալին ըսածին պէս այդ իշխանութիւնը Աստուծմէ տրուած է՝ հպատակներուն բարօրութեանը համար:

Աշխարհ է, սիրելի ժողովուրդ և կը գտնուին չարեր ալ, բարիներ ալ, տգէտներ ալ իմաստուններ ալ և ես ուրախութեամբ կը տեսնեմ թէ օրըսփօրէ մեր մէջ կը բազմանան բարիները, հաւատարիմները և իմաստունները, որոնք կը վարձատրուին Կայս. Կառավարութենէն: Իմ խորունկ շնորհակալութիւնս և երախտագիտութիւնս հոս, Ս. եկեղեցւոյ մէջ և առաջի Աստուծոյ յայտնելով, կը յորդորեմ սիրելի ժողովուրդ որ ձեր հպատակութեան պարտականութիւններուն մէջ չթերանաք, որովհետև մեր զարգացումը, մեր յառաջդիմութիւնը մեր անկեղծ հպատակութենէն կախում ունի:

«Շնորհակալութիւն Օսմ. Պետութեան բարձրապատիւ նախարարներուն, որոնք ամէնքն ալ յարգալիր ու պատուալիր ընդունեցին և Կիլիկեցի ժողովրդեան տնտեսական ու կրթական խնդիրներուն վրայ հարցումներ քրին և ես տեղեկութիւններ տուի, ու նշմարեցի թէ անոնք ալ կը ցանկան մեր յառաջդիմութեանը:

«Շնորհակալութիւն համայն ժողովրդեան Հայոց, որ ի Կոստանդնուպոլիս: Դուք սպասածէս աւելին ըրիք Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին և պարտաւորեցիք որ ես տիւ և գիշեր աղօթեմ ձեր ընտանեկան երջանկութեան, ձեր զաւակաց յառաջդիմութեանը և ձեր բարենպատակ գործերուն յաջողութեանը համար: Յուսով եմ որ աղօթքներս լսելի պիտի ըլլան Աստուծմէ և անոր Աջը միշտ անպակաս պիտի ըլլայ ձեր մէջէն, որպէսզի չմոլորիք, չիյնաք ու չսալթաքիք:

«Մեր նախնիքները կը կարծէին թէ միայն աշխարհի չորս ծագելէն հովեր կը փչեն, բայց հիմա, ամէն կողմէ կը փչեն և այդ հովերէն շատերը վնասակար են:

Ես կը մաղթեմ որ այդ վնասակար հովերը չհասնին ձեզի և Տէրը ձեզ պահէ ամէն այս տեսակ վնասաբեր հովերէն, կեղծ քահանաներէ և սո՛ւտ մարդասէրներէ:

«Երեսուն և եօթը եկեղեցի կայ Պօլսոյ մէջ, բայց ես որ առաջին օրհնութիւնս ասկէ տուի ձեզի, դարձեալ իմ վերջին օրհնութիւնս այս եկեղեցիէն կուտամ, սիրելի ժողովուրդ:

«Կ'օրհնես ձեզի որքան կեանք ունիմ և Աստուծոյ օրհնութիւնը միշտ անպակաս ըլլայ ձեր վրայէն»:

Ն Օծութիւնը լուզուած Իր այսքան կանուխ տըրուած հրաժեշտէն, քորոյի միջոցին չկրցաւ զսպել զինքը և արցունքներ հոսեցան աչերէն, մինչ ժողովուրդը զգացուած և սրտաշարժուած՝ ամէններով կպատասխանէր նորա հայրապետական օրհնութիւններուն և բարեմաղթութիւններուն: Ս. Պատարագէն ետք Ամեն. կաթողիկոսը գնաց Ներսէս Պատրիարքին և Պէդճեան Յարութիւն ամիրայի գերեզմաններուն քով և հոգւոյ արտասանեց և ապա գնաց Երուսաղէմատուն:

Վեհ. սուլթանը կամենալով իւր Կաթերական շնորհաց արժանացնել զս. կաթողիկոսն Կիլիկիոյ, ոչ միայն առաջին կարգի Մէծիտիէ և Օսմանիէ պատուանշտաններ շնորհեց նորան, այլ և Կիլիկիոյ վանքին սեպհական Դլանի ագարակը, զոր մեռնող Մկրտիչ կաթողիկոսն իւր անուան վրայ դարձուցած ըլլալուն համար Սահլիլ ինկած էր, և կառավարութիւնը աճուրդով ծախու հանած էր, միջնորդութեամբ Տ. Մաղաքիա պատրիարքին արգելած էր վաճառումը, այս անգամ շնորհեց կրկին սեպհականութիւն վանքին:

Շնորհեց վանքապատկան ստացուածոց արքունի տրոց երկու հարիւր ոսկիէն աւելի դիզուած պարտքը:

Շնորհեց կաթողիկոսին անձին 3500 զր. ամսական, որ պիտի ընդունի ամսէ ամիս տեղական կառավարութենէն (այս այն ամսականն է՝ որ Մկրտիչ Քէյֆսիզեան

կաթողիկոսը իւր չարահայտութեամբ յաջողած էր ընդունիլ պետական գանձէն)։

Բաց աստի արտօնեց Սսոյ վանուց և Տաճարի վերանորոգութեան համար հարկ եղածն ի գործ դնել։

Ս. կաթողիկոսը խնդրած է եղեր գրաւոր կերպով իւր թեմի մէջ գտնուող ալլ և ալլ արժանաւոր անձանց համար պատուանշաններ, որոց մասին պարտ ու պատշաճը տնօրինել Բ. Դրան հրամայուել է Կայս. պալատէն։

Ս Պատրիարքը կաթողիկոս սրբազանի գալէն յետոյ հրաւիրած էր Մայրաքաղաքիս մեծատունները, որ ի պէտս շինութեան Դպրեվանուց Սսոյ Աթոռում հանգանակութիւն մի բանսն իւրեանց մէջ, յորմէ կը յուսացուի երկու հազար լիւրայի գումար մը գոյանալ։

Ի նորոյ իմացանք, որ Բ. Դրանէն հարցում եղել է Ատանայի կառավարչին (վալիին) թէ որչափ ծախքի կարօտ է Սսոյ վանքի և Տաճարի նորոգութիւնը, որ կը նշանակէ թէ՛ նորա համար ևս գումար մը պիտի շնորհուի։ Բաց աստի սուլթանը հրամայած է, որ տասն աշակերտք ձրիաբար ընդունուին ի վիճակէն Կիլիկիոյ Կ. Պօլսոյ բարձրագոյն վարժարանաց մէջ։

ՊԱՐՈՆԻ

Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ Մ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆԻՆ

(Հաղորդեց Ն. Շախազիզ)

25 ին սեպտ. 1865. Մոսկուա.

Որովհետև իմ պաշտօնի պայմանեալ տարիքը մօտ լինելով իւրեանց լրանալուն, ցանկալի էր ինձ թեթեւացնել իմ անձը այս և այն նիւթական ծանրութիւնից, որովհետև տակաւին երկրայութեան տակ է իմ աւելի երկար մնալը, կամ թէ չմնալը Մոսկուայի մէջ, վասն որոյ ես արժան համարեցի որպէս և իցէ վաճառել իմ տունը, և արդէն վաճառեցի, թէպէտ կը մընամ այստեղ մինչև հոկտ. 10—12: Այս առաջին բեռն էր, որ թափեցի վերայիցս. մնում էր ինձ այսուհետև մեր անբաղդ Հիւսիսփայլի մնացած տետրակների հոգւր, բայց և դորանից մի մասը առատաձեռն ձրի պարգևատրութեամբ սորան և նորան բաժանեցի: Բայց դեռ բաւական շատ մնում է ինձ, որ ես յոյս ունիմ մի օր անձամբ տնձին յանձնել մեր հայկական սերունդին, եթէ Աստուած կը յաջողէր իմ կամիւր և առնելը: Ձեզ յայտնի կը լինի, որ դուք շատ ու շատ տարիներից յառաջ իմ մօտ դրած ունիք մի չեմօդան՝ ամենևին լիքը, թէ ինչ թղթերով կամ գրքերով — ինձ անյայտ է, որովհետև ինչպէս կապած ու կաշկանդած յանձնել էք ինձ, այնպէս էլ ողջ և առողջ ձգած կայ այնտեղ. կայ նոյնպէս Ձեր վաղաբաղդ էյժեն Սիւի թափառական հրեայի թարգմանութեան օրինակները, և բաւական բազմաթիւ: Մի քանիքը դոցանից ես բաշխել եմ սորան և նորան, իմ յատուկ թեթեւանալու համար: Չկարծեմ թէ սորա վերայ դուք բարկանաք, որովհետև աւելի լաւ եմ համարել Ձեր հոգու վաստակքը մարդու ձեռք անցուցանել, քան թէ մկների և ակիսների ապակա նութեան տակ ձգել:

Իմ ալփմեան թախանձագին խնդիրս Զեզանից ալն է, որ հոգաբարձութիւն գործէք Ձեր սեփականութիւնը—չէմոգանը և թէ էլ ժեն Սիւի թարգմանութեան օրինակները—որոց ձեռամբ Ձեզ հաճոյ կրլինի, առնուլ տալու իմ մօտից և տնտեսելու որպէս կամիք, որովհետև դոցա մնալը ինձ մօտ պիտի պատճառէր ինձ մեծ ծանրութիւն օտար վարձու բռնած տների մէջ, մանաւանդ որ ես մեր յատուկ ունեցած արկղներից, պահարաններից, զրբերից, կարասիքներից նեղացած եմ, ըստ որում մարդ չը գիտէ, թէ ուր պարտակէ ալգքան նիւթերի բազմութիւնը: Քանի որ իմ տանս էի, մի կերպով ամփոփում էինք դօրան, բայց այսուհետև օտար տների մէջ բնակելով, մեր յատուկ նիւթեղէնի համար դժուար թէ գտանելու ենք հարկաւոր տարածութիւնը, և դու գիտես Մոսկուայի վարձու բնակութիւնների պայմանքը:

Ինչ գրեմ Ձեզ Մոսկուայից. իմ կեանքս շատ միատեսակ անցանում է ընտանեկան աշխատութիւնների, հոգսերի և տառապանքի մէջ. օրը մի ժամ պարապած եմ ինստիտուտում: Ընկերական կեանք չկայ և եղած չէ երբէք, բացի մին ու էէս բարեկամից և ծանօթից, որ կարող էի տեսանել իմ տանս: Կատկովի գրուածքը Թիֆլիսեան անցքի վերայ և նորա պատասխանը Թիֆլիսից կարդացած կլինիս: Կապիովը մի բանով զինաթափ է կացուցանում մտածողի դատապարտող դատաստանը նորա վերայ, այսինքն նորանով, որ ընդունել է իւր լիմարական և վարիվերոյ գլխածների խելացի և հիմնաւոր պատասխանք: Արդարև ցաւելի է, որ մի Կատկովի պէս վեղճօստագէտ պիտի իւր կարող ազդեցութեամբ աղաւաղէ հասարակաց կարծիքը, տալով ժողովրդին չգիտես որ տեսակ անճոռնի կարծիքներ և հայեացք, և այո՛ ալնպիսիներ, որ աւելի նախատինք էին մի զօրաւոր տէրութեան, քան թէ փառք: Բայց Կատկովը շատ փոքրոգի մարդ է. ինքը սոստիկ երկիւղ ունի հայերից, վրացիներից, թաթարներից. մի գուցէ դժբաժնի մի օր բարձրացնէին իւրեանց ազատ թագաւորութեան դրոշմը: Ողորմելին, չգիտէ, որ եթէ այդ տգէտ և թուլ ազգերին թագաւորութիւն ևս բաշխէիր, ին-

քեանք պիտի իսկոյն հրաժարուէին դոցանից, կամ եթէ իմարութեամբ յանձն առնուին, ինքեանք պիտի միմեանց միս ուտէին, ինքեանք իւրեանց զազանաւան զէնքով և անմիաբանութեամբ կործանէին իւրեանց անձր: Ինչ և իցէ, մենք ունինք ուրախութեան տեղիք, որ վերջապէս ճշմարտութիւնը յաղթուի եղաւ: Սատակեցաւ և Ալվազը, բայց մեռաւ և կաթողիկոսը, առանց տօնախմբելու իւր յաղթութեան ասնը, որ Կայսերական հրամանով պատրաստուած էր նորան: Որպէս կընթաւան Հայք աշուհետէ, որպիսի կաթողիկոս կընտրեն իւրեանց համար, ես ոչինչ յուսալու չունիմ դորանից, որովհետեւ մի ընտրութիւն, առանց ստուգ վերահսկողութեան ընտրելի անձին արժանաւորութեան—ինչպէս միշտ եղած է մեր ազգի մէջ և կլինի—երբէք կարող չէ մի բարի հետեանք ունենալ, բայց ընտրողը տէրութիւնն է ազգի քամակում և ազգի անունով: Այնուհետեւ ինձ ու քեզ ինչ: Ես իմ կարծիքս այս խնդրի մասին գրեցի Թիֆլիս մի քանի մօտ բարեկամների:

Մինչև 11 Հոկտ. Ձեր նամակը գտանելու է ինձ իմ հասցէով:

Ձեր անփոփոխ բարեկամ

Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

ԾԱՆՈԹ. Այս նամակը մենք ստացել ենք Նալբանդեանցի քրոջ որդի պ. Յովհաննէս Խաչատրեանից հանգուցեալի շատ ուրիշ թղթերի հետ միասին, որոնց մասին մենք քանիցս առիթ ենք ունեցել յիշելու մեր Նալբանդեանցին վերաբերեալ գրուածներին ծանօթութիւններին մէջ:

Այս նամակը կարևոր է մեզ համար, բացի իւր հետաքրքրական բովանդակութիւնից, և նորանով, որ ուղղուած է Նալբանդեանցին և ցոյց է տալիս այն բարեկամութիւնը, որ եղել է «Հիւսիսափայլի» այդ երկու գլխաւոր աշխատակիցների մէջ և որ այդ բարեկամութիւնը մնացել է նոցա մէջ անփոփոխ մինչև վերջ:

Մեր ձեռքին եղածը նամակի բնագիրը չէ, այլ պատճէնը և այն էլ ընդօրինակուած մի անգրագէտ մարդու ձեռքով, ուստի և լի է տառասխալներով և կէտաղբրական վրիպանքներով, որոց կարևորները մենք ստիպուած եղանք ուղղել:

Ե. ՇԱՀԱԶԻԶ

ԳՐԱԿԱՆ ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐԸ

Ա. ԳՐԻՓ ՀԱՅՖԻԼԵԹԻ

I.

Որևէ հեղինակի աշխատութեան գնահատութիւնը կոչուում է քննադատութիւն—կրիտիկա, հետեապէս այդ գնահատութիւնը պէտք է լինի ոչ թէ կամայական, այլ պատճառաւորաւ, որպէս զի կարող լինի ճիշտ ուղղութիւն տալ հասարակական կարծիքին, եթէ դա դեռ չի կազմակերպուել, ուղղել՝ եթէ սխալ է կազմակերպուել և պատճառաբանել՝ եթէ անպաշտօն է: Այստեղից արդէն այն է հետևում, որ իր կարծիքը մեզ թելադրել ցանկացողը լիովին ձեռնհաս պէտք է լինի այն գերին, որ նա ստանձնում է:

Վօլտէրն ասում է. «Ուշի ուշով դիտելով գրական քննադատութիւնը, անկարելի է չզարմանալ, որ ոմանք յաւակնութիւն են ունենում հասարակութեան իրաւունքը իրանց սեահականացնել, դատում են նրա փախարէն ու նրա անունից և հեղինակօրէն դատողութիւն տալիս այն տպաւորութիւնների մասին, որ իսկապէս ուրիշները պէտք է զգային»: Այդ հանգամանքը գուցէ վարմանալի լինէր, եթէ գնահատութեան չափը լինէր անձնական զգացմունքը, եթէ որ գոյութիւն չունենար լաւ ու վատ ճաշակ ասուած բանը: Վօլտէրը իր «իմաստասէրի բառգրքում» գրում է. «Ասում են՝ ճաշակի մասին չեն վիճում. և այդ շատ ճշմարիտ է, եթէ վերաբերում է անհատի զգայական ճաշակին, այսինքն՝ զգուանքի կամ հաճոյքի զգացմունքին, որ մեզանից իւրաքանչիւրը տածում է դէպի այս կամ այն կերակուրը: Սակայն խնդիրը բոլորովին փոխում է, երբ խօսքը արուեստի մասին է: Ինչպէս որ իրօք լինում են իսկական բանաստեղծական գեղեցկութիւններ, այնպէս էլ, անկասկած, կան թէ լաւ ճաշակով մարդիկ՝ ընդունակ հասկանալու

այդ գեղեցկութիւնները, և թէ վատ ճաշակ ունեցողներ, որոնց համար անեկատելի են մնում զրանքս: Եւ այդ ճաշակը կամայական բան չէ. այլ խնդիրն այն է, որ մատենախօսը՝ որ և է գրուածք քննադատելիս, պարտաւոր է ղեկավարուել ընդունուած գրական վարդապետութեամբ: Իր «Մտքեր» երկի մէջ Պասկալը արամտութեամբ համեմատում է՝ ոչ մի վարդապետութեամբ չղեկավարուող քննադատին այն մարդու հետ, որ կամենում է առանց ժամացոյցի գուշակել ժամանակը: Հարկաւ կարող է պատահել որ այդ գուշակութիւնը ճիշտ դուրս գայ, սակայն աւելի ևս հաւանական է որ նա սխալուի:

Ստեղծագործութեան գործողութիւնը հոգեբանութեան անմեկնելի հարցերից մինն է դեռ ևս: Այդ պատճառով էլ մենք դեռ անկարող ենք բացատրել այն երևոյթը, որ իրօք գոյութիւն ունի, այսինքն այն՝ որ մեծ գեղարուեստագէտները իրանց մտքի տեսութեամբ գիտեն գրական ճաշակի այն օրէնքները, որոնցով հեղինակները ղեկավարում են իրանց ստեղծագործական ձեռնարկութիւնների մէջ: Եւ հէնց զրանից է ծագում այն, որ քանի մի հոշակաւոր գրողներ բոլորովին հերքում էին գրական քննադատութիւնը: «Հանճարը, — հպարտութեամբ գրում էր Վիկտօր Հիւգօն, — մի փառահեղ սար է, որին պէտք է՝ կամ մօտենալ և կամ հեռանալ նրանից: Բայց եթէ վճռել էք մօտենալ, ապա ուրեմն պարտաւոր էք ապշած մնալ՝ առանց ձեզ հաշիւ տալու»: Վօլտէրը աւելի սուղօղջամիտ խելքի տէր լինելով, այդպիսի ծայրայեղ կարծիքներ չէր յայտնել, մանաւանդ որ ինքը ևս կրիտիկոս էր և փառաւոր կերպով քննել էր Վօրնէյի երկասիրութիւնները: Սակայն «Վանդիկի» հեղինակը կարծում էր, թէ միմիայն ճշմարիտ բանաստեղծներն ու գեղարուեստագէտները կարող են լաւ ճաշակի տէր լինել, ուստի նրա կարծիքով, միայն այդպէսներն իրաւունք ունին իրանց նմաններին քննադատելու: Եւ նա թունալից երգիծանքներ է թափում ու խորին արհամարհանք տածում դէպի երդուեալ քննադատասուածները: Պրանք Լիւչպէս Լին համարձակում իր գրուածքները քննադատել: Վերոյիշեալ «Իմաստասէրի բառգրքում» Վօլտէրն ասում է «ընտիր գրականութիւն ունեցող քաղաքակիրթ ազգերի մէջ երևան են եկել՝ ի պաշտօնէ հմուտ մասնագէտ քննադատներ, որոնց պարտաւորութիւնը նոյնն է, ինչ որ այն հմուտ երչկավաճառներինը, քի խոզի լեզուին նայելով ի-

մանում են կենդանու առողջ լինելը և թէ բաւականաչափ ճարպ ունենալը, Գրական երչկավաճառները անպէտք են համարում բոլոր հեղինակներին, ինչպէս որ հիւանդ խոզերին, որոնց վրայ նկատած հիւանդութիւնների մասին ամիսը երկուերեք անգամ կանոնաւորապէս զեկուցումներ են տալիս:

Բանաստեղծ և քննադատ Թէօֆիլ Գոտիէն պակաս խիստ չէր գէպի այդ երգուեալ կրիտիկոսները: Այդ կրիտիկոսներից մէկին նա պատասխանել էր. «Բայց դուք սկսեցիք քննադատութեամբ պարապել միայն այն ժամանակ, երբ դառն փորձով համոզուեցիք, որ դուք անպէտք էք թէ բանաստեղծի և թէ վիպասանի համար»: Մի այլ տեղ Գոտիէն կրիտիկոսին համեմատում է այն ոսկրանիչի հետ, որի վրայ գնդվարախաղի մէջ կարամբօլներն ու վատ հարուածներն են նշանակում:

Ժան Ռիչպէնը՝ որի «Gueux» և «Blasphèmes» երկերը խստութեամբ քննադատել էին կրիտիկոսները, — մխիթարուել էր նրանով, որ նրանց ամենքին էլ որձատկրտած աքաղաղ էր անուանել և յայտնել, թէ ամեն մի քննադատ տանջուում է ուղեղի փափկութեամբ:

Իսկ միւս կողմից նրանք՝ որ շնորհիւ իրանց իմացականութեան դառնում են գրական երկերի դատաւորներ, ոչ միայն հակամիտ են ամեն մի տաղանդ կրիտիկայի ստորադրեալ նկատելու, այլ և պատրաստ են ստրկական հնազանդութիւն պահանջելու այդ գրական ստորադրեալից:

«Չարաչար սխալում են նրանք, — ասում է Բրիւնետիէրը, — որոնք կարծում են, թէ որևէ գրականութիւն վարդացել է և կամ կարող է դարգանալ առանց կրիտիկայի խնամակալութեան և աջակցութեան: Սև արգէն մօտ երեքհարիւր տարի կլինի, ինչ կրիտիկան Ֆրանսիական գրականութեան ոգին է կազմում»:

Ինչ ասել կո՛ւզէ, որ գեղարուեստգէտը պարտաւոր չէ կուրօրէն ենթարկուել կրիտիկայի օրէնքներին, երբ վերջինս նեղ, պայմանական կանոնների գերին է դառնում, փոխանակ ենթարկուելու ճշմարտութեան ու գեղեցկութեան յաւիտենական ու անփոփոխելի օրէնքներին: Բայց թէ հեղինակը՝ ինչքան էլ մեծ լինի, չեղում է այդ յաւիտենական ու անփոփոխելի օրէնքներից, այն ժամանակ նրա գրուածքները պէտք է խիստ կրիտիկայի ենթարկուեն: Մինչև անգամ ինքը Պօրնէյլը ևս համամիտ է այդ բանին: «Ամենքը ևս ասում էին, — գրում

է նա, — որ «Հորացիոս» ողբերգութեանս մէջ Կամիլի մահը փշագնում է վերջաբանը: Այդ բանից զրդուած ես նորից աչքի անցկացրի ողբերգութիւնս և՛ համոզուելով այդ բանում, փոփոխութիւններ մտցրի»:

Բացի դրանից, թէպէտ և չի կարելի հերքել կրիտիկայի ահագին ազդեցութիւնը թէ՛ հասարակութեան և թէ՛ հեղինակներին վրայ, թէպէտ և չի կարելի ուրանալ, որ կրիտիկան լաւ ճաշակ է մշակում, եթէ նա սրամիտ է և անկողմնապահ, բայց և այնպէս պէտք է խոստովանի, որ չափազանց յանդգնութիւն է տաղանդից պահանջիլ, որ նա մտնի կրիտիկայի խնամակալութեան սակ: Կրիտիկան գոյութիւն չէր ունենալ, եթէ գրականութիւն չլիներ: Կրիտիկան աւելի է պարտական գրականութեան, քան վերջինս առաջինին: Հորացիոսը կրիտիկայի դերը համեմատում է յեսանաքարի հետ: «Յեսանաքարը, —ասում է նա, — կարող է երկաթն այնպէս սրել, որ նա կտրի, բայց ինքը կտրել անկարող է»:

Funger vice cati acutum

Reddere, quae ferrum valet, exsors ipsa secandi.

Թէպէտև գիշարուեստն ստեղծուելիս առանձին օրէնքների է ենթարկում, բայց և հակամէտ է կարծելու, թէ ինքն ազատ է այդ օրէնքների վերահսկողութիւնից. որովհետև յանկարծակի ոգևորութեան բուպէին յաճախ իրան է ստորադրում նրանց: Քննադատն էլ է ղեկավարում ճշմարտութեան և զեղեցկութեան օրէնքներով: Եւ որովհետև քննադատի պարտականութիւնն է յիշեցնել հեղինակին այդ օրէնքները, եթէ արուստգէտը չեղուած լինի նրանցից, այդ պատճառով իսկ հակամէտ է կարծելու, թէ թեզիսներ որոշողն ինքն է: Այն ինչ նա այդ իմացել է ինչպէս մեծ հեղինակների օրինակի իրկերից, որոնք յորինուած են ներշնչմամբ, այնպէս և մարդկային հոգու օրէնքները բացատրող փիլիսոփաների և հոգեբանների աշխատութիւններից: Աւելին կասենք. եթէ խնդիրը վերաբերում է վարդապետութեան, այն ժամանակ պէտք է դիմել փիլիսոփայութեան, որովհետև միայն նա կարող է բացատրել երևոյթների հիմունքը: Այդ ղէպքում քննադատութիւնը նմանում է բարոյագէտի:

Երբ Լա. Բրիւիէրը կամ Լա. Ռօչֆուկոն դատապարտում էին մարդկանց վարմունքը, պախարակում և կամ գովաբանում նրանց արարմունքները, նրանք այդպէս էլն անում, հիմնուե-

լով անկասկած, բարոյական քանի մի սկզբունքների վրայ: Սակայն այդ սկզբունքները իրանց մշակածը չէ. այլ նրանք միայն օգտուել են Պղատոնի, Արիստոտէլի, Նպիկուրի և կամ Զենոնի եզրակացութիւններից: Նոյնկերպ էլ՝ ոչ թէ քննադատը, այլ փիլիսոփան է, որ մեր տպաւորութիւնների վերլուծմամբ հաստատում է այն գեղեցկութեան իսկական հիմունքները, որի արտայայտիչներն են հանդիսանում գրողների գլուխ գործոցները:

Ահա թէ Մօլիէրը իր՝ «Քննադատութիւն կանանց դպրոցի» աշխատութեան մէջ ինչ է ասում գեղեցկութեան այդ հիմունքների մասին. «գուցէ ձեզ հաւատացրել են. թէ արուեստի կանոնները չափազանց դժուարըմբռնելի են և թէ աշխարհիս երեսին նրանցից աւելի խորին գաղափք չկայ. դուք մի հաւատաք այդ քանին, Իսկն ասած՝ այդ կանոնները ամենքին հասկանալի դիտողութիւններ են, որ արել է առողջ միտքը այն մասին, թէ ինչն է ձանձրալի և ինչը հաճելի: Հէնց այդ առողջ միտքը՝ որ նշմարած է այդ կանոնները, միշտ էլ կարող է թեւադրել նաև առանց Հորացիոսի կամ Արիստոտէլի օգնութեան»:

Հաւանական է որ Մօլիէրը եւ՝ Հոմերոսի ու Էսքիլի նման գեղեցկութեան օրէնքներով առաջնորդւում էր՝ բնագդմամբ, երբ ստեղծագործում էր իր կօմիդիաները: Միայն թէ անհրաժեշտ է լինում ճշտութեամբ որոշել այդ կանոններին ու խստիւ սկզբունքներ մշակել և կամ՝ առաջնորդուելով մեր հոգու անփոփոխելի հիմունքներով, պէտք է զգացւում լուստբանել այդ կանոնների օրինականութիւնը, այն ժամանակ պէտք է գործին ձեռնամուխ լինի ոչ թէ քննադատը, այլ փիլիսոփան: Ո՛չ Հոմերոսի հռչակաւոր մեկնիչ Արիստարքոսը, որի անունը յայտնի է ամեն մի օրինակելի և անկողմնապահ քննադատի և ոչ «Հրովարտակների» հեղինակ Հորացիոսը հաստատեց դիւցազնական բանաստեղծութեան հիմնական օրէնքները, այլ այդ արաւ մինը այն նշանաւոր մտքերից, որոնք կարող են փաստելից երևոյթների օրէնքներին անցնել. — այդ արաւ Արիստոտէլը, որ իր «Պօէտիկ» երկի մէջ պարզաբանել է բանաստեղծական ստեղծագործութեան հիմունքները, ինչպէս որ իր՝ «Մէթաֆիզիկ» աշխատութեան մէջ ցոյց է տուել ճարտասանական արհեստին: Փիլիսոփայութիւնը ինչպէս որ ընդգրկում է տրամաբանութիւնը (գիտութիւն ճշմարտութեան մասին), այնպէս էլ էսթետիկան (գիտութեան գեղեցկութեան մասին): Գեղեցկագի-

տութիւնը ստորագրել կրիտիկային, նշանակում է ընթանալ իրերի բնական կարգի դէմ, նշանակում է դատաւորին ընդունել օրէնսդրի տեղ:

Գուցէ ինձ առարկեն թէ քննադատներից ոմանք լաւ ծանօթ լինելով փիլիսոփայութեան հետ, կարող են յաւակնութիւն ունենալ միաժամանակ թէ դատաւորի և թէ օրէնսդրի փառք վայելելու: Ինչպէս նաև կարող են ասել, թէ քննադատութեան աւագարէզը նրանց հնարաւորութիւն է տալիս գործադրելու փիլիսոփայական տեսութիւնը:

Տէնը իր՝ Տիտոս Լիվիոսի մասին քննադատական ուսումնասիրութիւնը այսպէս է սկսում. «մարդս,—ասում է Սպինօզան,— ո՛չ թէ կազմում է պետութիւն պետութեան մէջ, այլ բնութեան մէջ միայն ամբողջութեան մի մասը: Մեր հս ք կազմող մեքենայի վարմունքը ևս կանոնաւորուած է այնպէս, ինչպէս որ աշխարհիս նիւթական երևոյթները, որի մէկ մասն է կազմում այդ մեքենան: Իսկ թէ Սպինօզան իրաւացի էր, այդ ևս կոպացուցանեմ հետեւալ օրինակով, որ նա տուել է Տիտոս Լիվիոսի քննադատութեան մէջ: Բրիւնետիէրը իր՝ գրական էվօլյուցիայի տեսակներ հեղինակութեան մէջ այսպէս է բնորոշում այն խնդիրները, որ նա վճռում է յիշեալ աշխատութեան մէջ:

«Այն քննադատութիւնը, որ հիմնուած է Ժօֆրուա Սէնտ Իլէրի և Կիւվիէի՝ կրիտիկայի բնական պատմութեան համեմատութեան վրայ, մենք կաշխատենք փոխարինել կամ լրացնել այլ քննադատութեամբ, որ հիմնուած լինի Պարվինիզմի զարգացման տեսականութեան վրայ»: Թէպէտ այդ երկու փիլիսոփան էլ աշխի ընկնող մտածողներ են, թէպէտ դրանցից իւրաքանչիւրը ընդարձակել է քննադատութեան չրջանը և նրա մէջ բաւականաչափ ինքնուրոյնութիւն մտցրել, բայց և այնպէս թէ մէկը և թէ միւսը հանդէս են գալիս ուրիշի փիլիսոփայական վարդապետութեամբ. — մինը Սպինօզայի քարոզած համաստեղծութեամբ, միւսը Պարվինի ձևափոխութեամբ:

Գալով այն բանաստեղծներին, որոնք գրում են բանաստեղծութեան վարդապետութեան մասին և տեսականը միացնում գործնականի հետ (և չատերն են այդպէս), ինչպէս որ այդ արին Հորացիոսը իր «Հրահանգներ» երկի մէջ, Բուալօն իր «Քերթողական Արուեստ»-ում, Կօրնէյը իր «Ճառերում», Ռասին իր երկերի յառաջարաններում, Վիկտօր Հիւգօն իր կոչերի մէջ, այո՛, ինչ վերաբերում է այդ բանաստեղծներին, դը-

րանք փառաւորապէս ապացուցեցին, որ իրանք գիտեն այն տեսակ բանաստեղծութեան օրէնքները, որ սիրելի էր իրանց: Եւ ճիշտ որ՝ դժուար է ենթադրել, թէ նա՝ ով պարապում է յայտնի արհեստով, չխորհէր այդ արհեստի պայմանների մասին: Յամենայն դէպս բանաստեղծների տեսութիւնը՝ ըստ մեծի մասին, դիմակաւորեալ գովաբանութիւն է արհեստի այն ձևի մասին, որով իրանք զբաղուած են առանձնապէս, և այդ տեսութիւնները մի մի պաշտպանողական ճառեր են, որոնց նպատակն է ապացուցանել իրանց դպրոցի գերազանցութիւնը ուրիշից: Հորացիոսը իր «Հրահանգներում» գովաբանում է յունական գրականութեան ձևերը. Կօրնէյը պաշտպանում է իր թատերական մատենագրութեան տեսութիւնը իր հակառակորդներին: Միկտօր Հիւգօն իր «Կրօնական» պատմական մեծ դրամայի յառաջաբանում ռօմանտիկական դրամայի տեսութիւնն է առաջարկում, որպէսզի դասական ողբերգութեան փառքը նսեմացնէ:

Ուրեմն այսպէս, թէև մենք քննադատներն և նոյնիսկ բանաստեղծների մէջ ևս տեսական գիտութեամբ պարապողների հնր հանդիպում, որովհետև տեսականն ու գործնականը՝ այսպէս ասած, չօչափում են իրար, ըսյց եւ այնպէս քննադատութեան շրջանում մենք պարտաւոր ենք զանազանել կանոններ մշակող տեսականներին իսկական քննադատներից, որոնք օգտուում են այդ կանոններից, որպէսզի կարողանան դատողութիւններ տալ գրական երկերի մասին: Բացի դրանից մենք պէտք է դրանցից ջոկենք փիլիսոփաներին, որոնց ազդեցութիւնը՝ մեծ թէ փոքր չափով ակնյայտի երևում է ամենքի վրայ:

II

Այժմ ենթադրելով թէ մեր առաջ մի գրական երկ կայ, տեսնենք թէ տեսականներն ու կրիտիկոսները ինչպէս կը քննադատեն այդ երկը:

Սախ և առաջ մեծ հեղինակների մօտ մենք կը տեսնենք մարդկային կեանքի պայծառ ու կենդանի պատկեր. վասնզի այդ հեղինակները՝ օժտուած լինելով նուրբ դիտողականութեամբ, կարողանում են՝ ամեն երկրի ու ամեն ժամանակի մարդու մէջ երևան հանել այնպիսի հանրամարդկային գծեր, որոնք գտնուում են մեզանից ամեն մէկիս մէջ: Բացի դրանից

մեծ տաղանդը կարող է ստեղծել նաև անհատական տիպեր, որովհետև նա կատարելապէս ուսումնասիրել է իր նկարագրած ժամանակները: Այդպիսի երկերի հետ ծանօթանալով՝ մենք կարող կլինինք ուսումնասիրել զաղափարների յաջորդական ծագումը, կիմանանք ժամանակի կամ ազգութեան ոգին, կըտեսնենք, թէ այս կամ այն քաղաքական կամ ընկերավարական պայմանները ինչպիսի ազդեցութիւն կարող են ունենալ բնաւորութիւնների վրայ:

Բայց դեռ այդ բոլորը չէ. մեծ հեղինակների նկարագրած գեղարուեստական ճշգրիտ դէմքերից, բարիի և չարի ստույգ պատկերներից, որոնք միշտ պատերազմում և յաջորդաբար յաղթանակ են տանում միմեանց վրայ, լուսաւորուելով մեր գիտակցութիւնը, մենք հնարաւորութիւն ենք ստանում պարզ հաշիւ տալ մեզ մեր բոլոր շրջապատի մասին: Մէկ խօսքով՝ այդ գրողները՝ իրանց երկերի կատարելութեամբ յարուցանում են մեր մէջ հիացումն, որ զգացմունքներից ամենաբարձրն է ու ամենամաքուրը: 'Իրանք' ուսուցանելով մեզ, կարծես զբաղուած են միայն այն բանով, որ գայլեցնեն մեզ: Բայց զարթեցնելով մեր մէջ գեղեցկի առաջ ծնրադրելու զգացմունք, միեւնոյն ժամանակ նրանք մեզ սովորեցնում են սիրել բարին և ճշմարտութիւնը: 'Իրա համար նրանք մեզ մտցնում են արուեստի կախարդական աշխարհ, որ լիքն է իրանց հանճարի ստեղծած սրտառուչ և չքեղատեսիլ դէմքերով:

Ահա այդպէս, մեծ գրողները մեզ տալիս են մարդկային սրտի իսկական պատկերը և այն բանի պատմութիւնը, թէ դարերի ընթացքում ինչ փոփոխութիւն է կրել մարդս. նրանք նկարագրում են չարի և բարիի միջև գոյութիւն ունեցող անվերջ կռիւր և պատկերացնում այնպիսի պայծառ դէմքեր, դէպի որոնց ձգտում է մեզնից ամեն մէկը իր երազանքների մէջ:

Ահա այդտեղից են ծագում քննադատների զանազան տեսակները:

Քննադատներից ոմանք ուշադրութիւն են դարձնում միմիայն գրութեան կատարելութեան վրայ, վասն զի նրանց միակ հոգսը գրութեան գեղեցկութիւնն է: 'Իրանք այնպէս են կարծում, թէ գեղարուեստը ամեն ինչ արած կը լինի, եթէ նրա երկը մեր մէջ զարթեցնէ մաքուր յուզմունքներ, որոնք ստիպեն մեզ աւելի ուշադրութեամբ քննել գեղեցկութիւնը: 'Իրանք կարծիքով այդ է արուեստի գլխաւոր նպատակը: Նւ եթէ դե-

քանք խորհուրդներ են տալիս, այդ լինում է այն մասին, թէ ինչպէս պէտք է հասնել ձևի կատարելութեան: Իսկ եթէ գովում են կտմ պարսաւում որևիցէ երկ, այդ բացառապէս այն պատճառով՝ որ այդ երկը մօտենում է կամ հեռանում իրանց հասկացած մաքուր գեղեցկութեան մտատիպարից: Այդ՝ բուն գեղեցկագիտական քննադատութիւնն է:

Ուրիշ քննադատներ հարցնում են հեղինակից, թէ ներա երկից ինչպիսի գործնական դասեր կարելի է հանել, և պահանջում են որ գրականութիւնը լինի ամենից առաջ բարոյական սկզբունքների քարոզող: Նրանց կարծիքով գրականութեան գլխաւոր նպատակը պէտք է լինի մարդկանց աւելի լաւացնելը: Բարոյագիտական կամ նպատակաւոր քննադատութիւնն այդպէս է:

Միւսները գրուածքների մէջ գլխաւորապէս որոնում են այնպիսի գծեր, որոնք բնորոշում են նկարագրուած ժամանակամիջոցը կամ ազգութիւնը: Այդ տեսակ քննադատները ուսումնասիրում են գրողի հետ նաև այն միջավայրը, որի մէջ նա ապրել է, որից և իմանում են, թէ ինչպէս է անդրադարձել այդ կեանքը հեղինակի վրայ: Այդ պատմական քննադատութիւնն է:

Ի վերջոյ կան քննադատներ էլ, որոնք իրանց գլխաւոր ուշադրութիւնը կենդրոնացնում են նկարագրութեան ստուգութեան վրայ: Իրանք գրուածքների մէջ առանձնապէս որոնում են մի կողմից մնայուն գծերը, որոնք յատուկ են բոլոր ժարդկանց, միւս կողմից՝ բնաւորութեան այն առանձնայատկութիւնները, որոնցով անհատները զանազանում են միմեանցից: Այդ էլ՝ հոգեբանական քննադատութիւնն է:

Սարսէ, Դիւմա-Որդի, Տէն և Բուրժէ քննադատները կարող են այդ չորս տեսակ կրիտիկայի տիպիքական քնադատներ համարուել ֆրանսիական գրականութեան մէջ:

Սարսէն՝ իր թատրոնական ֆելիէտօններում ուղղակի նկատում է, թէ այս և այն պիէսը արդեօք լաւ է թէ վատ և ինչո՞ւ: Նա մեծ սրամտութեամբ ցոյց է տալիս գրուածքի լաւ և վատ կողմերը: Քննադատին գլխաւորապէս զբաղեցնում է այն միտքը, թէ հեղինակը կարողացել է արդեօք գտնել լաւ դրութիւն և զարգացրել է նրան ինչպէս հարկն է, կամ տեսարանները աչքի են ընկնում իրանց կենդանութեամբ, լաւ է

վերջաւորութիւնը, և կամ պիէսը դրամատիկական հիմնական գրութիւնից է բղխում արդեօք:

Դիւմա Որդին՝ վերլուծելով իր և թէ ուրիշների գրութեաները, ամենից առաջ որոշում է, թէ այդ գրութեաները ինչ ազդեցութիւն կարող են ունենալ բարքերի վրայ՝ բարեբար թէ վնասակար: Նրա կարծիքով՝ գրողը ամենից առաջ բարոյակա-նութեան քարոզող պէտք է լինի:

Տէնը՝ վերլուծութեան ենթակայ հեղինակի քոլոր գրութեաների մէջ ևս «հիմնական շարժառիթ» է որոնում, այսինքն այն շարժառիթը, որ «հետեանք է լինում ժամանակի և ցեղի համագումար ազդեցութեան»:

Բուրժէն իր գրութեաներում «հոգու գրութիւնն» է նկա-րագրում, իսկ քննադատականներում ապացուցանում է, որ պէտք է նախապատուութիւն տալ այն վիպասաններին, որոնք կարողանում են լուսաբանել մարդային հոգու լաւ և վատ կող-մերը:

Այդ չորս տեսակ հիմնական քննադատութեան պէտք է աւելացնել մինը ևս, որ նոր է, այն է՝ գիտնական քննադա-տութեան տեսակը (թէ՛ս, ի հարկէ, զարմանալի է երկու խօսքը իրար կշտին տեսնելը), եթէ կրկնութեան ուշադրութեամբ ուս-սումնասիրելու ընդունակութիւն ունեցողների համար ակն-յայտնի չլինէր, որ բանի մի քննադատների կողմից գործածուած գիտնական ձևը, իսկն ասած, միայն լոկ քոյ է: Այդ տեսակի քննադատները ցանկանում են՝ գիտութեան յառաջադիմու-թեամբ շլացած մեր դարում գրական երկին վերագրել այն ճշտութիւնն ու գրութեան չորութիւնը, որ յատուկ չէ նրան: Նրանք կամենում են, որ մտածողները քննադատութեան հետ վարուեն այնպէս, ինչպէս գիտնական մենագրութիւն, մինչդեռ գրողները արհամարհանքով ասում են, որ այդպիսի իւրատե-սակ «մենագրութիւնները» (monographie) ոչ միայն ոչինչ չեն ա-պացուցանում, այլ նոյնիսկ ապացուցանել ևս անկարող են: Գիտութիւնը չպէտք է չիտթել այն բանի հետ, որ լոկ նրա ձեռ-ւին է նմանում: Սպինոզայի քարոզած գիտութեան կարելի է մի այնպիսի ձև տալ, ինչպէս երկրաչափութեան մասին գը-րութեան, որ խառն է ֆորմուլներով, տէօրէմներով ու ներհակ ապացուցութիւններով և այլն, բայց և այնպէս դա անկարող է իր մետոդով նմանել մատեմատիքական գրութեան: Միևնոյնը կարելի է ասել նաև գիտնական քննադատութեան մասին, երբ

վերջինս գործ ունի թէ՛ երեակայութեան արտադրութիւնները և թէ՛ դրանց մասին տուած դատավճիռները հետ, թէպէտև այդ վճիռները հիմնուած լինէին քանի մի անհերքելի գրութիւնների վրայ:

Այդպիսի քննադատութեան նշանաւոր ներկայացուցիչներն են Տէնը և Բրիւնէտիէրը, որոնք իրանց մետողը մեկնել են վարդապետական ձևով. առաջինը՝ իր՝ «անգլիական գրականութեան պատմութիւն» երկի յառաջաբանում, երկրորդը իր «գրական տեսակների էւօլյուսիօն» աշխատութեան առաջին հատորում:

Անկարելի է չհիշնալ թէ՛ մէկի և միւսի տեսութեան զարմանալի կանոնաւորութեամբ ու համարձակ կազմութեամբ: Բայց ինքը Տէնը ևս շատ լաւ գիտէր, որ իր *Միջավայրի տեսութիւնը*, իսկն ասած, չունի ոչինչ գիտնականութիւն, որովհետև միևնոյն ցեղը միևնոյն երկրի մէջ միաժամանակ կարող է արտադրել բոլորովին տարբեր խառնուածքի գրողներ: Այդ պատճառով էլ Տէնը պէտք է սեպհական տեսութեան մէջ մտցնէր ճշգրտութիւն: Ուստի և քանիմի գրողների բնաւորութիւնը նա բացատրում էր յառաջագիմութեամբ, իսկ դրանց ներհակ բնաւորութիւններին՝ յետաշրջութեամբ: Բայց, պարզ է թէ՛ յետաշրջութիւնը չէր կարող ծագումն ստանալ միևնոյն աղբիւրներից, ինչ որ յառաջագիմութիւնը: Բրիւնէտիէրը ևս գիտէ, որ իր՝ գրականական տեսակների զարգացումն տեսութիւնը լոկ անուամբ է նման Գալիլէի վարդապետութեան, թէև քննադատն ասում է, որ ինքը օգուտ է քաղել՝ «Տեսակների ծագումն» նշանաւոր հեղինակի մետօդով: Եւ ճիշտ որ՝ ամեն մի գիտնական շարագրութիւն պէտք է հիմնուած լինի աներկբայի փաստերի վրայ, որոնք, որպէս աներկբայելիներ, պէտք է մնան անփոփոխ: Այդ կերպով բնական երևոյթներից, որոնց կարելի է ստուգել, դուրս է բերում օրէնք: Այն ինչ գրական քննադատութեան շրջանում մենք բոլորովին այլ բան ենք տեսնում. որովհետև այդ քննադատութիւնը հիմնուած է ոչ թէ մնայուն փաստերի վրայ, այլ ստեղծագործութեան և երեակայութեան արդիւնքների վրայ, որի համար էլ իրանց վրայ կրում են խիստ անհատական բնաւորութիւն: Այդ բանին պէտք է աւելացնել նաև քննադատի անձնական գեղարուեստական ճաշակը: Հէնց այդ հիման վրայ էլ՝ թէ՛ ֆիզիքական և թէ՛ բնական պատմութիւնը, եթէ դրանց եզրակացութիւնները ճիշտ

են, ընդհանուր են բոլոր աշխարհի համար: Չկայ ֆրանսիական առանձին ֆիզիկա կամ գերմանական առանձին երկրաչափութիւն, այն ինչ գոյութիւն ունի յունական կամ գոթական արուեստ, Ռասինի և Շէքսպիրի թատրոն, որոնցից իւրաքանչիւրը ներկայացնում է մտքի տարբեր յղացումն, որի համար էլ ներկայանում է որպէս յարաբերական ճշմարտութեան արտայայտիչ: Այդ իսկ պատճառով կարելի է դրականապէս պնդել, որ ոչ Տէնը, ոչ Բրիւնետիէրը գիտնական քննադատութիւն չեն տուել մեզ և չէին էլ կարող տալ, թէպէտ երկու գրողներն էլ գործ են ածում գիտնական եղանակներ: Իսկն ասած՝ Բրիւնետիէրի քննադատութիւնը գեղեցկագիտական է, իսկ Տէնինը՝ պոետական:

Այդ չորս տեսակի քննադատները, որոնց մասին վերև խօսք եղաւ, դատում են տարբեր տեսակէտերից: Մենք յետոյ կը տեսնենք, որ մի գեղարուեստական գրուածք կարելի է գնահատութեան ենթարկել թէ գեղեցկագէտի, թէ բարոյագէտի, թէ պատմաբանի և թէ հոգեբանի տեսակէտից, որովհետեւ գոյութիւն ունին գեղարուեստի ու բարոյականութեան զանազան որոշումներ և պատմութիւն ու մարդկային սիրտը հասկանալու զանազան միջոցներ: Գեղեցկագէտ քննադատները՝ գեղեցկի գաղափարի ղեկավարութեամբ են քննադատում գրուածքները, ինչպէս որ իրանք հասկանում են այդ: Սակայն բոլոր քննադատները՝ գեղեցկի լինելու վերաբերմամբ համաձայն չեն իրար հետ: Ոմանք ենթադրում են, թէ գեղեցիկը՝ հին դարերի ստեղծագործական կանոնների մէջ է: Որքան մի հեղինակութիւն աւելի շատ է մօտենում հին դարերի օրինակներին, այնքան աւելի լաւ է, ասում են նրանք: Միւսները, ինչպէս, օրինակ՝ Բուալօն, պահանջում են, որ գրուածքները խստիւ ենթարկուեն մտքի քննադատութեան:

«Aimez donc la raison; que toujours vos ecrits

Empruntent d'elle seule et leur lustre et leur prix»
ասում է L'Art poétique-ի հեղինակը: Ոմանք էլ ասում են, թէ մի գրուածք միայն այն ժամանակ կը լինի գեղեցիկ, եթէ իր վրայ կրէ քրիստոնէութեան կնիք: (Շատօրբիան): Թէպէտ և գեղեցկի վերաբերմամբ այդ հակասութիւնները ապշեցնում է մեզ, բայց միևնոյն ժամանակ չենք կարող չզարմանալ այն խստութեան համար, որ քննադատները՝ ունենալով տարբեր գնահատական կշիռ, վերաբերում են դէպի նշանաւոր երկերը: Մինը

ենթադրում է, որ քննադատութեան գիրը կըստորոցնի, եթէ հրեան չհանի նշանաւոր գրեւածքի ամենաանշան սխալանքները: Այդպիսի քննադատի աչքից չի սպրդիլ ոչ մի անյաջող կրտոր, և նա այդ անում է ոչ թէ մեծ գեղարուեստագետին դասախօսելու փառասիրական ցանկութիւնից գրգռած, ոչ, այլ՝ այսպէս ասած, իր ստրապմունքի բարեխղճութիւնն է այդպէս պահանջում: Միւսը՝ իր սրամտութեան ու նուրբ ճաշակի շնորհիւ համարեա գեղարուեստական գրեւածքի կերպարանք է տալիս քննադատութեան: Նա իր տպաւորութիւններից տարւում է և՛ առանց որևէ կանոնի քննադատում գրեւածքը: Որպէս զի իրան չմեղադրեն մանրակրկիտ լինելու համար, նա խուսափում է իրան վարդապետող ցոյց տալուց, ուստի և քաջարձակ վճիռներ չի տալիս: Թէպէտև ընթերցողը տեսնում է որ ինքը քննադատը ևս հրճում է գրեւածքի գեղեցկութիւնով և կարողանում է բոլորին ևս ցոյց տալ այդ բանը: Նրորդ տեսակի քննադատը՝ շնորհիւ իր խելքի տրամաբանական ու վերին աստիճանի ճշգրիտ լինելու յատկութեան և թէ հիմնաւոր գիտութեան, իսկութեամբ որոշում է քննելիք գրեւածքի բնաւորութիւնը, նրա որ դասին պատկանելը և այն տեղը, որ պէտք է յատկացնուի նրան: Նա խրատող է, ուստի և ցանկանում է ուսուցանել ընթերցողին և ոչ թէ առջեցնել՝ ձախորդ քննադատի նման: Կեանքի նման քննադատութիւնը ևս ունի իր լաւատեսներն ու յուստեսները: Բարոյագիտութեան նման նա ևս կարող է ի ցոյց դնել իր հեշտասէրներին ու խտաբարոններին:

Այդպիսի հակասութեան մենք հանդիպում ենք *ժարոյազէտ* քննադատների բանակում:

Դրանցից ոմանք տեսնում են մարդուս մէջ դէպի չարը հակուած յատկութիւն: Դրանց կարծիքով մարդս՝ ըստ իր բնութեան մի պակասաւոր կենդանի է, որին պէտք է զսպել և ուղղել: Ոմանք էլ հաւատում են որ մարդս ի բնէ բարի է և մեղադրում են քաղաքակրթութեանը նրա համար, որ նա փոխանակ զարգացնելու մարդուն դէպի լաւը, փչացրել է նրան: Դրանք պահանջում են, որ մարդիկ վերադառնան նախկին՝ նրանց կարծիքով անմեղ դրութեան: Կան էլ որոնք քարոզում են քաջարձակ արդարութեան պաշտամունք և պահանջում՝ որ միշտ և ամեն տեսակ հանգամանքում օգտակարը զո՛հ բերուի բարութեան, իսկ չահը՝ պարտականութեան: Բայց կան քննադատներ էլ, որոնք ամենից առաջ

ժգտաւէտութիւն են պահանջում գրուածքից. այդպիսի քննադատների կարծիքով բարութիւնը լոկ միայն խելացի կերպով հասկացած չա՛ն է: Ոմանք կամենում են, որ գրականութիւնը գրադուէր անհատի ուղղելու խնդրով, և գրողից պահանջում են, որ նա օգնէր մեր ինքնավերանորոգութեան, օգնէր մեզ՝ կռուելու մեր արատաւոր հակումների դէմ, յաղթելու մեր կրքերին և ուղղելու մեր պակասութիւնները: Իսկ ուրիշներն էլ ցանկանում են, որ գրականութիւնը նպաստէր հասարակական կազմի կատարելագործութեան, որպէսզի հասարակութեան այդ կազմը նորանոր վերանորոգութիւնների ու օրէնքների աւետաքերը հանդիսանար:

Պատմական քննադատութիւնը ևս շատ զանազան է: Այդ ուղղութեան հետեւողներից միքանիսը գլխաւորապէս ուշադրութիւն են դարձնում՝ քննուելիք աշխատութիւնների մէջ ցեղի և կլիմայի ազդեցութեան վրայ, միւսները՝ գաղափարների մտաւոր հոսանքների վրայ: Ոմանք հետաքրքրւում են գլխաւորապէս այն բանով, թէ այս կամ այն հասարակական կազմը, այս կամ այն քաղաքական դէպքերը ինչպէս են ազդել հեղինակների վրայ, որոնց հեղինակութիւններն էլ քացատրում են այս կամ այն ընկերվարական կեանքի գիպուածներով: Ուրիշներն էլ դեռ ուսումնասիրում են գրողի կենսագրութիւնը և հեղինակութեան քնաւորութիւնը բացատրում հեղինակի սովորութիւններով, հակումներում, ծանօթութիւններով և նրա առօրեայ անձնական կեանքով:

Ի վերջոյ հոգեբանական քննադատութիւնն էլ աշխատում է իր քննելիք հեղինակութիւնների մէջ գտնել հրեման համամարդկային գծեր, երբեմն էլ այնպիսի բնորոշ գծեր, որոնցով անհատները որոշւում և տարբերւում են միմեանցից: Երբեմն ուսումնասիրում է մարդուս մէջ այն երեւոյթները, որոնք նրա անձնական կամքից են կախուած, և այն ազդեցութիւնը, որ նա ունի բնութեան վրայ. երբեմն նայում է մարդուս վրայ, որպէս արտաքին պայմաններից առաջացած արդիւնքի վրայ, որոնք խեղդում են նրա սեպհական ճար և թէ կամքը: Հոգեկան քննադատը երբեմն գրուածքի վրայ նայում է ժամանակակից հեղինակի տեսակէտից, թէպէտև այդ տեսակէտը արդէն հնացած լինէր մեր ժամանակի համար: Եւ եթէ հեղինակը գտնի, որ գրուածքը լիովին հաւատարիմ է մնացել յայտնի ուղղութեան, նա նրան *գեղեցիկ* կը համարի, և կամ

կը քննի գրուածքը ժամանակակից տեսակէտից և կաշխատի գտնել նրանում ժամանակակից կեանքի նմանութիւններ: Սակայն այդպիսի վերանորոգութիւնը չափազանց վտանգաւոր է, որ և ցոյց տուաւ Սարսէն իր՝ Ռասինի «Աֆօրիա» ողբերգութեան քննութեան մէջ: Նրբեմն պատահում է, որ հոգեբան քննադատը պահանջում է, որ հեղինակը ուշադիր վերլուծութեան ենթարկէ մարդկային սիրտը, որպէսզի ուսումնասիրէր նրա սրտի ամենածածուկ անկիւնները. իսկ երբեմն էլ քննադատը ցանկանում է, որ հեղինակը որոշէր սրտի գլխաւոր յատկութիւնը և՝ առանց մտերամասնութիւնների մէջ ընկնելու, մեզ տար որևէ կրքի պարզ պատկերը:

III

Հիմա փորձենք՝ այդ տեսակի քննադատներից ամեն մէկի դերը որոշել: Իսկական գրական քննադատութիւնը, որ մենք անուանեցինք *գեղեցկագիտական*, միմիայն գրուածքն է քննում. հարկաւոր չէ նրան իմանալ, թէ ո՞վ է հեղինակը, ինչպէս է ապրել և ինչպիսի ժամանակում գրել: Գեղեցկագիտական քննադատութեան կարծիքով մենք աւելի լաւ կ'իմանանք գրուածքից, թէ ինչ է մտածել հեղինակը. Չէ՞ որ վարպետն իմացում է իր շինած գործից: Նրբ գրուածքը վատ է, միթէ կը լաւանայ, եթէ մենք տեղեկանանք հեղինակի կեանքի մասին: Դրականութեան ամեն տեսակը ևս ենթարկուած է քանի մի էական պայմանների, որոնք պէտք է զրական քննադատութեան հիմք ծառայեն: Այդպիսի քննադատութիւնը բացարձակ վճիռներ է տալիս, որովհետեւ նա դատում է յայտնի կանոնների հիման վրայ. նա օրինակելի է համարում միքանի գրուածքներ, որովհետեւ նրանց մէջ պահպանուած են այդ կանոնները, իսկ միւսները պախարակում, որոնք չեղուել են նրանցից:

Գեղարուեստական քննադատութիւնը անկասկած, իրաւունք ունի տսելու, որ ամեն արուեստ և նրա բոլոր տեսակները պարտաւոր են պահպանելու յայտնի պայմաններ, որոնք հանդիսանում են հէնց իրան՝ մարդուս հոգու օրէնքները: Սա քննադատութիւնը չի սխալում, երբ պնդում է, որ այդ պայմանները իրագործուած են այն մեծ երկերի մէջ, որոնցով հիանում ենք մենք: Այդպիսով նա մեզ միջոց է տալիս գանազանել լաւ հեղինակութիւնը թոյլից և մեզ օգնում է պարզել, թէ

քնչո՞ւ մեզ դուր է գալիս այս երկը, իսկ միւսը ո՛չ: Բայց այս ևս կայ, որ եթէ միայն այդ կանոնները և գեղեցկագիտական քննադատութեան գնահատութիւնը իրօք բղխում է արուեստի սկզբունքներից, այն ժամանակ մեծ հեղինակները այդ բանում աւելի շուտ աջակցութիւն են գտնում, քան թէ խոչընդոտն: Ռասին և Մօլիէրը Բուալօյին միշտ իրանց օգնականն էին համարում, և նրա մէջ տեսնում մինչև անգամ իրանց պաշտպանութիւնը: Կորնէյլը՝ որի համար ասում էին, թէ նրան ճշում է ամեն մի կանոն, — իր «Սիդ» ողբերգութեան յառաջաբանում՝ յարձակում է նրանց վրայ, որոնք պնդում էին, թէ Արիստոտէլը «իր տեսութիւնները ստեղծել է իր դարի և յոյների համար և ոչ թէ մեր ժամանակի և ֆրանսիացիների համար»: «Ինքս առաջինը կը դատաւարտէի՝ իմ «Սիդ» ը դրում էր նա, եթէ որ նա մեղանչէր այդ հռչակաւոր փիլիսոփայի՝ մեզ կտակած մեծ կանոնների դէմ:»

Գեղեցկագիտական քննադատութեան թոյլ կողմը նրանում է կայանում, որ նա խստիւ հաւատարիմ է մնում գեղեցկութեան մասին իր ունեցած հասկացողութեան և չի թոյլ տալիս նոյնիսկ, թէ մի երկ կարող է լաւ լինել, թէ նա չի համապատասխանում իր մշակած գաղափարին: Նա չի ընդունում այն հեղինակութիւնը, որի մէջ չկան այն պարզութիւնը, սեղմաւածութիւնն ու ճշգրտութիւնը, որոնցով բնորոշւում են դասական օրինակները: Այդ սահմանափակ ուղղակարծ հիման վրայ գեղեցկագիտական քննադատութիւնը խիստ դատապարտութեան է ենթարկել բազմաթիւ հիանալի երկեր, որոնց մէջ բանաստեղծը ազատ թռիչք է տուել իր քմահաճոյքին ու երևակայութեան: Գեղեցկագիտական քննադատութիւնը անփոփոխելի և ընդհանուր օրէնք է դարձրել այն մասնաւոր կանոնները, որոնց հետևում էին իրան սքանչացնող գրական երկերի ստեղծագործողները և չի կամենում հասկանալ, որ հանճարը կարող է նորանոր ձևեր ստեղծել, որոնցից կարող են գուրս դալ նոր կանոններ, ևս պէտք է ասած՝ որ վարդապետութիւնը և ձևի առջև կոյր երկրպագութիւնը ուղիղ ճանապարհից չիղեցին շատ գրողների: Մի քանի հեղինակներ այնպէս էին հաւատացած, թէ ձևը բարձր է ամեն բանից. նրանք ենթադրում էին, որ արուեստի կանոնը՝ հենց այն դեղատոմսն է, որի համեմատ միշտ կարելի է հանճարաւոր երկեր պատրաստել: Վօլտէրը իր «Լիստատսէրի բառգրքում» թունալից ծաղրի

է ենթարկում այդպիսի «զրական գեղագործներին», թէպէտ ինքը ևս հեռու չէր ձեռն երկրպագելուց: Գրական պատմութիւնը այդ «գեղատոմսի» նման բազմաթիւ հետաքրքիր օրինակներ գիտէ: Մի ժամանակ աղմուկ հանող Շապլէնը զրել էր «La Poucelle» հերոսական վիպասանութիւնը այն նպատակով, ինչպէս նա միամտաբար բացատրում է յառաջաբանում, որպէս զի բարեկամներին ցոյց տայ, թէ Վանդաները լաւ իմանալով, կարելի է հիանալի բան գրել: Մի ուրիշ դրական գեղագործ — Սկիւդերին «Ալարիխ»-ի յառաջաբանում յայտնում է թէ իր վիպասանութիւնը պէտք է որ լաւ լինի, որովհետեւ ինքը կատարելապէս ուսումնասիրել է Արիստոտէլին, Հորացիոսին, Մակրօբին, Սկալիգէրին, Տասսօյին, Վաստիլիվեցիօյին և ուրիշներին և հաւատարմութեամբ հետևել է այդ հռչակաւոր հեղինակների ցուցումներին:

Մի քանի քննադատներ՝ առանց տառանդութեամբ պախալակել են այն երկերը, որոնք թէև ընդհանուր հրճուանք էին առաջացնում, բայց չէին յարմարեցրած աւել կանոններին, որոնք նուիրագործուած են գեղեցկագիտութեան աշխարհում: Ռասին ստիպուած էր յամառութեամբ պաշտպանուել այդպիսի անողորմելի դատաւորների յարձակումներէ: «Բերնէիկ»-ի յառաջաբանում նա ասում է «Թախանձանքով խնդրում եմ քննադատներին, որ իրանք իրանց մաւին աւելի լաւ կարծիք ունենան. մի պիէս, որ յուզում կամ բաւականութիւն է պատճառում իրանց, միթէ կարող է կանոնների հակառակ գրուած լինել: Իմ կարծիքով այն է գլխաւոր կանոնը, որ պիէսը կարողանում է զուարճութիւն պատճառել: Միւս բոլոր կանոնները միայն այն ժամանակ են լաւ, եթէ նրանք աջակցում են այդ նպատակին հասնելու»: Մօլիէրը այդպիսի քննադատներին սրամտութեամբ համեմատում է այն խոհարարի հետ, որ զրտնելով ընտիր համեմանք պատրաստելու միջոցը, «խոհարարական գրքից» է ուզում իմանալ, թէ արդեօք իր դտած կանոնների համեմատ պատրաստած համեմունքը համեղ կըլինի:

Ձեռն ու կանոններին կուրօրէն յարումն ունեցել է նաև մի ուրիշ կորստաբեր արդիւնք արուեստի համար, այն՝ է գիտակ մարդկանց կարծիքը հակադրում էին «ամբօլի» կարծիքն, որպէս թէ այն մեծ հեղինակութիւնները, որոնցով մարդկութիւնը պարծենում է, լոկ մի փոքրածիւր ընտրեալների չըջանի համար են յօրինուած: Ինչ ասել կուզէ որ այդ երկերը հասկանալու

համար պահանջում է յայտնի դարձացումն. բայց ինչպէս գիտակ մարդիկ, այնպէս էլ «ամբոխը» միատեսակ են սքանչանում նրանցով: Տարբերութիւնը միայն այն է, որ առաջինների սքանչացումը աւելի գիտակցօրէն է, իսկ ամբոխինը աւելի բռնազօրէն:

Պէտք է խոստովանել, որ ֆրանսիական գիտութիւնների ակադեմիան առանց հիմունքի չէ, որ յայտարարեց, թէ մի երկ դեռ եւ չի կարող ընտիր համարուել միմիայն նրա համար, որ դուր է գալիս ամբոխին, ո՛չ. այլ այդ երկը պէտք է գիտակ մարդկանց հաւանութեանը եւ արժանանայ: Սակայն Բուալօն եւ առանց հիմունքի չէ գրել յետագայ խօսքերը, որ դժուար էր սպասել Պարնասի այդ «օրէնսդրից»։ մի երկասիրութիւն կարող է օրինակելի համարուել գիտակ մարդկանց փոքրիկ շրջանից, բայց եթէ նրանում չկայ չքնադութիւն եւ այն աղը, որ խիստ զգալի է բոլոր մարդկանց ճաշակի համար, նա երբէք չի կարող լու համարուել: Վերջիվերջոյ գիտակ մարդիկ պէտք է խոստովանուեն, որ իրանք սխալուել են եւ վկայական են տուել անարժանիքին»։ Կօրնէյը իրաւունք ունէր ասելու. «Ակադեմիան՝ իր ուզածի չափ կարող է դափնիներով պսակել՝ ո՛ւմ կամենայ, սակայն հասարակութիւնը կը հրաժարուի սքանչանալու արտօնեալ պսակաւորներից»։ Պէտք է խոստովանուել, որ այդ խօսքերը դեռ հիմա եւ խորիմաստ են եւ պահպանել են իրանց ոյժը:

Ալֆրէդ դը Միսսէն ասում է. «Կարծում եմ որ իւրաքանչիւր գեղարուեստական երկի հեղինակ երկու նպատակ ունի աչքի առաջ. ա. դուր գալ գիտակ աւձանց եւ բ. դուր գալ հասարակութեան: Ըստ իս, ամեն մի գրեւածը՝ որ կարողանում է հասնել այդ նպատակներից մէկն ու մէկին, անտարակուսելի արժանիքներ է պարունակում իր մէջ. բայց իսկական մեծ երկասիրութիւնը պէտք է բաւականացնէ թէ գիտակ աւձանց եւ թէ ամբոխին»։ Այդպիսով ուրեմն գեղեցկագիտական քննադատութիւնը լայն նպատակ պէտք է ունենայ, բայց նա պէտք է նաեւ ընդլայնէ իր հորիզոնը, զգալի կերպով լրացնէ իր օրէնքների ժողովածուն եւ ազատ պահէ իրան վարդապետական նախապաշարմունքներին: Այդ քննադատութիւնը պէտք է սքանչանայ գեղեցկութեամբ՝ ինչ ձևով էլ նա երևան եկած լինի, եւ վերջապէս հաւկանայ, որ հէնց այնպէս՝ ինչպէս դրժական, ճարտարապետութիւնն ունի նոյնպիսի իրան սեպհա-

կան գեղեցկութիւն ու ներդաշնակութիւն, ինչպէս և յունականը, նոյնը ունին եւ հին թատրոնը, եւ Ռասինի ու Շէքսպիրի թատրոնը և կամ որևէ նոր գրական դպրոց: Սակայն գեղեցկագիտական քննադատութիւնը ինքն իրան կոչնչացնէ այն օրը, երբ նա դադարէ պաշտպանել արուեստի հիմնական օրէնքները այն յարձակմունքներին, որոնք կամենում են ազատել նրան ամեն տեսակ կանոններից, այս հէնց նոյն օրը խաչ կը դնի իր վրայ, երբ նա՝ «արուեստը արուեստի համար» չընդունող հակառակորդներից բժախնայրութեան ու բուրժուազականութեան մէջ կասկածելի լինելու երկիւղից կը դադարի կռիւ մղել ընդդէմ անհեթեթ «արուեստի ազատութեան», որ արհամարհանքով սահմանափակում է թէ՛ լաւ ճաշակը և թէ՛ նոյն իսկ բարոյականութիւնը:

Բարոյագիտական կամ նպատակաւոր քննադատութիւնը Պլատոնի տեսութեան գործնական իրադրծումն է, որ գեղեցկի և բարիի միջև սերտ կապ է հաստատել՝ կամենալով որ դաստիարակութիւնը՝ դիտելով գեղեցիկը, առաջնորդէ մարդուս դէպի բարին: Լա-Բրիւիէրը Պլատոնի տեսութիւնը քննադատութեան չըջանի մէջ մտցրեց՝ «Եթէ մի գրուածք յուզում է ձեզ, —ասում է նա,— և ազնիւ ու մեծահոգի զգացմունքներ է պարթեցնում ձեր մէջ, ասել է թէ այլ ևս ուրիշ ապացոյցներ պէտք չեն, ասել է թէ այդ գրուածքը գեղեցիկ է և մեծ գեղարուեստագէտի յօրինած»:

Ուրեմն բարոյագիտական քննադատութիւնը զրոյից պահանջում է, որ նա մարդուս ուղղէր: Նա ցանկանում է, որ հերոսական վիպասանութիւնը, գովաբանական տաղաչափութիւնը, ողբերգութիւնը կամ կատակերգութիւնը մի տեսակ ժողովածու լինէին բարոյականութեան օրէնքի «Բաւական չէ, —ասում է Լա-Բրիւիէրը,— որ ողբերգութիւնները վայելուչ լինեն, այլ անհրաժեշտ է որ խրատական ևս լինին»: Ֆենելոնը խորին կերպով համոզուած էր որ Հոմերոսը իր «Նիպականը» գրել է միմիայն նրա համար, որպէսզի յոյներին քարոզէ խաղաղութեան և միաբան լինելու չքնադութիւնը: «Տեղիմաքի» հռչակաւոր հեղինակը իր «Dialogue sur l'éloquence» գրուածքում ասում է. «Իլիականի մէջ Հոմերոսը կամեցել է յոյներին ցոյց տալ, թէ ինչպէս երկպառակութիւնը խոչընդոտն է հանդիսանում ամեն տեսակ բարի սկզբնաւորութիւնների համար: Դիւցազներգութեան հիմնական միտքն այդ է»: Այդ պատճա-

ուով էլ ֆենեկոնը ճամարիտ բանաստեղծ է համարում նրան, որ կարող է սիրել առ հաւատն ու առաքինութիւնը, որոնք ազգութեան գոյութեան սիւնն են կազմում:

Սակայն ուրբեր որ գրական երկից պահանջում են բարոյականութեան քարոզներ, չափ յաճախ մոռանում են, որ գրութեան գեղեցկութիւնից կարող է ծնուել խրատականութիւն, բայց այդ խրատականութիւնից ամենեւին չի դուրս գալ գրութեան գրական արժանաւորութիւնը: Մեծ հեղինակութիւնները մեր մէջ զարթեցրած մեծահոգութեան բուռն ձգտումները, անկասկած, բարեբար ազդեցութիւն ունին մեզ վրայ: Նրանք ստիպում են մեզ մոռանալ մեր առօրեայ չնչին հաշիւները, հրաժարուել նեղ եսականութիւնից և մեղանական ինքնաբանականութիւնից: Բանաստեղծը մեզ տանում է մի հրաշալի աշխարհ, ուր ամեն ինչ լուսաւոր է և վսեմ: Մենք նմանում ենք՝ այսպէս ասած, այն աշխարհին, որով մենք սքանչանում ենք: Մենք սովորում ենք մարդուն սիրել այնպէս, ինչպէս որ բանաստեղծը ցոյց է տուել մեզ, այն է՝ գերծ առօրեայ մանր կրքերից: Մեր աչքի առաջ կանգնում են Մարքիս Պոգայի, Մանֆրէդի, Պրոմէթէոսի, Ֆաուստի և ուրիշների վեհ դէմքերը: Սակայն գեղարուեստական գրութեան վրայ նայել, որպէս մի տեսակ քարոզագրի վրայ, մտածել, որ նրանց նպատակը մեր պարտականութիւնները մեզ յիշեցնելն է, եւթագրել, որ նրանց դերը—կեանքի կանոնները ցոյց տալն է,—նշանակում է արուեստը շփոթել բարոյագիտութեան հետ: Ահա այդ իսկ պատճառով ես կարծում եմ որ 'Իլումն սխալում է, հրա ասում է իր՝ «Ապօրինի դաւակի» յառաջաբանում «Աշխատենք Վօլտէրին նմանուել, որի համար թաւրոնը ամբիոն էր»:

Այդպիսով ուրեմն ամեն հեղինակ՝ նայելով թէ ինչ որոշ մտապատկեր ունի կեանքի վերաբերմամբ, կարող է բարեբար կամ վնասակար ազդեցութիւն ունենալ ընթերցողի վրայ, բարեբար, թէ կարողանայ մեզ ներել առ բարին և ատել տալ չարը՝ երկուսն էլ պարզօրէն պատկերացնելով ընթերցողի առաջ. վնասակար՝ թէ գեղարուեստագէտը իր տաղանդը գործ է դնում այն բանի վրայ, որ զարգարի չարը և ոչնչացնի բարին: Սակայն գեղեցկի և իրականութեան ճշգրիտ պատկերի նկարագրութեան օգնութեամբ սրտերի մէջ ձգտումն զարթեցնել դէպի բարին, այդ դեռ չի նշանակում բարոյական գեղեցկութիւն քարոզել: Վիպասանութեան կամ ողբերգութեան հեղի-

նակից պահանջի, որ նա ցոյց տար որևէ բնաբան՝ նոյնիսկ աշխարհիս մէջ ամենաարդար համարուածը, կընշանակէ ցանկալի, որ նա կեանքի շինծու պատկերը տար մեզ: Այդ պատկերի մէջ մարդիկ և թէ հանգամանքները շտապով պէտք է նկարագրուին, որպէսզի դուրս գայ սլաշտպանած բնաբանը: Որ և է գրական երկի արժանաւորութիւնների մասին դատել նրա մէջ պարունակուող նպատակաւոր բարոյական դասից, կընշանակէ Բօրկէնին բարձր դասել Հոմերոսից:

Հետևապէս բարոյագիտական կամ նպատակաւոր քննադատութիւնը պէտք է միացած լինի գեղեցկագիտական քննադատութեան հետ. բայց առաջինը երկրորդին փոխարինել չի կարող, որովհետև գրական երկը նախ և առաջ արուեստի արտադրութիւն է. Սեկայն նրանք՝ — որոնք կարծում են թէ բաւական է որ պահպանուած լինի գեղեցկութեան օրէնքը և գրանով ամեն բան արուած կրկնի բարոյականութեան վերաբերմամբ, — մի ուրիշ ծայրայեղութեան մէջ են ընկնում: Վասնզի եթէ այդպէս լինէր, այդ արդէն բաւական կըլինէր անբարոյական չլինելու համար, որովհետև վստահութեամբ կարելի է ասել, որ բոլոր գեղարուեստագէտները, որոնց երկերը նախատեսւած էին անբարոյականութեան և կամ անհամակրելի նպատակաւոր բովանդակութիւն ունենալու համար, այսպէս թէ այնպէս խախտում էին արուեստի օրէնքը: Այդ խախտումն նրանում էր կայանում, որ այդ գեղարուեստագէտները կեանքի ճշգրիտ պատկերը չէին տալիս, այլ աղաւաղում էին բարին և դրաւիչ ձևի մէջ էին դնում չարը և սքանչանում նրանով, որ ամենեւին արժանի չէր համակրութեան:

Բայց մարտնչող ու տանջուող մարդկութիւնը բացասական ծառայութիւն չի պահանջում հեղինակից, այլ աւելին, այն է՝ չապականել բարքերը. Նա փափագում է նաև, որ կեանքի բոլոր երևոյթները կառավարող բարոյական օրէնքը դեկավաթէր նոյնպէս գրական երկերը. այս, մարդկութիւնը փափագում է, որ հեղինակը, որի հմայիչ տաղանդը իրան է ենթարկում բոլոր սրտերը, սիրէր նաև բարին, որպէսզի նա կարողանար համոզել իր ընթերցողներին, որ նրանք էլ սիրէին նրան և ոչ թէ միայն զուարճանալին նրանով: Եւ այդ պահանջը միանգամայն արդարացի է: Վերին աստիճանի անհամակրելի բան է դէպի հասարակ մահկանացուները, զէպի ամբոխը տաժած այն անբարտաւան արհամարհանքը, որ քանի մի տա-

դանդներ արտայայտում են իրանց երկերի մէջ:

Պատմական քննադատութիւնը կրիտիկայի է ենթարկում ամեն տեսակ երկ, ինչպէս հասարակական արդիւնք: Իւրաքանչիւր հեղինակ նախ և առաջ կրում է իր վերայ այն ժողովրդի խոր կնիքը, որին պատկանում է նա, այնուհետև այն ժամանակի ու այն միջավայրի, որ շրջապատում է նրան: Այդպիսի հեղինակի երկը հրապարակ է հանում այն փաստը, որ պայմանաւորուած է մի ամբողջ շարք ուրիշ փաստերի կցորդութեամբ: Հեղինակութեան ընդհանուր ոգին պայմանաւորուած է դաբով, երկրով ու հասարակութեամբ. իսկ երկի տառնաձայնատեղութիւնները քաջատրւում է գրողի խառնուածքով, դաստիարակութեամբ ու սովորութիւններով: Պատմական քննադատութիւնը դառնում է ուրեմն գեղեցկագիտական քննադատութեան հիմնադր: Պայ վերջինը քննադատելով մի ուրիշ երկ՝ ժամանակից բոլորովին անկախ, շատ յաճախ բոլորովին չի ըմբոսնում նրա իսկական նշանակութիւնը: Այդպիսի քննադատութեան համար կատարելապէս անհասկանալի կը լինի հեղինակութեան ոգին, որ զրուած է որոշ ժամանակի մէջ՝ որի իդէալները տարբերում են քննադատութեան իդէալներին: Պատմական քննադատութեան ամենագլխաւոր արժանաւորութիւններից մինը կայանում է նրանում, որ նա ապացուցանում է բոլոր դարերի համար արուեստի և գեղեցկութեան օրէնքների հզակի ժողովածուի անկարելիութիւնը: Նա ապացուցանում է, որ այդ ժողովածուն՝ ժամանակի ու միջավայրի ազդեցութեամբ փոփոխւում է. հետզհետէ աւելի լայնանում և ընդգրկում աւելի մեծ շրջաններ: Նլէգէյը իր՝ «Երամատիկական գրականութեան դասընթաց» աշխատութեան մէջ շատ ճիշտ է ասում, թէ «անմտութիւն կլինէր գեղարուեստական ճաշակի շրջանակում բռնապետութեան կարգաւորութիւն պահանջելը. վասն զի ոչ մի ազգ չի կարող մի ուրիշ ազգի համար արուեստի անփոփոխելի կանոններ հաստատել, որովհետև այդ կանոնները կարող են բոլորովին կամայական լինել: Եթէ պատմական քննադատութիւնը չի ձգում գեղեցկագիտական ժողովրդի փոխարինելու՝ ամեն տեսակ գեղեցկութիւն յարաբերական յայտարարելով, այն ժամանակ նա շատ է օգնում վերջինին — գեղեցկագիտական քննադատութեան՝ ծանօթացնելով նրան զանազան ժամանակների գեղեցկութեան տարբեր ձևերի հետ: Այն ինչ պատմական քննադատութիւնը՝ ընկնելով ծայրա-

յեղութեան մէջ, հանդիսանում է արուեստը հերքող: Այդ ժամանակ նա այլ ևս չի ձգտում այն բանին, որ աւելի կատարեալ ու արդարացի կերպով գնահատէ քննելի երկը, այլ միայն ցանկանում է ապացուցանել այն փաստերը, որոնց արգասիքն է այդ երկը: Նա ոչ գովում է և ոչ պարսաւում, այլ լոկ նրանով է բաւականանում, որ ընդգծում է բաւումնասիրելի երկի բընաւորութիւնը և թէ նրա ծագման պատճառները:

Պատմական քննադատութիւնն ասում է՝ իւրաքանչիւր երկ յօրինւում է միայն յայտնի ժամանակում, ինչպէս որ բոյսը աճում է միմիայն յայտնի հողի մէջ: Մի երկ որևէ առաւելութիւն չունի միւսի վրայ, որովհետև դրանցից իւրաքանչիւրը մտաւոր կեանքի լոկ տարբեր յայտնութիւնն է, միակերպ հետաքրքիր թէ պատմաբանի և թէ փիլիսոփայի համար, ինչպէս որ կենդանական ու բուսական կեանքի զանազան տեսակները հետաքրքիր են բնագէտի համար: Տէնն ասում է. «Քննադատը՝ մոռաւոր կեանքի բնագէտն է, նա քննում է իրա զանազան ձևերը՝ չդատապարտելով ոչ մէկը, և նկարագրում բոլորը. նա համոզուած է, որ վառ երևակայութիւնը ևս հոգու գեղեցիկ և օրինական արտայայտութիւնն է, ինչպէս որ բնականցական մտաճողութեան մէջ ձիւրքը, ինչպէս ճարտասանի կորովի ոյժը: Քննադատը արհամարհանքով չի պատառում այդ երևոյթներին և ոչ մինը, այլ խնամքով կտրում է վերլուծութեան դանակով և ապա թէ դասաւորում թանգարանի մէջ ոգեկան միւս երկերի շարքում»:

Պատմական քննադատութեան միւս անյարմարութիւնն էլ այն է, որ ընկնելով ծայրայեղութեան մէջ, ձգտում է ոչնչացնել հեղինակի արժանաւորութիւնն ու նրա անձնական ներգործութիւնը, այն է՝ աւելի մեծացնելով միջավայրի, յայտնի մայրկեանի ու արտաքին հանգամանքների ազդեցութիւնը:

Բայց և յաճախ մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս պատմական միևնոյն վայրկեանը և միևնոյն ժամանակը ստեղծում են տրամագծօրէն հակադիր գրողներ, ինչպէս որ սաստիկ տարբերում են իրարից բոլորովին միևնոյն դաստիարակութիւնն ստացած հարազատ եղբայրները: Այստեղից մենք պէտք է այն եզրակացութիւնը հանենք, թէ միջավայրի ազդեցութիւնը այնքան էլ բացարձակ չէ, ինչպէս որ աշխատում են հաւատացնել պատմական դպրոցի քանի մի քննադատներ: Միևնոյն միջավայրը զանազան տարրեր է պարունակում իր մէջ. նրանում

ապրող ամեն մի կենդանի էակ իր անձնական գծերն է մտցնում. արտաքին ազդեցությունը չի կարող ստեղծել, այլ միայն փոփոխել կարող է զրոյի բնաւորութեան բնածին գծերը: Հետեւապէս՝ հեղինակն ու հասարակութիւնը փոխադարձաբար ազդում են միմեանց վրայ:

Հոգեբանական քննադատութիւնը ամենեւին չի բաժանում դեղեցկագիտականից, որովհետեւ նա յատկապէս ցոյց է տալիս մեզ երկի կենսականութիւնը վասնզի առանց այդ յատկութեան երկը կորցնում է իր բոլոր հետաքրքրութիւնը: Հոգեբանական քննադատութիւնը ուշադրութիւն է դարձնում գլխաւորապէս այն բանի վրայ, թէ ինչպէս են նկարագրուած բնաւորութիւնները, և երկը համարում է այնքան ընտիր, որքան հեղինակը ծանօթացնում է մեզ՝ ինչպէս իր հերոսներին հոգեկան աշխարհի, այնպէս էլ մեր սեպականի հետ: Յիրաւի, եթէ ընթերցողը չճանաչի հերոսների գծերի մէջ իր սեպականները, այդ գծերը ոչ կարող են յուզել և ոչ էլ ուսուցանել նրան:

Հոգեբանական կրիտիկան ամենից առաջ պէտք է հեղինակից պահանջի մարդկային բնաւորութիւնների հիմնական նկարագրութիւններ, այսինքն՝ այնպիսի բնաւորութիւնների, որոնք միշտ էլ գոյութիւն ունին զանազան ժամանակներում: Եւ հէնց պատճառն այդ է, որ նշանաւոր երկերը ընդ միշտ պահպանում են պատահական թարմութիւն և զանազան ժամանակների մարդիկ միակերպ են սքանչանում Հոմերոսի, Սոփոկլի, Շեքսպիրի, Սերվանտէսի վրայ: Նրկրագնդիս զանազան լայնութեան տակ ծնուած մարդիկ՝ Համլէտի, Օտելլոյի, Մագբէտի, Պորպիի, Օֆելիայի, Դոն-Բիչոտի, Սանխո Պանչայի մէջ կարողանում են ճանաչել իրանց ծանօթ գծերը. ուստի և այդ հեղինակութիւններից դուրս է գալիս ամենքի համար ևս հասկանալի «դաս»: Հեղինակը՝ բացի հիմնական տիպերից, պէտք է տայ մեզ նոյնպէս անհատական բնաւորութիւնների նկարագրութիւնը՝ իր բոլոր որոշիչ մանրամասնութիւններով՝ վասնզի առանց այդ բանի փոխանակ կենդանի անձնաւորութեան մենք կ'ունենանք լոկ վերացական տիպ:

Սակայն շատ յաճախ է պատահում, որ նա՝ ով կարողանում է անհատական հիանալի գծեր նկարագրել, չի կարողանում տալ ընդհանուր տիպի նկարագրութիւն, և ընդհակառակը՝

րնդհանուր տիպի ստեղծողները աչքաթող են անում բնորոշ անհատական գծերը:

Հոգեբանական քննադատությունը՝ օգտուելով պատմականի աջակցությունից, հեղինակից պէտք է պահանջի, որ նա կենդանագիրը լրացնի այնպիսի գծերով, որոնք բնորոշում են յայտնի ժամանակի, յայտնի ազգութեան պատկանող յայտնի հասարակութեան մարդուն: Այս իրաւ, այդ պայմաններից իւրաքանչիւրը ստեղծում է բնաւորութեան որոշ գիծ: Սակայն հեղինակը պէտք է վերին աստիճանի զգոյշ լինի, որովհետեւ այդտեղ աւելորդ մանրամասնությունների մէջ ընկնելու հրապոյրը չափազանց մեծ է, Նթէ պէտք է ուշիուշով պահպանել պատմական ճշտությունը. եթէ անհրաժեշտ է կէտ առ կէտ և պարզ ցոյց տալ այն գաղափարները, որոնցով ղեկավարուել են յայտնի ժամանակի մեծ խելքերը, — այն ժամանակ ոչ մի կարիք չկայ, որ գեղարուեստական երկի մէջ մանրամասն նկարագրուի սովորությունները, հագուստները, կարասիքը, ինչպէս որ անում են յաճախ, որովհետեւ նախ՝ այդ մանրամասնությունները ամենին չեն ազդում բնաւորութեան վրայ և երկրորդ՝ այդպիսի պնդազարդում գիտնականութեամբ կարող է հետաքրքրուել գիտակ մարդկանց լոկ մի փոքրիկ շրջան: Ժամանակագրական փոքրիկ վրիպակները՝ որոնք իրանց վրայ են դարձնում մասնագէտների ուշադրությունը, բոլորովին աննկատելի են մնում հասարակութեան մեծամասնությունից. բայց միևնոյն ժամանակ ամենքը ևս կը նկատեն, թէ երկը որևէ անբնականություն չունի սլարունակէ իր մէջ:

Ներկայումս՝ — քանի որ հեղինակներէից ոմանք ճշգրիտ պատկեր տալու պատրուակով, իրանց երկերը ծանրաբեռնում են խնամքով նկարագրուած մանրամասնություններով և այդպիսով մարդկային սրտի նկարագրութեանը յետին տեղը տալիս, — հոգեբանական կրիտիկան պէտք է խստիւ դատապարտէ դէպի այդ մանրամասնություններն ունեցած կողմնապահությունը: Հեղինակը չնչին մանրամասնություններով ծանրաբեռնելով երկը յաճախ քողարկում է իր մտքի աղքատությունը և ուղղութեան անկայունությունը:

Բայց հոգեբանական քննադատությունը մանաւանդ առանձին խստութիւն պէտք է ցոյց տայ դէպի այն կեղծ հոգեբանները, որոնք միմիայն մտածում են այն մասին, թէ էլի ինչպիսի նոր գոյներով նկարագրեն մարդկային հոգին: Իրանք ձեռք-

տում են նորանոր շրջաններ գտնել, որոնք անյայտ էին իրանց նախորդներին: Այդ բանի համար այդպիսի գրողները բացառիկ հերոսներ են հնարում, դիտմամբ նրբացնում և կամ թէ՛ նրանց բնաւորութեան քանի մի գծերը աւելի ևս խտացնում: Ոմանք իրականութիւնը աղաւաղում են կեղծ ներութեամբ, միւսները՝ նոյնպիսի գռեհկութիւնով, 'Իրանք երկուսն էլ միմիայն իրանց սեպհական Նա հ պրիզմայի միջից են տեսնում իրականութիւնը: Հեղինակներից ոմանք՝ կրքի աւելի նուրբ ու քնքոյշ երփները նկարագրելու պատրուակով, խնամքով որոնում են բացառիկ, հազուադիւս և մինչև իսկ հիւանդոտ երևոյթներ, ուշիուշով նկարագրում են բոլոր այլանդակութիւնները և մեզ տալիս պատահական անկանոնութիւններ, հիւանդագին դիպեալներ ու ջլախառնութիւններ ինչպէս մշտական երևոյթներ և այն էլ՝ բարձր գեղեցկութեան փոխարէն: Միւսները անհամեմատ կորովով նկարագրում են կոպիտ և անբարեկիրթ բնոյթների կրքի փոթորկալից ու վայրենի բուռն ձգտումները: Հարկաւ գովելի է այդ սակայն գեղարտութիւնը հէնց նրանումն է որ զրանք չափազանց թանձրացնում են ներկերը և իցոյց դնում սխալ լոյսի մէջ միմիայն այն, ինչ որ աւելի կոպիտ է և զուգելի մարդուս մէջ: Այդպիսի գրողները նկարագրում են մարդուն որպէս մի էակ, որ գլխաւորապէս ճակատագրական կերպով ստոր կրքերով է դեկավարւում. դրանք աշխատում են մեզ հաւատացնել, թէ կենդանական բնագոյր մեր կեանքի տիրապետող օրէնքն է:

Ամեն տեղ՝ թէ արհեստանոցներում և թէ կարգասենեակներում հեշտասիրութիւնը յաղթող է հանդիսանում զգացմունքի վրայ: Հոգեբանութեան անունով՝ որ ընթերցողներին և հաւանական է թէ նաև հեղինակներին մոլորութեան մէջ է գցում, այո՛, հոգեբանութեան անունով աշխատում են մեզ տալ մի կարգ վերին աստիճանի միասակար և հիւանդոտ ուղղութեամբ երկեր: Սակայն այդ միասանութիւնները իսկական հոգեբանութեան հետ ընդհանուր ոչինչ չունին:

Ուրեմն թէ գեղեցկագիտական, թէ բարոյագիտական կամ նպատակաւոր, թէ պատմական և թէ հոգեբանական քննադատութիւնները բոլորն էլ ունին իրանց արժանաւորութիւնները, եթէ ծայրայեղութեան մէջ չեն ընկնում, եթէ զործադրւում են խելացի կերպով: Իրանցից իւրաքանչիւրը ներկայացնում է այն տեսակէտը, որով կարելի է մի գրական երկ քննել, այսին-

քըն՝ կեանքի մի կողմը, ճշմարտութեան մի երեսը:

Այդ իսկ պատճառով այն կրկնէր գաղափարական քննադատութիւն, որ կարողանար միացնել նրա բոլոր տեսակները, որ կարողանար նրանցից իւրաքանչիւրին ցոյց տալ իր դերը և ընդունակ կլինէր յարաբերական նշանակութիւնը յագեցնել մի միակ յայտարարի այն տեղեկութիւնները, որոնք ձեռք են բերուել քննադատութեան տեսակներից առանձին-առանձին: Վօլտէրն ասում էր. «Նշանաւոր քննադատ կարող էր լինիլ այն գեղարուեստագէտը, որ կունենար մեծ գիտութիւն ու հում-տութիւն, լաւ ճաշակ և նախանձից ու նախապաշարմունքներից բոլորովին ազատ: Միայն ափսոս որ շատ դժուար է այդպիսին գտնելը»:

Վերի այդ օրինակից մենք կարող ենք օգտուել: Մենք միայն այն կաւելացնենք, որ քննադատը վերին աստիճանի անկողմնապահ պէտք է լինի, իր սեպհական աշխատութեամբ ձեռք բերած հաստատ համոզմունքը պէտք է ունենայ, ինչպէս և իր կարծիքը բարիի և զեղեցկի վերաբերմամբ, լաւ տեղեակ պէտք է լինի մարդկային սրտին, խորին հմտութիւն պէտք է ունենայ գրական շրջանի և բոլոր մարդաշահ գիտութիւնների վերաբերմամբ:

Մեր դարը՝ որ յառաջագիմութեան և իսկական գիտութիւնների դարն է, քննադատների առջև հանեց թէև մեծ, բայց բոլորովին արդարացի պահանջներ: «Ի պաշտօնէ զնահատողները», որոնց երբեմն այնպէս հեգնում էր Վօլտէրը, այժմ մեծ մասամբ շատ խնամոտ ջանք են գործ դնում իրանց գործունէութեան համար պատրաստուելիս: Դրանք երկար և հիմնաւորապէս ուսումնասիրում են բոլոր ազգերի գրականութիւնը, պատմութիւնն ու փիլիսոփայութիւնը, որպէսզի կարող լինին արդար կերպով գնահատել մարդկային մտքի արգիւնքները: Մենք տեսնում ենք, որ նշանաւոր քննադատների մեծամասնութիւնը միաժամանակ ընդունակութիւն ունէին որևէ երկ քննել այն քանիմի տեսակէտով, որոնց վրայ մատնացոյց արինք վերը: Ուրեմն այդ գրողները մօտենում էին գաղափարական քննադատութեան որոշած տիպին: Բարոյագէտի համբաւ ունեցող Սէն-Մարկ Ժիրարդէնը, որ արուեստի արտագրութեան մէջ առողջ ուղղութիւն է որոնում, դառնում է հոգեբան՝ այդ աշխատութիւնները քննելով, պատմաբան՝ այդ երկերը համեմատելով անցեալ դարերի նոյնատեսակ երո

կերի հետ: Հմուտ հոգեբան Սէնտ-Բէովը միաժամանակ շատ լաւ գիտակ էր նաև գեղեցկութեան: Տէնը՝ երբ քննում է թէ ինչպիսի ազդեցութիւն են ունեցել ցեղն ու ժամանակը արուեստի արտադրութեան վրայ, պատմական դպրոցի եռանդուն ներկայացուցիչն է դառնում: Իսկ երբ լուսաբանում է յայտնի հեղինակի բոլոր երկերի հիմնական շարժառիթը, նա դառնում է հմուտ հոգեբան: Բրիւնետիէրը գեղեցկագիտական քննադատութեան սլարազլուխն է, անկասկած, իր այն վստահութեամբ որով նա կարողանում է զնահատել գրուածքի գեղեցկութիւնը և մատնացոյց անել նրա տեղը: Բայց միևնոյն ժամանակ նա եւ հմուտ հոգեբան է, եւ շատ լաւ գիտակ պատմութեան: Միևնոյնը կարելի է ասել նաև Լըմէտրի և Ֆազէի վերաբերմամբ:

Այսպիսով մենք տեսնում ենք, որ քննադատութիւնը աւելի և աւելի է մօտենում իր կատարելատիպին—իդէալին *):

*) Սակայն երբ պէտք է դրա կէսը, կիսի կէսը երեւայ մեր ազգում: Մ. Թ.

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՌԱՓԱՅԷԼ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆԻ ԵՐԿՂՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ՀԱՏՈՐ ԵՐՐՈՐԴ

Միայն թէ բաղձա դու հայ մնալու
Օրէնք, սաստ, պատրանք ունայն կը լինին
Լեզու, կրօն ու ծէս քեզմէն բառնալու
Միւսիւմսն դառնալ յժուար է հային:

Ռափայէլ Պատկանեանը, որ բազմաթիւ կեղծ ա-
նուաներով էլ յայտնի է մեր գրականութեան մէջ,
փոքր ազգի մեծ բանաստեղծն է բառիս բուն նշանա-
կութեամբ: Մեր ուրիշ բանաստեղծների և վիպասան-
ների նշանակութիւնը նսեմացնելու համար չէ, որ մենք
Պատկանեանին, որը Գամառ-Քաթիպա, Սիւլիւկ, Ախ-
տամերկեան և այլ անուններով շատ գրուածներ ունի,
ճանաչում ենք իբրեւ անաչին նշանաւոր բանաստեղծ:
Դժուար է ասել, թէ Ռ. Պատկանեանը իբրեւ բանաստեղծ
քնարերգու է, բարձր թէ իբրեւ երգիծաբան, սատիրիկ-
գրող: Բազմակողմանի է և զօրեղ Պատկանեանի տա-
ղանդը, թէև երախտամոռ հայ ինտէլիգենցիան և հայ
մամուլը մինչև այսօր ոչ միայն մի լուրջ ուսումնասի-
րութիւն չէ նուիրել մեծ հայ բանաստեղծին, այլ և
նոյն իսկ նրա երկերի հրատարակիչները չեն նուիրել մի
քանի երես Պատկանեանի բանաստեղծութեան նշանա-
կութեանը: Ոչ մի գրուածք չկայ, որ նրա գրական գոր-
ծունէութիւնը կապէր նրա կենսագրութեան հետ, որ

պարզէր նրա տաղանդի աստիճանաբար զարգացումը կամ գէթ դասաւորէր բանաստեղծի երկերը ժամանակագրական կարգով: Առհասարակ գրական արժէք ունեցող հայերէն լեզուով համարեա ոչինչ չունինք Պատկանեանի մասին, որի ներքին կեանքը և ստեղծագործութեան գլխաւոր մոմէնտները մեզ համար տակաւին անյայտ են: Սակայն Գամառ-Քաթիպայի և Սիւլիւկի նշանակութիւնը այնքան մեծ է մեր գրականութեան մէջ, որ նա ամենայն իրաւամբ արժանի է ամենալուրջ ուսումնասիրութեան:

Բայց միթէ միայն Պատկանեանն է, որ մնացել է մեր կողմից առանց արժանաւոր գնահատութեան և միթէ կենդանի բանաստեղծները և մայրենի գրականութեան ու լեզուի մշակները, ազգային ինքնագիտակցութեան աշխատուորները աւելի էական ուշադրութեան են արժանացել ազգային գործերի ղեկավարների կողմից: Բնաւ ոչ: Այս մի այնպիսի ցաւալի երևոյթ է, որ իրօք արժէ մտածել այս մասին:

Մարդիկ մտածում են և խօսում ազգային յառաջագիմութեան, ազգային ինքնագիտակցութեան զարգացման մասին և անտես են առնում հէնց այն ֆակտորները, որ ամեն մի ազգի պատմութեան մէջ գլխաւոր դեր են ունեցել ու ունին ժողովրդի քաղաքակրթութեան գործում: Մայրենի լեզուն և գրականութիւնը ոչ պակաս նշանակութիւն ունեցող պայմաններ են ժողովրդի մտաւոր և բարոյական զարգացման համար քան միւս բոլոր գործօնները և այս պատճառով արժէ, որ հասարակական խնդիրներով և հասարակական փողերով զբաղւող մարդիկ մի փոքր շուտ ուշքի գան և պատշաճաւոր ուշադրութիւն շնորհեն մայրենի լեզուի և գրականութեան զարգացման:

Մինչև այսօր էլ զեռ բարեխիշատակ Աբովեանի արտաշարժ կոչը մայրենի լեզուի մասին մնում է ձայն

բարբառոյ յանապատի: Սակայն դառնանք Պատկանեանի երկերին:

Քանի որ չունինք հեղինակի մի փոքր բովանդակալից կենսագրութիւն և պատրաստական նիւթեր՝ պէտք մի փոքր սպասել առաջին հայ բանաստեղծ-քննադատի գործերի մասին մանրամասնօրէն գրելու: Ինչ խօսք, որ Պատկանեանի նշանաւոր գործերը և երկերը մտել են նրա աշխատութիւնների նախկին երկու հատորի մէջ: Երրորդ հատորի մէջ տեղ են գտել այն բոլոր երկերը և գրութիւնները, որոնք հեղինակի կենդանութեան ժամանակ զանազան պատճառներով մնացել էին անտիպ և մի քանի՝ Նախիջևանի բարբառով գրութիւններ, որոնք լոյս էին տեսել մեր պարբերական թերթերում: Այս հատորի մէջ տեղ գտած թէ ոտանաւորները և թէ տեղական բարբառով գրութիւն երկերը կրում են Պատկանեանին յատկանիշ գծերը: Առհասարակ մեր հեղինակի շափաւոր երկերը կամ հայրենասիրական են կամ երգիծական: Երբեմն երբեմն հանգուցեալ բանաստեղծը գրում էր և մանկական երգեր: Պատահում են և խրատական բնաւորութիւն ունեցող ոտանաւորներ: Այս հատորի մէջ հայրենասիրական են «Գուսանը Կողքիսում», «Հանգանակ Հայութեան», «Ծաղկաձոր», որոնց մէջ բանաստեղծը յոյս է արծարծում հայի ապագայի համար:

Հայը ճկուն է, բայց չէ դիւրաբեկ
Ուռուցիկ հողմը կը կոտրէ կաղնին,
Կանգուն, անվնաս կը մնայ եղէգ—
Յաւիտեան այս էր վիճակը հային:

Երգիծական երգերը միշտ անպակաս են եղել Պատկանեանի գրութիւններում: Նրա Նախիջևանի լեզուով գրութիւն արձակ պատմութիւնները ըստ մեծի մասին մտրակում են հայի տրտմանը և այս տեսակի երկերը կազմում են բանաստեղծի պսակի ամենաբոլորաւէտ ծա-

ղիկները: Ոտանաւորների մէջ էլ պատահում են այնպիսի երգեր, ուր հեղինակը դառն ծաղրի է ենթարկում այս կամ այն հասարակական տգեղ երևոյթները կամ այս կամ այն տիպի մարդկանց: Այս տեսակի ոտանաւորներից արժանի են ուշադրութեան «Համեստութիւն», «Կոյովա», «Ձէնկինը ու Աղա», «Կտակ», «Փիսիկ-փիսիկ կատուի պէս» և այլն: Վերջին երգի մէջ բանաստեղծը նկարում է մի ճիզուկտի տիպ, որ իւր խաբեբայ ձևերով և արտաքինով ծածկում է իւր կեղծաւորութիւնը և աւագակութիւնները և մինչև անգամ հասարակութեան պատուաւոր անդամ էլ է համարւում: Այս տիպը այնքան կենդանի է և միևնոյն ժամանակ մեր կեանքում տարածուած, որ սպասում է աւելի մանրամասն նկարագրողի և արժանի է խոր ուսումնասիրութեան:

Փիսիկ փիսիկ կատուի պէս
Քալվածքս է նազերով,
Փիսիկ փիսիկ կրսնի էղա,
Իրիցփոխան, սթաւաշինա,
Իւմէտով իմ էկած թռէթին
Ինձի կանին կոյովա:
Ինչպէս չասին ինձպէս մարդուն
Հէմ էվալլա, հէմ պուալա:

«Կոյովա» սատիրայի մէջ աւելի գեղեցիկ կերպով է նկարագրուած մեր բոլոր քաղաքներում քաղաքագլխի պաշտօնի ձգտող անձանց տիրապետող տիպը: Այս երգի հերոսն ասում է, որ նա շատ շաւ գիտէ իւր համաքաղաքացիների բնութիւնը, ուստի և բոլորին խոսմունքներ կտայ, բայց չկատարելու հնարն էլ գիտէ, որ պաշտօնները կրածանէ աղաների ազգականներին, մեծամեծ ծրագիրներ է խոստանում կատարելու և այլն և այլն: Ահա և իսկական երգի գեղեցիկ կտորները—

Մէկ օր ընտուէ ինձի նախընտան
Տունեային հախով իրեն կոյովան,

Խելքերէտ անցած չէ, տուք ով Հայեր,
Ձեզ ին՝ էրջանիկ պիտ ցուցնում օրեր:

Չունքի ծեր բնութքը ես տեղով դիտիմ,
Ամենքիդ խօսքին անկաճ պիտ տընիմ:
Ա՛յ կատարելու ժամանակը գայ—
Աթքազի համար մահանայ շատ կայ:

Քաղաքիս մէջը սօյ-սօփ շատ ունիմ,
Նոցա ամէնուն ոտքի պիտ տընիմ,
Փոխախաժնոյ, կլասնի, տախտօի տեղեր
Պըլան ու կառնուն աղայի սօյեր:

Որ մարդիք վըրաս պերան չի պանան,
Այային մէկ մէկ մալտաքի կուտամ,
Դպրոց, պահչա, քլուպ և ուրիշ շատ պան
Պերնով թօ խորդին՝ ինչքան ուզենան:

Քովըս թօփ կանիմ պամուլիսներ,
Սուտպուրուց տէրտէր ու ապլաքաթներ,
Նազա ծեռքովը էքքէս կը հանիմ,
Ինքս ալ հեռվանց սուս փուս կը նայիմ:

Վատէիս օրը ալ որ մօտիկնայ,
Մէջիս ֆէնտերը ուրիշ սօյ կըլայ,
Նորէն ամէնուն կուտամ իւմէտներ,
Խորդելու կըլամ շատ վարժատուններ:

Մեր տեղէն Ռաստով երկըթէ ճամփայ,
Փիթուն քաղաքը քարվածք պիտի լայ,
Էրկու-իրեք տեղ պախճա պիտ անիմ,
Հալխին պուռունկին մածուն կը բսիմ...

Վըրաս պան ասել մարդ խատիր ըլայ,
Հաճան կը պերեմ ես կուլխու վըրայ,
Տանօս, պամպասանք, խարփուզի կըճէպ—
Ասպէս թանցերու ես շատ եմ վարպետ:

Գալով գրքի երկրորդ ըածին, պէտք է ասենք,
որ ի բաց առած մի երկու հատ մեխախօսութիւններ
և գրական լեզուով գիտնական Էմինի մասին լիշողու-
թիւններն ու երկու մանր յօդուածները՝ մնացածները
Նախիջևանի բարբառով գրուած սատիրաներ են:

Բազմակողմանի են այս պատկերների նիւթը: Այս
պատկերների մէջ մեծ բանաստեղծը կատարեալ արուես-
տագէտի վրձինին յատուկ տաղանդով նկարագրում է և

ծաղրում շրջապատող կեանքի միջին երևույթները և հակահասարակական տիպերը: Վաճառականն ու վարժապետը, քահանան ու վարդապետը, քաղաքագլուխն ու գործակատարը, սալլուպանն ու հարուստը—բոլորը կենդանի մարդկանց կերպարանքով և որ գլխաւորն է տիպական բնորոշ յատկանիշներով են գծագրուած այս երկերի մէջ: Խոր հոգեբանական անալիզով վերլուծելով իւր հերոսների ներքին աշխարհը՝ բանաստեղծը շարժում է բնութեցողի խղճի լարերը և զարթեցնում է ինքնապիտակցութիւն, իսկ իրական կեանքի ալլանդակութիւնների պատկերացումով հասարակական խիղճն ու գիտակցութիւնն է արթնացնում: Այս պատկերներից ամենազեղեցիկներն են «Վարժապետ», «Հոգաբարձու», «Փռսուխին Աւագը», «Էսլի Լէվէնտ», «վարժէվոր», «Պօզաճի Գալուստ», «Հինուկնոր», և «Մոնթէն մինչև վեր» երկերը: Տգէտ վարժապետի տիպարը այնքան կենդանի և սրամիտ գծերով է պատկերացրել Պատկանեսանը, որ կարծես դեռ երեկ մենք տեսած լինենք մեր նախկին դպրոցներում պատահած հին ուսուցիչների տիպին: Ահա այդ հին ուսուցիչների շարագրութեանց նմուշը, որ մեր բանաստեղծը ծաղրում է.—

«Ձժամանակ, զթաքավօր, զբաղմամեզ,
«Զօրօքութա, զփիլիպօս և զառաքեալ,
«Զավետարան, զաստվածաշունչ և զնարեկ,
«Զհօրթանան, զմկրտեալ և զօվանէս...

«Եւ ետես զաստված, զի բընացեալ է,
«Զդեոին և զօտին համփութեալ է,
«Զմախթան վերին նա ասացեալ է,
«Զհեթնոց, զվերչնոց նա կօրծանեալ է,
«Համփառնամ քառին վասն մեր մեղաց,
«Օծութեամբ քիստօսի և հոյժ տանջանաց,
«Մեղա՛ Էրօրթութեանըթ առաջի սեղանին
«Փաղմամեղ մարթոյս զաթամա վօրթին...

«Մոնթից մինչև վեր» պատմուածքի մէջ բանաստեղծը նկարագրում է մի ստահակ երիտասարդ, որ ոչ

մի բանի պէտքական չլինելու պատճառով վերջը քահանայ է դառնում և ապա կնոջ մահից յետոյ վարդապետ: Ներփակեալ երեք հարիւր ըուրլին ստանալուց յետոյ ահա սրբազան եպիսկոպոսը ինչպիսի քննութիւն է կատարում Մինաս սարկաւազին

— Բանի՞ Աստուած կայ:

— Երեք Աստուած կայ՝ Հայր, Որդի և Հոգի սուրբ, և մի հատ էլ Աստուածածին:

— Հայոց եկեղեցին քանի՞ խորհուրդ է ընդունում:

— Եկեղեցիի քանի խորհուրդ ընդունածը չգիտեմ, բայց եկեղեցւոյ խորհուրդները դրանք են՝ երեսայ՝ մկրտել, տղոցկանի տունը փարատել, պսակ՝ կատարել, մեռել թաղել, տարին երկու անգամ տնօրհնէք քալել, ժողովրդին տօնի օրը շնորհաւորել, գերեզման օրհնել, թաթաւ (անձրեւ) չեկած տարին՝ չոք կատարել. մէկ խօսքով այն ծէսերը, որոնց համար ժողովուրդը շահում է իւր ծխատէրին: Հա, մոռացայ ասելու՝ ատեն-ատեն ալ հիւանդին վրայ նարեկ կամ աւետարան կարդալ:

— Հայոց եկեղեցին ո՞ր սուրբ նահատակներին է տօնում:

— Հայի սուրբ նահատակները դրանք են՝ սուրբ Գրիգոր Լըսաւորիչ, սուրբ Թորոս, սուրբ Գէորգ, սուրբ Գալուստ, սուրբ Համբարձում, սուրբ Խաչ, սուրբ հրեշտակապետ, սուրբ Յարութիւն, սուրբ Մկրտիչ, սուրբ Վարապետ, սուրբ խոր վիրապ: Ան մէկալ սուրբերը՝ Արամ, Արշակ, Գագիկ, Աշոտ, Սմբատ, Տիգրան, Սենեքերիմ—ան պօշ սուրբեր են, նրանց ոչ Տէր-Աբրահամեանի օրացոյցը կընդունէ և ոչ քահանաները տօնշնորհաւոր կըալեն:

Շատ ժամանակ չանցած՝ բոլոր քաղաքի մէջ անպիտան, անընդունակ, վնասակար, սրիկայ ճանաչած երիտասարդը դարձաւ հայոց քահանայ, Քրիստոսի բանաւոր հօտի հովիւր և Աստուածորդու տեսանելի պատկերը նրա հետևողաց աչքում ի փառս սուրբ Էջմիածնի և ի մխիթարութիւն հայ ժողովրդին:

«Վարթէվօր» գեղեցիկ և խոր միտք ունեցող երգիծաբանութեան մէջ հեղինակը մի կողմից ծաղրում է հնութիւնը փառաբանող հերոսին և միւս կողմից էլ երևան է հանում հին սովորութիւնների շնորհիւ կատարուած սովորական խաբեբայութիւնները և կեղծաւոր բարբերը: Սա աշխարհ սիրուն պատկեր է, որ աւելորդ չենք համարում ծանօթացնել մեր ընթերցողներին գրուածքի առաջին մասի հետ:

Ես ան մարթոցմէն չիմ, որ, չունքի ինքս պառվիլ իմ, հինգիլ իմ նը, հին մարթիք, հին ատէթ ու հին պանգաններ կօվիմ ու ամէն նոր մարթու վրայ մէմէկ փութ կուտնում. չէ՛, ես ատպէսներէն չիմ, աղէկին աղէկ կասիմ, կուզէ հին ըլա, կուզէ նոր, ամպէս ալ՝ քէշին քէշ կասիմ, կուզէ պապերուս ատէնվայ պան ըլա:

Մեր նախնուվանը տահա քանի տարվայ քաղաք է վօր, Թահմինոփս հարուր տարի տահա անցած չիպիտի լա նարա Թէմէլ ցըբած օրէն. (մէմը խելքըս վրաս, աղէկ մը համպրիմ նը՝ տեղով կիմանամ-ալ. Թի-Փ Թի-Փ, հետս Թէզպէհս առած չիմ. չէնէ անօր հէսապը կուտնելը խիտ խօշայ էր. ինչ ալ լա-նը): Նախնուվանը՝ հայի քաղաքներուս մէջ էնէկ նորն է. Թիֆլիս, Ատտէրխան—ան շատ հին քաղաքներ ին. նապա խօր-Թօզ Թաքաւորներուն անունը, պէքիմ, կորցըված մոռցըված ալ է. չունքի նապա Թէմէլ ցըբօղները, սէօպտէ, ես Հայկին, ես Տրթատին օրթիքն ին. Հայկ ու Տրթատին մեռնելը, հէջօ-մասա, հինհարուր տարի կըլա, պէքիմ աւելի եալ. նապա քե-րեզմանին քարերը չօխտան փրթիլ են, եօխ էղիլ ին: Ան-տէնները կիր ռախամ լալը պէթէր իշխիլի է: Շինտի քիսիրի, առանց կիրի, առանց ռախամի իտիվօր հէսապը ինչպէս կու-կուտնուն մարթիք .. մեղքիտ տէրը լամ, որ իտա շընտիվա՝ հին ատէնվա վրայ պատմութիւն կըրօղները ալայը փորերէն ղյաուրմիշ չանին նը,—ինծի հարգունուս նը՝ նապա չըզմըզածը ալայը սուտ է, ալայը ուշտուրմաճա պաներ ին:

Ամմա՝ ատպէս չիկիտնաս ասվածաշունչ-աւետարանը. ան՝ տեղով տեղով կըրած պաներ ին. կիրքի մէջ ալ կըրած է որ մէկ օր Ասված նստիլ էր պուռլէկէնին մէշալըխին մէշը, պուռ-լէկէնին մէշալըխն ալ կէրվէր կէրվէր՝ չէր վճարիլ. Ասված ա-սաց «Մօսէս Մօսէս» ասաց: Մօսէսն ալ ասաց «հրամէ՛ Տէր իմ»: Ասված ասաց. «կնա, իմ պատմութիւնս պատմէ՛ իմ ժողովուր-թին»: Մօսէս ասաց «ինչպէս պատմեմ օր՝ լիւզուս Թվատ է», ասաց: Ասված ալ ասաց «լիւզուս Թվատ Թօ լա տա, մինք անօր եօռուխը չի՛նք կուտնուլ-ինչ ասաց, պերանտ մէմը պանգ. նայ-իմ»: Մօսէսը պերանը պացից. Ասված ալ նարա պերանը իրեն սունչը փըչից՝ խըզղն էրած քէօմիւրի նմանալ:

Սունչ որ կասին նը՝ քիրոց խօսք է, որ նէֆէս ասէլ է: Է՛յ շտէ, ինչ ալ լանը, եփօր Մօսէսին փորը Ասծու-նէֆէսով իրինքցավ նը՝ Մօսէսն ալ Փսէռալիւս իմաստուն կիտունի պէս մէկ պան էգաւ (սիֆթէ նա պալրիւծի, ծուկ պոնոզ էր), անցածն ու քալիրը մէկ մինութվա մէջ սօրվեցավ. առավ, ճանըս, էր-կուատ քարէ տախտակ ու անոնց վրայ պաշլալից կրելու, աշ-խրքիս, Էրեսը ինչ կայ, ինչ չի կայ՝ ալայը կրից, Տրթատն ալ հոն է, հիբրով Լըսավօրչին տասվերկու չարչարանքն ալ հոն է, Պիղատոսին մատնութիւնն ալ հոնէ, Տէրն մէր Յիսուսին հրիս-տոսին տանձանքն ալ հոն է, առաքելոցներուն հրեղէն լեզվով

քարոզութիւննալ հոն է, կարճ՝ էփէլքի հինութեմ ալայ պատմութիւնը հոն է, ատա Մօսէսին տախտակներուն վերան կըրած: Մօսէսն ալ, ճանրս, ինքը ճուհուտ էր ամա՛ չունքի ան ատեններ, մատտէ հայերուս, ուրուշ մէկ ասք կիր-կարթում չունէր նը—նօղայի պէս մէկ պան էին—առաւ ու, սէօղտէ, ատ ամէն պատմութիւնները հայի խօսքով կըրից, ամա՛ ան ատենվա հայի լիւպին շընտըխվա պէս խառնախառը, պուլաշըի չէր. ան ատենվանը քրափառնակ, քիրոց կասվէր: Պենետիկի ծուկ-ուտող վարդապետները, սէօղտէ, կըտիլ ին ատ տախտակները, մաքաղարթի վրայ սիւրեթը հանիլ ին ու ետքէն տըպիլ ին, տպելէն ետքն ալ ժամէ ժամ պաժնիլ ին: Հտէ—ատ տպած քիրքերն ին որ աւետարան, ասվածասունչ կասվին...

Ա՛մա, ես կիտիս քի թէկարան խօրունկցայ, միթքս պան կար, կուզէի ասելու՝ մոռցայ ու ուրուշ պան պաշլայեցի...

«Հին ու նոր» պատկերի մէջ բունաստեղծը դատափետում է տյն մարդկանց. որոնք մալլեների լեզուն սովորելու կարիքը չեն զգում: Հետաքրքրական են այդ տեսակ մարդկանց դատողութիւնները, որ հրաշալի կերպով կենդանագրել է Պատկանեանը:

Մէկը կասէ—ասպէս ասողը քաղաքիս մէջ հէ՛մ խօլօք հէ՛մ ալ պան հասկըցող կիշվի—վաժատուն պանանք ամա՛ հայի լուպու ու հայի հաւատ մէջը խօթել պէտ չէ, գէրէ հայի լուզուն, հայի հաւատը սալթը տէրտէրի, տիրացուի, վարդապետի ու ժամկոցի պէտք է, կասէ. հայի լուպույով մեր տղաքը խելը չին սորվենալ, հապա մենակ փոխ ու շարական ասել կը կիտնան: Հանա նայէ, քաղաքիս մէջը մէքամ տոխսան տարու հէքիմ ունինք, որ տարին տարեկան էփպէյի ստակ կը վաստըկի հալխէն. մէմը հարցուր՝ հայնակ կիտէ՛: Հանա պանքին մէջը հինկ-վեց՝ մարթ կայ՝ ո՛րը երկու հազար, ո՛րը հազար, է՛նկ վերջի մարթը ութը հարուր մանէթ հախ ունի. հայնակ կիտին: Հանա քաղաքիս մէջը վեց-օխտը հատ ճուհուտ ու հոռոմ տէլլախներ, լուպունները կախած փիթունն օրը աս ամպարէն ան ամպարը կը վազին, ու ամեն մէկը տարին տասը-տասնըհինկ հազար մանէթ կը վաստկի. հարցուր հայնակ կիտին:

Ճահա ասի՛մ. հանա, վարի փանցիծնի մատաքը ու խօնախի սծաթոթիթնիլը, էրկուսն ալ էփպէյի հախ կառնուն մեր քաղաքէն. նացամէն ո՛ր մէկը հայնակ կիտէ: Ամա արի լայէ որ քաղաքիս մէջը մէկ ուրուշ հէքիմ կայ, տա եալ էփպէյի պառաւ է. աս հէքիմին իրեն պենիաթը աղէկ եա գէշ կիտցածը չիտիմ, ամա տեղով կիտիմ, որ հայնակ աղէկ կիտէ (աս մարթը ճէպը տայմա պատռած թուխպ ու մէքամ ալ աղ-տոտ քառանթաշ կը քայցունէ ու մէքամ խուճուռ խօսք եա առակ լսից իսէ, համան կը կրէ, ու մէկ օր միտք

ունի տպելու.— ապուրին եփին, խալսուխի պահին)։ շինտը ես կը հարցունու։ ձեզի աս հայնակ կիտցույ հէքիմը մէկալ հայնակ չիկիտցող հէքիմին խարէր ստակ կառնէ։ Հէջ թահմին չիմ անիւ ինչո՞ւ. անոր համար որ հայնակ կիտէ, տայմա հայնակ կալաճի կանէ ու հայ ըլալովը չէ քի ամընչնալ՝ կը պարծընայ պիլէ։ Չունքի հայնակ կիտնալը, հային ժամին հաւա տարիմ ժողովուրդ ըլալը, կասին, պէթէր քէտէր է խելքը միտքը բաց ըլալուն։ Մեր տեղը մէքամ թիլքի բունու թքով եաղըճի ունինք, որ աս պանըս կիտնալով հէջ հայնակ կալաճի ունինք, որ աս պանըս կիտնալով հէջ նայնակ կալաճի չի աս նիլ ու չի կրիլ, տայմա եալ հային վրան կը խընտայ. ատ պանը շտէ նարա մէջ խելք ու կիտու թին ճանչիլ է հալելը «եազճի վար, եազճի վեր» պէթէր պատիւ կուտայ՝ ու մեծ ալ հախ կապիլ է։

Հեղինակի միւս երգերը տեղական բարբառով գըրուած բոլորն էլ մի մի բանաստեղծական գոհարներ են և քանի աւելի շատ ժամանակ անցնի՝ այնքան կը մեծանայ Պատկանետնի այս տեսակ երկերի նշանակութիւնը, որովհետեւ կպարզուի, որ այս երկերը բոլորովին մասնաւոր նշանակութիւն չունին, այլ հեղինակի անխնայ ծաղրի ենթակալ երևոյթները մեր քաղաքական և հասարակական կեանքի ընդհանուր պայմանների արդիւնք են, որ նրա հերոսները իրանց ալանդակ վարքով ու կեանքով նույնպիսի տիպեր են և ոչ անցողական նշանակութիւն ունեցող մասնաւոր մարդկանց կենսագրութիւններ։ Մի ուրիշ ժամանակ մենք կվերադառնանք Պատկանետնի բոլոր գրուածներին և յուսով ենք, որ մեր ընթերցողներին մի աւելի մանրամասն տեսութիւն մեր բանաստեղծի ստեղծագործութեան։

ԿԱՐ. ԵՆԳԻՐԱՐԵԱՆ

«ԵՐԵՐԱՅԻ ՄԱՏԵՆԵԳՐԵՐ ՀԱՅԵՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ»

Վեննայի Հանդիսի 1903 տարուայ համարներում Բ. Խալաթեանը հրատարակել է այս վերնագրով թարգմանական յօդուածներ։ Ցարուայ սկզբի համարներում Հայաստանի և

Արիւկիոյ նահանգների ու գաւառների ցուցակն ըստ Ինճիճեանի և Ալիշանի արաատպելուց յետոյ, որի նպատակն ինձ համար հասկանալի չեղաւ, ապրիլի համարում, եր. 122, հհ. անցնում է բուն նիւթին, սկսելով թարգմանել Բելադորի պատմչի «Գիրք նուաճմանց աշխարհաց» (کتاب فتوح البلدان) յայտնի պատմական երկի մի գլուխը, որ կրում է «Հայաստանի նուաճումները» վերնագիրը: Փանի որ մեր պատմութեամբ և մատենագրութեամբ հետաքրքրուողները յիշեալ թարգմանութիւնից, իրրև նոր աղբիւրից, պէտք է օգտուեն, ուստի ես կարեոր էի համարել իւր ժամանակին մի քանի նկատողութիւններ անել այդ թարգմանութեան մասին Արարատի էջերում, որոնք սակայն բնթերցողների մեծամասնութեանը անյայտ մնացին: Այդ խնդիրը ես արդէն մոռացութեան էի տուել, երբ վերջերս Բազմալէա հանդիսի այս տարուայ օգոստոսի տետրի մէջ կարդացի Սկսնակ բանաստեղծի մի գրախօսականը վերոյիշեալ թարգմանական հատուածների վերաբերեալ: Գրախօսը կտրական կերպով յայտարարում է, թէ Խալաթեանի ստորագրութիւնը կրող հատուածները «Թարգմանութիւն են տոքթոր Մորթմանայ գերմաներէն լեզուով հրատարակած մի գործին Ա. մասէն, որ և ի հայ թարգմանեալ և հրատարակեալ է Վարապետ Իւթիւճեանի կողմանէ նախ իր Մասիսի 1874 տարւոյ 1542, 1543, 1545, 1547, 1548 և 1550 թիւերուն մէջ և ապա մասնաւոր տետրակաւ ալ հրատարակուած է կարծեմ սա խորագրով: Հետո՞ք պատմութեան Հայոց, քաղեալք յարաբացի պատմագրաց ի ձեռն Տոքթոր Մորթմանայ արեւելագիտի»:

Սկսնակ բանաստեղծը հաւաստեացնում է, առանց սակայն համեմատութիւններով ցոյց տալու, թէ Բ. Խալաթեան այդ հատուածների «տեքստը հաւատարիմ թարգմանած (ընդօրինակած?), սակայն ծանօթութիւնները բաւական ճարտիկութեամբ ընդլայնած, համառոտած ու փոփոխած է, քօղարկելու համար իր աղբիւրն, և այնպէս մի ձեացուցած է, թէ ինք իսկ քաղած է արաբ պատմագրերէն. գործ, որ չպիտի կրնար ընել անշուշտ, քանի որ ինք տեղեակ չէ արաբերէնի»:

Որ աստիճանի հիմնաւոր են Սկսնակ բանաստեղծի այս խիստ նկատողութիւնները, ես անձեռնհաս եմ դատելու, ձեռքի տակ չունենալով—և առհասարակ տեսած չլինելով—Վ. Իւթիւճեանի հրատարակութիւնը. սակայն հակուած եմ կարծելու, թէ Խալաթեան բնագրից է օգտուել և ոչ Մորթմանի

Թարգմանութիւնից, որովհետեւ դժուար է ընդունել, որ Մորթմանի պէս մի արեւելագէտ այն աստիճանի տգէտ լինէր արաբերէնին, որ տար այնպիսի մի վայրիվերոյ Թարգմանութիւն, ինչպիսին է Հանդիսի համարներում լոյս տեսածը: Պ. Խալաթեանի Թարգմանութեամբ Բեւադորու պատմութեան այդ կարեւոր հատուածը միանգամայն թերի ու յեղաշրջուած է ներկայանում հայ ընթերցողներին:

Թուելով այն անձանց անունները, որոնք բերանացի աւանդութիւններ են հաղորդել իրեն, Բեւադորին ասում է (եր. 193, տող 2 ներք.) «Նոցա աւանդածներից մի մասը մերժեցի, միւսներին առաւելութիւն տալով» (de Goeje Թարգմանում է, BeI. Gloss. եր. 43, մի մասը միւսով լրացրի), այս նախադասութիւնը կարեւոր է մատենագրական տեսակէտից, ցոյց է տալիս պատմագրի քննական ոգին, որ և պարզ երևում է պատմութեան շարունակութեան մէջ. նա արդարև լսած աւանդութիւններին անպայման հաւատ չի ընծայում, այլ քննադատօրէն է վերաբերում. Բ. Խալաթեան լիչեալ նախադասութիւնը Թարգմանել է. «Նոցա պատմածը եւ միմեանց կցեցի եւ մի առ մի կրկնեցի», որով Բեւադորին ներկայանում է մեզ մի դիւրահաւան, սակայն մի լսածին առանց այլապարտութեան հաւատացող ու բառացի կրկնող մարդ: Ըստ Բեւադորու (եր. 194, տ. 6, վեր.) Հայաստանի յունական մասը կառավարում էր Արմենիակոսի տէրը (صاحب آرمينيا) Արմենիակոս բառը նախադասութեան մէջ նախընթաց բառին, յատկացուցիչ է և կարող է միայն մի տեղի—երկրի, նահանգի կէն.—անուն նշանակել: Ըստ Իբն Խորդադըհի¹⁾, որի ցուցումները Փոքր Ասիայի աշխարհագրական բաժանումների մասին քաղել է Գեյցեր իւր Die Genesis der Byzantinischen Themenverfassung աշխատութեան մէջ, որ Թարգմանաբար հրատարակուած էր Հանդիսում, յունաց 12 Պատրիկներից 6ը կառավարում էին կայսրութեան նահանգները. դոցանից մէկն էր Արմենիակի պատրիկը (Ibn Chord հր. de Goeje, եր. 109). Իբն Խորդադըհի որոշում է այս նահանգի աշխարհագրական դիրքը (եր. 108) ասելով, որ սահմանակից է Անգորային: Ըստ Վոդամայի²⁾

1. † 844-ի և 848-ի միջոցին. տ. Բրոկելմանն, Gesch. der arab. Lit, I, 225.

2. † 922. Բրոկելմ. նոյնը, 228.

Արմենիակ մի վարչական շրջան էր, 'ամալ (عَمَل) Հայաստանի հիւսիս-արեւմտեան կողմը (Qod. եր. 255, հր. de Goeje)։ Աւելի ճիշտ որոշում է այս նահանգի աշխարհագրական դիրքը Իրն ալ Աթիր ³⁾ իւր Լիակատար պատմութեան մէջ (Chronik, ed. Torn-perg III, 65)։ Իւր ժամանակ Արմենիակոս գտնուում էր Ղլիճ Արալանի որդոց իշխանութեան տակ և ամփոփում էր Մալաթիա, Սիվաս, Կեսարիա, Կոնիա և սահմանակից տեղերը, մինչև Կոստանդնուպոլսի նեղուցը։ (خَلِيج القسطنطينية) Այս կարևոր ցուցումները Բ. Խալաթիանին յայտնի չեն եղել, ուստի և թարգմանել է «Արմենիակոս իշխան», փոխանակ «Արմենիակոսի իշխանն», թէև նախագասութիւնն ինքն ըստ ինքեան իրաւունք չի տալիս այդպէս թարգմանելու ⁴⁾։ Հայաստանի (Վրաստան և Աղուանք միասին) նախկին վրճակը ներկայացնելիս Բելագորին ասում է, (եր. 194. տ. 7, վ.) որ Խաղարնծրը արչաւում և ասպատակում էին և երբեմն հասնում էին մինչև Գայնավար. թարգմանութեան մէջ կարդում ենք Խաղարնեբ կարչաւէին երկրի խորքերը և երբեմն ևլն. ընդգծած խօսքերը ընագրում չկան։

Պերոզի որդի Կաւատի մասին Բելագորի պատմում է, որ չինեց Շիրուան երկրի և Ալանաց դրան մէջ տեղը թրծած աղիւսից պարիսպ, իսկ պարսպի հանդէպ (կամ երկարութեամբ) 360 քաղաք. այդ քաղաքների տեղը որոշելու համար պատմից ցուցումը կարևոր է, և հէնց այս կարևոր ցուցումը թարգմանութեան մէջ չկայ. ըստ Խալաթիանի Կաւատ չինում է ի միջի այլոց «թրծած կոււից պարիսպ, իսկ ղըանից յետոյ 360 քաղաք»։ Ապա գալիս են թարգմանութեան մէջ հետեւեալ տողերը. «այս տեղերում նա ընակեցրից ժողովուրդ, որ կոչեց Սիսական ևլն»... Պարզ է, որ նա զերանունն այստեղ վերաբերում է Կաւատին, ուրեմն այս և յետագայ գործերը,—Շաքիի, Գամբեճանի և Գողանիոյ դռների շինութիւնը Առանում, Սուղդաբիլի ⁵⁾ շինութիւնը Վրաստանում, Պերոզկաւատի, Ղա-

3. † 1234, Բրոկելմ. նոյնը, եր. 345.

4. Մանաւոր խօսակցութեան մէջ իմ նկատողութեանը պ. Խալաթեան պատասխանել է, թէ ինքը այդ սխալը յետոյ է հասկացել.

5. Սուղդաբիլի Խոսրով Անուշիրուանի ձեռքով շինուելու մասին տես նաև Tabari III, 1416. Ibu al Athtir VII, 45.

զիկէ, Բարեբա դռների, Աւանաց դրան, Սաւցխէի, Գարգման և Շամուլդէ բերդերի շինութիւնը,—այս ամենը վերագրում է թարգմանիչը Կաւատին, մինչդեռ ըստ Բելադարու այս բոլոր գործերը կատարողն է Կաւատի որդին Խոսրով Անուշըռուան: Շփոթութիւնն առաջ է եկել նրանից, որ թարգմանիչը բնագրից երեք տող (եր. 194, տ. 3—5 ներք.) մէջ է տուել: Այս երեք տողերի բառացի թարգմանութիւնն է. «ապա թագաւորեց Կաւատից յետոյ նրա որդին Անուշըռուան Խոսրով՝ որդի Կաւատայ և շինեց Շարիրան քաղաքը և Մասկատ քաղաքը, ապա շինեց Բար-էր-Արուար («Իրանց դուռն») քաղաքը. իսկ դրունք կոչուելու պատճառն այն է, որ նա շինուած է լեռների միջի մի անցքի վրայ». սրան հետևում է բնագրի մէջ այն, ինչ որ թարգմանիչն է պատմում. «Այս տեղերում նա բնակեցրեց ժողովուրդ երկն»:

Դոդանիոյ (Ծովզէից ?) դրանց շինութիւնն յիշելով, Բելադորին (եր. 194 տ. 1 ն.) մի շատ կարևոր տեղեկութիւն է հաղորդում այդ ժողովրդի ցեղագրութեան համար. այդ նախադասութիւնն է. «սոքա (գողանաց իք) մի համայնք են (آل) որ ասում են, թէ իրանք Խուզայմայի որդի Դոդանի *ցեղից են*»։ Թարգմանութեան մէջ կարգում ենք. «և դրունք Դուդանիոյ, բայց տեղի բնակիչք կը պնդեն, թէ շինել է Դուդան Բ. Ասադ, Բ. Խուզայմա» (?!)։ Արաբական գրութեան անծանօթ մէկին այս չփոթութիւնը միանգամայն անհասկանալի կը լինի. խնդիրն այն է, որ *ցեղ* և *շինեց* բառերը արաբերէնում դրում են միատեսակ, *بنى* և եթէ ձայնաւորի նշաններ դրուած չեն, կարդացւում են, նայելով կապակցութեանը, բա՛նի (ցեղ և) բա՛նա (շինեց). ամբողջ մեղքը ծանրանում է հրատարակչի վրայ, որ ձայնաւոր նշանները չէ գրել. Բ. Խալաթեան կարգաւ ցել է երկրորդ ձևով, և *ցեղը* դառել է թարգմանութեան մէջ *շինեց*, թէպէտ և այդ բառից առաջ բացառական *بن* (մին) նախադրութիւնը կայ, որին գոյական պիտի հետևի. *بنی* պէս արգէն յիշուեցաւ, բնագրի որոշ, ճիշտ արտայայտութիւնները թարգմանութեան մէջ չեն պահպանուած, ուստի և պատմական և աշխարհագրական կարևոր ցուցումներն ստացուել են խիստ անորոշ: Բելադորի ասում է, որ Խոսրով շինեց Դուր-դուքիյա, որ տասներկու դուռ է. Խալաթեան թարգմանում է. «շինեց (Կաւատ) Դուրդուքիյա (քաղաքը), որ ունէր 12 դուռ», այս նախադասութիւնն արաբերէն պիտի լինէր *ولها اثنا عشر*

عش با، իսկ բնագիրն է با عش (և սա 12 դուռ է)։ Յետագայ նախադասութիւնը կփակած չի թողնում, որ այստեղ խօսքը քաղաքի դռների մասին չէ. Բեկադ. խօսքերն են. «այդ դռներից իւրաքանչիւրը մի քարաշէն դղեակ է»։ Ըստ Բեկադորու Խոսրով դարձրեց Սուգդարիւլ քաղաքը Վրաստանում թշնամեաց դէմ *զօրանոց*, այսինքն այնպիսի քաղաք կամ աւան, որտեղ բերդապահ կամ սահմանապահ զօրք է նստում. ըստ Խալաթեանի (Կաւատ) դարձրեց այն «թշնամեաց դէմ *դիտանոց*»։ Ըստ Բեկադորու (Եր. 195. տ. 3, վ.), «*Վրաց երկրի այն մասում*, որ սահմանակից է Յունաստանին, չինեց (Խոսրով) մի դղեակ, որ կոչւում է Դուռն Պերդկաւատ, մի դղեակ, որ կոչւում է Դուռն Լազիկա, և մի դղեակ, որ կոչւում է Դուռն Բարիկա (կամ Բարկայ ?)»։ Ըստ Խալաթեանի *Յունաց սահմանագլխի վրայ չինեց* (Կաւատ) դուռն Պերդկաւատ, Դ(ուռն) Լազիքա, և Դ. Բարքայ ամրոցները»։ Բեկադորուն յայտնի է հղել, որ յոյն—արաբական (դրանից առաջ յոյն—պարսկական) սահմանը ձգւում էր Միջերկրական ծովի ափից մինչև Կովկաս լեռները, ուստի և ընթերցողին անորոշութեան մէջ չթողնելու համար որոշ ցոյց է տալիս յիշեալ չինութեանց աշխարհագրական դիրքը, «*Վրաց երկրի այն մասում*, որ մօտ է Յունաստանին»։ պ. Խալաթեան այս ճիշտ որոշումն արդեօք կարևոր չէ համարել, թէ յոյն—արաբական և յոյն—վրացական սահման նոյնն է կարծել։

Մենք գրեթէ ամբողջը նորից պիտի թարգմանէինք, եթէ կանգ առնէինք ամէն մի անճշտութեան վրայ. մեր նպատակն է սակայն բնագրի և թարգմանութեան այն տարբերութիւնները ցոյց տալ, որոնք միանգամայն յեղաշրջում են Բեկադորու պատմութեան այդ, մեզ համար կարևոր, հատուածի միտքը։ Բեկադորի պատմում է (Եր, 196, 7 ն.), թէ Խոսրով Անուշ-ըուսան Բաբ—էլ—Աբուլաբի պարսպի մուտքի վրայ 100 հոգի պահպան կարգեց, *մինչդեռ առաջ* նոյն տեղի պահպանութեան համար հարկաւոր էր *յիսուն հազար զինուոր*։ Խալաթեան թարգմանում է... 100 մարդ հեծելազօր դրեց մուտքը պաշտպանելու համար, *ապա այդտեղ կարիք* կար 5000 (հինգ հազար) զօրք պահել»։ Բնական է. որ պարսպի շինութիւնից *առաջ* սահմանի պահպանութիւնն աւելի դժուար էր, ուստի և պարսիկներն ստիպուած էին 50000 (և ոչ 5000) զինւոր պահել այնտեղ, իսկ 100 զինուոր բաւական էր ըստ պատմչի պարսպի

չինութիւնից յետոյ. թարգմանիչն ընդունել է *آن بعد* (ներանից յետոյ, երբ=առաջ) իբրեւ *بعد* (յետոյ):

Ըստ բնագրի (եբ. 196, 5 ն.) Խոսրով Անուշըռուան թողնում է Կովկաս լեռների իշխաններին իրանց իշխանութեան մէջ շահի տիտղոսով. դրանցից էին Ֆիլանի իշխանը,— Ֆիլանշահ, Մասկաթի իշխանը, որի իշխանութիւնը Բելադորու ժամանակ վերացել էր, Լիրանի իշխանը— Լիրանշահ. թարգմանութեան մէջ չփոթուել են երկրների անունները իշխանների անունների հետ և ստացուել է «ես Ֆիլանին, որ էր Ֆիլանշահ... Մասկատին, որի տէրութիւնը թուլացած էր (?... Իրանին, որ կը կոչուէր Իրանշահ, Շարվանին, որ կը կոչուէր Շարվանշահ. նոյն երես (Հանդ. ամս. Յունիս, 177.) ծան. 5. Խալաթեան հետեկով Մարբարսին (Êrânsahr, 119) ուղղում է *ایران* — لیران այս սրբագրութիւնը մեր կարծիքով անաեղի է, քանի որ այստեղ խօսքը Կովկասեան լեռներում գտնուած մի նահանգի մասին է. հաւանական չէ, որ երկու տեղում ևս (*لیرانشاه*) لیران ձեռագրի աղաւաղումով բացատրուին, մանաւանդ որ արտագրողների համար Իրան բառը շատ աւելի ծանօթ է սովորական էր, քան Լիրան, ուրեմն և հակառակ չփոթութիւնը, ایران փոխանակ ایران ի աւելի հաւանական էր:

Ըստ բնագրի (եբ. 197, 5 ն) Յունաց երկիրը վարչականապէս բաժանուած էր զանազան մասերի, որոնք կառավարւում էին առանձին իշխաններով. Արմենիակոսին իշխում էր նրանցից մէկը, որի մահից յետոյ երկրի վրայ իշխեց նրա կինը, որ կոչւում էր Կալի. պարզ է, որ այդ նախագասութեան մէջ Արմենիակոս երկրի անուն է և ոչ իշխանի, մինչդեռ թարգմանութեան մէջ կարդում ենք. «ներանցից իշխաններից ի հարկէ» մէկը Արմենիաքուս իրան թագաւոր հրատարակեց (?). նոյն սխալը կրկնուած է նաև մի ուրիշ նախագասութեան (եբ. 197. 4 ն.) թարգմանութեան մէջ: Բելադորի պատմում է (եբ. 197. 7 ն.) թէ Հաբիր իբն Մատլամա արչաւեց Հայաստանի վրայ 6000, ըստ ոմանց 8000 հոգով Ասորիքի և Միջագետքի զօրքերից. Խալաթեան թարգմանում է. «Հաբիր արչաւեց 16000, ըստ այլոց 18000 զօրքով Ասորիքի և Միջագետքի ընսակիչներին»: Թուերի այս չփոթութիւնը պատահական, կամ տպագրական սխալի արդիւնք կը համարէինք, եթէ նոյնն ուրիշ տեղում ևս կրկնուած չլինէր. ըստ բնագրի (եբ. 197, 1 ն.) Մոավիյա ուղարկում է Հաբիրի մօտ 2000 մարդ. ըստ Խալաթ. թարգմա-

նութեան՝ 1000. Սալման գնում է Հաբիբի մօտ 6000 մարդով Քուֆայի զօրքերից (Եր. 198, 4 վ.), ըստ Խալաթեանի՝ 16000 բաբելական (?) զօրքով. ըստ բն. (197, 5,) Հաբիբ մնում է Վալիկալայում իւրայիններով միասին մի քանի ամիս, ըստ Թարգ. մի ամիս. ըստ բն. (198, 6 ն.) Օսման պատուիրում է Վալիգին՝ ուղարկել Մուսլիյային օգնութեան (յոյների դէմ) 8000 մարդ, ըստ Թարգ.՝ 18000: Նկատելու է նաև, որ Խա-

լաթեան **أهل** բառը թարգմանում է բոլոր դէպքերում բնակիչ, ժողովուրդ, և այնպէս է դուրս գալիս, թէ արաբացոյց զօրքը բաղկացած էր ասորիքի և միջագետքի տեղացի բնակիչներից. այսպէս՝ Եր. 197, 7 և 2 ն. **أهل الشام و الجزيرة** Թարգմանած է Ասորիքի և Միջագետքի ժողովուրդ, Եր. 198, 9 վ. **أهل الكوفة** — Երաքեւացի, Եր. 198, 10 և 3 ն. **أهل الشام** — ասորիք. սակայն այս բոլոր դէպքերում ոչ թէ բնիկ ժողովուրդն է, այլ այդ երկրներում բնակւող արաբները, արաբ զօրքը:

Առաջ տանենք համեմատութիւնը, և կը տեսնենք աւելի տարօրինակ չփոթութիւններ. Բելադորին պատմում է, (Եր. 198, 8 ն.) որ Սալման իբն Ռաբի'ա Օսմանի խալիֆայութեան օրով ուղարկուեց Հայաստան, գերեց և աւարեց և դարձաւ Վալիտ իբն Ակրայի մօտ, որը Մոռիլի Հատիսայումն էր, 25 թուին (Հիշրէի). թարգմանուած է. «Սալման վերադառնում է Ալվալիդ բ. Օքբայի մօտ, ըստ աւանդութեան (?) Մոսուլի քնակիչների այս բանը տեղի ունեցաւ 25 թուին»: Խալաթեան չփոթել է այստեղ միմեանց հետ **حديث** և **حديثه**. առաջինը նշանակում է լուր, պատմութիւն, աւանդութիւն, իսկ երկրորդը տեղի անուն է: Թարգմանչի ուշադրութիւնն ենք հրաւիրում նոյն Բելադորու պատմութեան 184 Եր. 7. ն. հետեւալ նախադասութեան վրայ, որ միանգամայն հաստատում է մեր խօսքը.

فَلَمَّا كَانَتْ سَنَةُ ١٢٩ شَخَّصَ الْمَنْصُورُ عَنْ بَغْدَادِ حَتَّى نَزَلَ حَدِيثَةَ الْمُوصِلِ
قَالُوا/ وَ لَمَّا اخْتَطَّ هَرْتَمَةُ الْمُوصِلِ 333, 2 վ.
وَأَسْكَنَهَا الْعَرَبَ أَتَى الْحَدِيثَةَ وَكَانَتْ قَرْيَةً قَدِيمَةً فِيهَا بَيْعَتَانِ وَ آيَاتُ
النَّصَارَى... فَسَمِيَتِ الْحَدِيثَةُ لِأَنَّهَا بَعْدَ الْمُوصِلِ... وَ يُقَالُ أَنَّ هَرْتَمَةَ
نَزَلَ الْحَدِيثَةَ أَوَّلًا

Այսպէս ուրեմն Հատիսան մի աւան էր Մոսիլի մօտ, մի հին աւան, որտեղ կային երկու եկեղեցի և քրիստոնեաների

տներ: Կարևոր չեմ համարում ամբողջ հատուածը բառացի թարգմանել, յուսալով որ Խալաթեան բնագիրը կը հասկանայ և կը համոզուի, որ քաղաքի անունը թարգմանել է «ըստ աւանդութեան Մոսուլի բնակիչներին»:

Նման չփոթութիւններ են նաև հետեւեալները. Բելադո-
րին (եբ. 194, 4 վ.) ասում է, որ իրեն պատմել են *երկու
կարնեցիներ*՝ Մուհամմետ (իդէպ, ոչ Մահմետ) իբն Բիշր և
իբն Վարզ. թարգմանութեան մէջ կարդում ենք... «բ. Բիշր և
իբն Վարզ *Քալիան*». ստիպուած ենք հայ ընթերցողին
բացատրել. թէ ինչպէս *երկու կարնեցիներ* խօսքը դառել է
Քալիան. Խալաթեան ընդունել է القاليان իբրև յատուկ անուն
կամ մականուն, մինչդեռ այդ երկակի թիւ է القالى յարաբե-
րականից, որ նշանակում է կարնեցի: Այսպէս նաև Արտաշատ
անունը հետևում է բնագրի մէջ մի բացատրութիւն — و هي
قرية القرمز բառացի նշանակում է. սա գրմզի (որդան կարմրի)
աւանն է. թարգմանութեան մէջ գրմզը հասկացուել է յատուկ
անուն.... «Արտաշատ, որ է *ալ-Քիւրմիզ*»: Սակայն պ. Խա-
լաթեան իր արաբագիտութեամբ դեռ աւելի մեծ սխալարիթ է
է անում մեզ. ըստ բնագրի (204, 1 ն.) Մոավիյա ուղարկել
էր Հաբիբ իբն Մասլամային *ըանակով* Օսմանին օգնութեան,
երբ սա պաշարուած էր. թարգմանիչը մեզ հաւատացնում է,
թէ «Մոավիան ուղարկած էր Նրան *Ջայշ* (?) Օսմանին օգ-
նութեան», և դեռ ծանօթութեամբ էլ փորձում է դրա տեղը,
որ միմիայն իւր գլխում գոյութիւն ունի, Մեդինայի յրջակայ-
քում ցոյց տալ: Ամբողջ գաղտնիքը Նրանումն է, որ جيش
բառը, որ բանակ է նշանակում, թարգմանիչն ընդունել է իբրև
յատուկ անուն, արաբական ձևը في جيش որ նշանակում է
քանակի մէջ, *ըանակով*, թարգմանութեան մէջ դուրս է եկել
(դէպի) *Ջայշ*: Պ. Խալաթեանին դժուար թէ յայտնի չլինի, որ
մեր նախդրիւ տրականը (կամ նախդրիւ հայցականը) արաբե-
րէնում արտայայտուում է կամ հայցական հոլովով կամ الى
(և ոչ في) նախադրութեան միջոցով:

Ինչպէս արդէն առիթ ունեցանք համոզուելու, արաբա-
կան բառերի արտաքին տեսքը ձգել է թարգմանչին մոլորու-
թիւնների մէջ Դուլին քաղաքի բնակիչներին տուած թղթի մէջ
(եբ. 200, 6 ն.) Հաբիբ ապահովութիւն է խոստանում ի միջի
այլոց նոցա աղօթատներին. թարգմանութեան մէջ աղօթա-
տուն բառը դառել է *առեւտուր*, այն հասարակ պատճառով:

որ ^{بَيْع} (եզակի ^{بَيْعَة} = եկեղեցի), նոյնպէս է գրուում, ինչպէս

ևս ^{بَيْع} (նաև ^{بَيْعَة}) = առևտուր: Այս դէպքում սակայն չպէտք է թիրիմացութիւն տեղի ունենար, քանի որ հրատարակիչը ձայնաւոր նշանները գրել է. նոյն սխալը կրկնուում է նաև Հաբիրի՝ Թիֆլիսի բնակիչներին տուած թղթի մէջ: Պատմելով (եբ. 199, 8 վ.) Կալիկալա քաղաքի պաշարումը 133 թ. յունաց կայսեր կողմից ուղարկուած Քուսան (?) անունով հայի ձեռքով, Բելադորին աւելացնում է, թէ այդ քաղաքի բնակիչներն այդ ժամանակ քիչ էին. ըստ Թարգմանչի Կուսան եկաւ և պաշարեց քաղաքը մի քանի օր: Գուհնի բնակիչներին տուած թղթի բնագրում ասուած է, «մենք պայմանի համաձայն մեր խօսքին հաւատարիմ կը մնանք, որչափ ժամանակ որ դուր հաւատարիմ մնաք և գլխահարկ ու հողահարկ վճարէք»: Թարգմանած է. «մենք պարտաւոր ենք մեր պարտքը ձեր վերաբերմամբ կատարել, մինչև որ դուր ձերը մեր վերաբերմամբ կատարէք»: Եբ. 202, 4 վ. Հաբիրի՝ Թիֆլիսի քաղաքացիներին ուղղած թղթից յետոյ Բելադորի բերում է Ջառուան *Իրն Աբդուլլահի* նոյն քաղաքի բնակիչներին ուղղած թղթի պատճէնը. բնագրի բառերն են. «Ջառուան իրն Աբդուլլահ էլ Հաքամիյ զրեց Թիֆլիսի ժողովրդին մի թուղթ, որի պատճէնն է»... հետևում է թուղթը: Թարգմանիչը Հաբիրի թղթին անմիջապէս կցում է. «սորա պատճէն գրեց Տփղիսի բնակիչներին Ջառուան ի. Աբդուլլահ ալ Հակամի»: այնպէս է հասկացուում, թէ Ջառուան գրել է նախընթաց, այն է Հաբիրի թղթի պատճէնը Պ. Խալաթեան գոնէ ուշադրութիւն դարձնէր այս երկրորդ թղթի բովանդակութեան վրայ, որ շատ տարբեր է առաջինի բովանդակութիւնից: Ըստ բնագր. (եբ. 203, 5 վ.) Թարթաւ (ի դէպ ^{الثور} երբէք չի կարելի Զուրզուր տառադարձել ինչպէս Թարգմանիչն է անում, և իլուր է առաջարկում ^{الثور} կամ ^{الترتر} սրբազրուծիւնը, համապատասխանում է մեր (Թ ին) գտնուում էր Բարդայից մի փարսախից պակաս հեռաւորութեան վրայ. ըստ Թարգմ. այդ գետը քաղաքից սակաւ մղոնով հեռու էր:— Ըստ բնագրի (եբ. 203 5 վ. հհ.) Բարդայի բնակիչները փակեցին նրա (Սալմանի) առաջ քաղաքի դռները, Սալման նեղեց (կամ պաշարեց) քաղաքը մի ժամանակ, ... ըստ Թարգմ. «*իսկելով բնակիչներին դռները յետևը, նա մի քանի օրուայ ընթացքում գրաւեց քաղաքը*». ապա մոռանալով նախընթաց տողերը՝ չարունակու-

թիւնը թարգմանում է. «ընակիչը խաղաղութիւն կտպեցին նորա հետ և բաց արին դռները»։—

Բուդայի մասին պատմիչն ասում է (Եր. 203, 4 ն.) թէ Հայաստանի, Ատրպատականի և Շիմշատի *կուսակալն էր*. ըստ թարգմանչի Բուդա հովանաւոր հանդիսացաւ Հայաստանին, Ատրպատականին և Շիմշատին. Եր. 205, 4 ն. 44. Սուլէյման բէն Աբդուլմեիլը Հայաստանի վրայ կուսակալ է կարգում Ատիյ բեն Ատիյին.... իսկ Սուլէյմանից յետոյ նրան (Ատիյին) Հայաստանի վրայ է կարգում Օմար բեն Աբդուլ Ազիզ *խալիֆը* (Օմար II) Ատիյի անունով է կոչւում է Բայլականի գետը نهر عدي . այս հատուածը թարգմանուած է. «Սուլէյման ի. Աբդալլահ (?) կառավարեցրեց Հայաստանի վրայ Ազի ի. Ատի... ապա նա նշանակեց Օման բեն Աբտուլ Ազիզին, փայտակարանի نهر عدي ի տիրոջը»։ Ի՞նչ է թարգմանութիւնը միայն ունենանք մեր առաջ իբրև աղբիւր, ստիպուած պիտի լինենք ընդունելու, որ Օմար իբն Աբդուլազիզ *խալիֆը* Հայաստանի վրայ կուսակալ է նշանակուած եղել, (!?) և նորա անունով ստացել է Բայլականի գետը نهر عدي անունը. Սուլէյմանի և Օմար II ի օրով Հայաստանի կուսակալ եղել է Ատիյ բ. Ատիյ. (Հայաստանի առաջ կուսակալների մասին տես իմ հետազոտութիւնը. Zeitschr. für arm. philologie, 1903. Heft III, S. 179). նոյնը առանձին գրքով լոյս տեսած, Armenien unter der arabischen Herrschaft: 1903 թ. 38 ff.

Այս կարճ նկատողութիւնները կարծում ենք, միանգամայն բաւական են, ցոյց տալու համար, որ Բ. Խալաթեանի թարգմանութիւնը Հայոց պատմութեամբ պարապողներին և հետաքրքրուողներին բացի նոր ճիշտ տեղեկութիւններ չտալուց, մոլորութիւնների մէջ միայն կարող է ձգել, ուստի և ոչ մի արժէք չունի:

ԴՐ. Մ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ

«Բանբերի» երկու աստղը ևւ Արեւմտեան Հայոց
գրականութիւնը

Գրականութեան և արուեստի «Բանբեր»-ը իւր երկու գրքոյկներում ապագրել է «Թիւրքիոյ Հայոց արդի գրականութիւնը» վերնագրով մի ընդարձակ տեսութիւն:

Հեղինակը, որ անշուշտ Պօլսոյ ազգային գրագետներից է, թագնուել է * * համեստ ծածկանունան տակ:

Այդ համեստութիւնը՝ ի հարկէ՝ պատիւ է բերում իրեն, որպէս և նրա ստեղծած բազմիմաստ վերնագիրը, որ ակամայք գրաւում է ընթերցողի ուշադրութիւնը:

Կան գրողներ, նոյն-իսկ ոչ գրողներ, որոնք մի առանձին շնորհք ունին փքուն վերնագրեր ստեղծելու: Իհարկէ ես չեմ ասում, թէ երկու աստղը, որ շատ ու քիչ ծանօթ է ազատամիտ ընթերցողներին, ոչ-գրողների թուին է պատկանում. բայց կասեմ, որ այդ աշխատութիւնը ժշակուած է ձախ մտքով և գրուած ձախ ձեռքով:

Այս եզրակացութիւնը դուրս բերի ես ամբողջ աշխատութիւնը նահատակի համբերութեամբ կարդալուց յետոյ:

Յօդուածի այն մասը, որ գետեղուած է «Բանբեր»-ի առջին գրքում, նուիրուած է Թիւրքիոյ Հայոց Հին գրականութեան, 1850—80 թուականներին: Անշուշտ հեղինակը միտք է ունեցել ցոյց տալու առջին—1850—80 և երկրորդ—1880—90 թուականների գրականութիւնների մէջ եղած տարբերութիւնը:

Թէ որքան յաջողել է նրան այդ կամ նոյն իսկ որքան յաջողել է նրան արտայայտելու այն, ինչ որ խոստանում է աշխատութեան վերնագիրը—այդ կը տեսնենք յետոյ: Առ այժմ հարկ եմ համարում մի փոքր կանգ առնելու գրագէտ էֆէնտիի անձնական կարծիքների, համոզումների և դատողութիւնների վրայ:

Շնորհիւ այդ բազմաթիւ և բազմակողմանի դատողութիւնների, աշխատութիւնը պարզ տեսութիւն լինելուց դադարելով, դառնում է մի ընդարձակ ուսումնասիրութիւն: Սակայն հեղինակը, գուցէ որոշ նպատակով հենց այդ դատողութիւնների մէջ էլ պատէ պատ է ընկնում: Նա յաճախ թողնելով բուն նիւթը, դէպքը, ինչ-որ բաղաբաղիւնագիտական ճառեր է խօսում, դուրս բերելով այնպիսի եզրակացութիւններ, որոնք ոչ միայն զուրկ են լոգիկայից, այլև, նոյն իսկ բռնի կերպով, կարելի չէ հաշտեցնել հայկական իրականութեան հետ:

Յօդուածի հենց սկզբում նա ասում է, որ «Հայը իւր վիճակին բարեփոխումը, մինչև 1879 թուականը, երբէք յանկարծահաս դէպքերէն ակնկալած չէր» և իբր թէ հայերը ևրոպական միջամտութեան վրայ յոյս չը դնելով, Թուրքիոյ հետ վար-

ւում էին դարերի թելադրած ձևով, որ կոչւում էր, ըստ երկու աստղի, «ազգային քաղաքականութիւն»... Այդ ազգային կոչուած քաղաքականութիւնը տրամադրում է եղել—հաւատարիմ մնալ կամ հաւատարիմ ձեանալ թուրքին և տնտեսապէս ու մտատրայպէս բարգաւաճել:

Երկու աստղը ծանօթ լինելով այն տարրական ճշմարտութեան, որ ազգերն ու ժողովուրդները շնորհիւ տնտեսական ու մտաւոր բարգաւաճումի ձեռք են բերում կեանքի աւելի բարձր դրութիւն և գոյութեան ընդարձակ իրաւունքներ,—նա առանց բաշուելու պնդում է, որ հայն էլ տնտեսական ու մտաւոր բարգաւաճումի սանդուխքով յամրընթաց կը յառաջանար դէպի իտէական մը, զոր դարերէ ի վեր հեռո՞ւն, շատ հեռուն աղօտալոյս իմն կընդնշմարուէր...

2ր մոռանա՞նք ասել, որ երկու աստղի խօսքը Թուրքիոյ ըծի տակ ձնշուած և ամբողջ քանի դար մահմեդական խաժամութենից հալածուած ու հարստահարուած հայերի մասին է:

Եւ այդ հայը երոպական միջամտութեան վրայ իւր օգտին յոյս չը դնելով, ձգտում էր ձեռք բերել իւր վիճակի բարեփոխումը սեփական միջոցներով, այն է տնտեսապէս ու մտաւորապէս բարգաւաճելով:

Մարդկային ազգի գոյութեան պատմութիւնը մինչև մեր օրերը դեռ չի արձանագրել մի դէպք, մի օրինակ, որ ստրուկ ազգերը լոկ խաղաղ ծանապարհով ստացած լինեն որևէ տարրական իրաւունք:

Արդեօք հայը երկար դարերի ընթացքում տեսել է մի գէթ չնչին օրինակ, որ Օսմանեան կառավարութիւնը ուսանելի մէկն ու մէկի վիճակը բարեփոխելու տրամադրութիւն ցոյց տուած լինի:

Իհարկէ՝ ոչ: Ընդհակառակը, նա մի կենդանի վկայ է այն բանին, որ Թիւրքիան ինչ բարեփոխութիւն էլ որ մտցրել է բրիտանոնայ հպատակների կեանքի մէջ—այդ արել է շնորհիւ երոպական անմիջական միջամտութեան:

Աւրեմն ինչո՞վ հայն ուզում էր հասնել շատ հեռուն ընդնշմարուող իտէականին:

—Ազգային քաղաքականութեամբ, ասում է յօդուածագիրը այսինքն՝ հաւատարմութեամբ, խաղաղ յառաջադիմութեամբ:

Ասացինք, որ տնտեսական ու մտաւոր բարգաւաճումը մի սանդուխք է, որով կարելի է շատ վեր բարձրանալ և շատ

բան ձեռք բերել. սակայն այդ հնարաւոր է անկախ ազգերին միայն: Որպէս զի օտար լծի տակ գտնուող մի ազգ կարողանայ դրանով որոշ բարձրութեան հասնել կամ՝ խօսքերս մասնաւորելով ասենք, որպէս զի Թիւրքիոյ լծի տակ հեծող հայը տընտեսական ու մտաւորական բարգաւաճումով հասնի հեռու ընդնշմարուող իտէականին անհրաժեշտ է, որ տնտեսապէս ու մտաւորապէս բարգաւաճելը Թոյլատրուի իրեն, նրա առաջնէն չը յարուցուին օրինաւոր կամ ապօրինի արգելքներ, պաշտօնական կամ կողմնակի խոչընդոտներ... որ նա ունենայ սրտի ու հոգու անդորրութիւն, մտքի խաղաղութիւն և չառեանգութիւն նրա կիսն ու աղջիկը, տուն ու տեղը հրոյ ճարակ չը լինին, չը կողոպտուին, չը հալածուին, չը մորթուին... Որ պետական օրէնքը ճանաչի նրա մարդկային իրաւունքները՝ ունենայ խօսքի ազատութիւն, իրաւունք իւր դատը պաշտպանելու և ազատ ճանապարհորդութիւն անելու արտօնութիւն... Որ սահմանուի որոշ հարկ ու տուրք և պետութեան պաշտօնեաները սկսած սաղարդամից մինչև յետին զարթիւն, դադարեն երկիրը կաշառառութեամբ կողոպտելուց ու կեղերելուց... Որ հայի հետ ապրող տարրերը, Թիւրք, քիւրդ, չերքէս և այլ մահմեդական բաշխօգուկները չը խանգարեն հային կուլտուրական յառաջադիմութեան զործում, այլ ընդհակառակը նրա հետ ձեռք ձեռքի տուած ընթանան բաղաբակրթութեան շաւղով...

Որպէսզի մի երկրի ժողովուրդ կարողանայ տնտեսապէս ու մտաւորապէս բարգաւաճել հեռու իտէականին հասնելու համար, անհրաժեշտ են շատ այսպիսի արտօնութիւններ:

Եւ Թիւրքիան, որ բացարձակ բռնապետական մի պետութիւն է, նա թոյլ չի տուել և չըպիտի թոյլ տայ, որ հպատակները տնտեսապէս ու մտաւորապէս բարգաւաճելով իւր գահի հիմքը փորեն ու տապալեն: Մնում է երոպական միջամտութիւնը, որի վրայ դրած ունին Թիւրքիոյ լծի տակ հեծող բոլոր քրիստոնէայ ազգերը:

Ասացի, որ երկու աստղի աշխատութեան առաջին կէտը, վերաբերում է Հայոց գրականութեան. թէև բուն խնդիրը երկրորդական, նոյն իսկ երրորդական տեղն է բռնում: Բացի սըրանից աշխատութիւնը զուրկ է մտքերի կապակցութիւնից և հետեւողականութիւնից: Նա խօսում է 80-ական թուականների մասին, սակայն հանդէս են գալիս աւելի հին՝ 50 թ. և աւելի նոր՝ 90 թ. ականների գրական գէմքեր: Պէտք է ասել որ

շատ անգամ նա մօտենում է կենսական հարցերի, շօշափում է լուրջ խնդիրներ, երբ մտածում ես, որ ահա քո հետաքրքրու-
թիւնը զոհացում պիտի ստանայ, սակայն դուր յոյս. նրա գրի-
չը կարծես երկու ծայր ունի, գրում է մէկով փնջում միւսով:

Գրականութեան ու մամուլի յառաջադիմութիւնը մի երկ-
րում կախուած է նրանց շրջապատող պայմաններից: Երկու
տասողը չի մոռացել մօտենալու այդ խնդրին: Բայց ի՞նչ եզրա-
կացութիւն կարելի է գուրս բերել հակասական մտքերից: Նա
ասում է, որ Թիւրքիայում տպագրական խօսքը ազատ էր գրա-
քննութիւնից: Ուրեմն նա պիտի ծաղկէր, զարգանար, քանի որ
չէր հանդիպում ոչ մի օրինական արգելքի: Սակայն նա չի
ծաղկում, այլ ապրում է շատ աղքատ ու ողորմելի կեանքով:
Երկու աստղն այդ բանը բացատրում է նրանով, որ Թիւրք
պաշտօնեաները արգելքներ էին յարուցանում առանձին լոյս
տեսնող գրքերի դէմ, և՛ բերում է բանտարկութիւնների ու
չարաբանքների օրինակներ: Հակառակ սրանց նա շեշտում է
որ՝ նոյնիսկ այդ պայմանների մէջ կարելի էր հրատարակել
շատ յանդուգն բաներ, ինչպէս է Գարեգին Սրուանձտեանի և
Վահան Պարտիզակցու աշխատութիւնները, որոնք լոյս են տե-
սել առանձին գրքերով, Բաֆֆու Խենթն ու Խամսայի մելի-
քութիւնները «Արեւելքում», մինչև անգամ Պեշիկթաշեանի
«Գուլ զով խնդրես» բանաստեղծութիւնը աննշան փոփոխու-
թեամբ:

Մենք գիտենք, որ կամայականութիւնը յաճախ աւելի
վնասակար է, քան հաստատուն օրէնքը: Վերջին դիպուածում
մարդս գիտէ թէ ի՞նչ կարող է գրել և հրատարակել, այնինչ
առաջին դիպուածում ամեն ինչ կախուած է պաշտօնեայի բա-
ցարձակ բմահաճոյքից: Այնուամենայնիւ երկու աստղի բերած
օրինակներից պարզ երևում է, որ թրքական կամայականու-
թիւնը այդ հարցում նոյնքան թոյլ է եղել, որքան ինքը պե-
տութիւնը: Այդ-թուլութիւնը աւելի լաւ բմրոնելու համար
պէտք է թերթել նոյն ժամանակուայ հայ թերթերն ու կարա-
գալ սահմանադրութեան հանդիսի նկարագրութիւնները, ազ-
գասիրական ծառերը, բանաստեղծութիւններն ու երգերը...

Այս բոլորից յետոյ այնտեղ թէ թրքական կամայականու-
թեան շնորհիւ հնարաւոր չի եղել առանձին գրքերով վիպա-
կան, դիտական, իմաստասիրական և այլ այս կարգի աշխատու-
թիւնների լոյս բնծայելը—հակասում է վերը բերած օրինակ-

ներին: 24° որ Թիւրքիոյ Հայոց գրականութիւնը լիքն է բազմաթիւ աշխատութիւններով, չէ՞ որ «երկրագունդը» զուտ իմաստասիրական էր և բովանդակում Թիւրքիոյ Հայոց գրագէտփիլիսոփայ-լեզուագէտ Ե. Տէմիրճիպաշեանի աշխարհաստեղծ մտքերը: Հապա պ. Ա. Արփիարեանի հոգեկաւոր «Ապուշը»...

Դատողութիւններ: Կոչուած բառախաղութեան քաօսի մէջ շարիշար անցնում են բանաստեղծներ, վիպագիրներ, հրապարակախօսներ, ինչպէս—Պէշիկթաշլեան, Նարբէյ, Աճէմեան, Թերզեան, Ռուսինեան, Մամուրեան, Ջոհրաբ, Բաշալեան, Չոպանեան, Հրանտ և այլք. ապա գալիս է օրաթերթերի ու պարբերականների շարքը—Հայաստան, Նոյեան Աղանի, Արփի Արարատեան, Երևակ, Մեղու, Մասիս, Երկրագունդ, Արևելք և այլն: Սակայն այն գրական գործիչները և այն օրաթերթերն ու պարբերական հրատարակութիւնները, որոնք վերաբերում են անցեալ՝ 50—80 թուականների շրջանին, գալիս անցնում են ստուերների նման, բոլորն էլ անկենդան, դժգոյն, առանց գրական կամ հրապարակախօսական իդէալի, առանց համոզմունքի, առանց դաւանանքի: Հետաքրքիր ընթերցողին իզուր կը փնտրի նրանց կատարած դերը Թիւրքիոյ Հայոց մտաւոր ասպարիզում, նրանց թողած ազդեցութիւնը կամ աննշան հետքն այդ ազդեցութեան միջավայրի վրայ: Իզուր կուզենաք գիտնալ, թէ այդ օրաթերթերն ու պարբերականներն ինչով էին զաւնագանւում Թիւրքիոյ Հայոց արդի մամուլից, թէ այդ գրագէտներն ու գրական գործիչներն ի՞նչ են քարոզել, ի՞նչպիսի հարցեր վարթեցրել, ինչ խնդիրներով զբաղուել ու զբաղեցրել իրենց ընթերցողներին, թէ ի՞նչ է եղել նրանց ուղղութիւնը, դաւանանքը, կոչումն ու նշանաբանը. կամ արդեօք դրանք որ և է ուղղութիւն, կոչում ու դաւանանք ունեցե՞լ են, թէ՛ աշխարհ են եկել անգիտակցաբար, գործել, գրել ու մրտել են անգիտակցաբար, հանդիսանալով որպէս միևուր թիւրքամացութիւն Թիւրքիոյ Հայոց գրական հորիզոնի վրայ...

Այժմ մի յետադարձ ակնարկ ձգենք այն երեսուն տարի. ների վրայ, երբ ապրել են այդ գրական գործիչներն ու գրականութիւնը: Դրանք փոթորկալից տարիներ էին: Այդ շրջանի հենց առաջին տարիներից բռնկեց դաշնակից պետութիւնների պատերազմը Ռուսաստանի դէմ, որին մասնակցում էր նաև Թիւրքիան: Դաշնակցութեան հզօր նաւատորմն անցաւ Բոսֆորից Սև ծովը և Սև ծովից Բոսֆոր: Այդ թուականներից

սկսած Թիւրքիոյ դռներն աւելի լայն բացուեցան արեւմտեան քաղաքակրթութեան առաջ՝ մի կողմից, տնտեսական ու դիւանագիտական արցունքների առաջ միւս կողմից: Այնուհետեւ սկսուեցին Պրէտէի, Զէյթունի և Բալկանեան թերակղզու փոխնիփոխ և պարբերական ապստամբութիւնները: Այդ ապստամբութիւններից անկախ, տեղի ունեցաւ Պոլսոյ Հայոց ներքին շարժումները ամիրայականութեան դէմ, որը շնորհեց նրանց «Ազգային սահմանադրութիւն»-ը: Ապա բռնկեց բուլղարական ապստամբութիւնը և Ռուս-Տաճկական պատերազմը: Վերջին անգամ լիւնելով Թիւրքիան յաղթուեց. Ռուսական զօրքը յաղթական կերպով մուտք գործեց Սան-Ստեփանօ, ուր կնքուեցաւ հաշտութեան առաջին դաշնագիրը, որը հային շնորհեց նախ 16, ապա 61 յօդուածը: Իսկ սրանից առաջ տեղի ունեցաւ Պոլսոյ մեծ յեղափոխութիւնը, որին զոհ գնաց նախ Սուլթան Աբդուլ յօգուտ Մուրադի, ապա Մուրադը յօգուտ Աբդուլ-Համիդի...

Եւ այս բոլոր փոթորիկները Թիւրքիոյ զլեից անցել են մինչև 80 թուականները:

Մենք գիտենք, որ մամուլն ու գրականութիւնը իրենց ժամանակի հայելիներն են: Որքան էլ ձախող, դժգոյ և անպատասխանների մէջ գտնուեն նրանք, այնուամենայնիւ անկարելի է, որ նրանց շուրջը, նրանց ըմբի տակ կատարուող դէպքերն ու երևոյթները իրենց ազդեցութիւնը չը թողնեն:

Բայց ի՞նչ է ներկայացնում Թիւրքիոյ Հայոց երեսնամեայ գրականութիւնը երկու աստղի գրչի տակ, այն գրականութիւնը, որ անցել է թրքական փոթորիկների բովից:

Ասացինք, որ ոչինչ:

Սակայն Թիւրքիոյ Հայոց գրականութիւնն ու մամուլը այնքան տոգոյն ու անկենդան չեն եղել, որպէս ներկայացնում է «Թիւրքիոյ Հայոց արդի գրականութեան» հեղինակը և մեզ պարզեւ չէին ներկայանայ. եթէ երկու աստղը չուներնար յետին միտք, որի մասին կը խօսեմ իւր տեղում և Թիւրքիոյ Հայոց մամուլի ու գրականութեան երեսնամեայ պատմութեան յուսանցքը իւր տափակ դատողութիւններով սեպնելու տեղ, թոյլ տար, որ գրականութիւնն ու մամուլը իրենք խօսէին իրենց մասին և խօսէին նոյն ժամանակի լեզուով ու ոգով:

Այդ տոգոյն դէմքերի ու մամուլի թուին պատկանում է ի միջի պոյոց նաև Մամուրեանը և իւր «Արեւելեան մամուլը»: Թրքահայ խոշոր գրական անձնաւորութեան մասին երկու աստ-

ղը բաւականանում է ասելով, որ նա գրում էր կայծակնացայտ քրոնիկներ, որ մեծ հաճոյքով կը լաքուէին... Բայց Ի՞նչ կայծակնացայտ քրոնիկներ էին, որո՞նք էին քրոնիկների նիւթը և ինչո՞ւ մեծ հաճոյքով կը լաքուէին — այդ մասին ոչ մի խօսք։ Սակայն ես գիտեմ, որ 84 թուականների կաթողիկոսական ընտրութիւնների ժամանակ, «Մասիս» ի էջերում պ. Ա. Արփիարեանը կարծեմ «Հրապարակ» ծածկանուն տակ, էլ յուտանք չը մնաց որ չթափեց Հասնուրի - Մամուրեանի գլխին։ Ի՞նչ էր այդ։ Հնի ու նորի կո՞իւն արդեօք։ Բայց Արփիարեանն այն ժամանակ որպէս գրող դեռ այնքան խակ էր, տհաս, որ չէր կարող նոր սերնդի ներկայացուցիչը հանդիսանալ, իսկ Մամուրեանը դեռ այնքան երիտասարդ էր, որ հենքի շարքը դասել յանցանք կը լինէր։ Արեւմտի ինչ անուն պէտք էր տալ այդ շատ անգամ անձնական պատիւ շողափող բանաւորներին — այս հարցին պատասխանել աւելորդ եմ համարում, որովհետեւ ասածս ապացուցանելու համար ձեռքիս տակ չունիմ «Արեւելեան մամուլ»-ն ու «Մասիս»-ը, բայց կասեմ, որ այդ և նման բանակոհների համառօտութիւնը աւելի լաւ կարող էր հայելացնել նոյն ժամանակուայ ոգին, մամուլի ու գրական գործիչների ուղղութիւնը, նրանց տենդենցիան և աշխարհահայեացքը, բան կարողացել է հայելացնել երկու աստղը իւր յեղեղով զատողութիւններով։

Չը մոռանամ յիշել, որ երկու աստղը իւր յիշեալ աշխատութեան մէջ պատմում է մեզ անյայտ մի նորութեան մասին, այն է Թիւրքիոյ հայերը ոչ հայրենիքի, ոչ Հայաստանի գաղափար են ունեցել մինչև այն օրը, երբ Բօսֆօրի շքեղ ափերում սկսուեց հայ թատերգութիւնը...

«Թատերական գրականութիւնը դալթական հայոց հայրենիքի գաղափարը կուտար»... Քիչ յետոյ աւելացնում է. «Թատերական գրականութիւնը ծնաւ Հայաստանի գաղափար մը»...

Այս սողերից կարելի է եղբակացնել, որ մինչև Կ. Պօլսում թատերական գրականութեան ծնունդ առնելը Թիւրքիոյ հայերը Հայրենիքի ու Հայաստանի գաղափար չեն ունեցել։

Տարօրինակ նորութիւն։

Ճշմարիտ չը գիտեմ ի՞նչ անուն տալ երկու աստղին, որը թոյլ է տալիս իրեն այնքան ծանր կերպով վիրաւորել Թիւրքիոյ հայերին, այն հայերին, որոնց այդ դժբաղդ երկրում գամողը ուրիշ ոչ մի բան չէ, եթէ ոչ հայրենիքի սէրը։

Ինչպէս երևում է, երկու աստղը դեռ չը գիտէ, որ հայրենիքի գաղափարն արհեստական կերպով չի պատուաստուում ժողովանց վրայ, այլ նա մտնում է մօր կաթի հետ: Հայրենիքի գաղափարը շօշափող գրուածքները, լինի թատերգութիւն, վէպ, բանաստեղծութիւն կամ մի ուրիշ բան, միմիայն նպաստում են այդ գաղափարի սերմերի արագ աճելուն, հրահրում, վառում են նրան և տալիս որոշ բնաւորութիւն, որոշ ուղղութիւն: Մենք ճանաչում ենք աղգեր ու ցեղեր, որոնք ոչ միայն թատերգութիւն չունին, այլ և զիր չունին, այնուամենայնիւ հայրենասիրութեան մէջ յետ չեն մնալ ոչ մի կուլտուրական ազգից:

Ո՞վ է դրանց մէջ դրել հայրենիքի գաղափարը...

Թիւրքիոյ Հայոց գրականութեան ոչ մի ճիւղի մասին դեռ ոչինչ չասած կամ համարեալ թէ ոչինչ չասած, երկու աստղը յանկարծ կանգ է առնում պատմութեան վրայ և գտնում է որ «Պատմութիւնը շատ ետ մնաց Թիւրքիոյ Հայոց մտաւորական յառաջխաղացումի գնացքին մէջ...

Եւ ահա թէ ինչի մէջ է որոնում պատմութեան յետամնացութիւնը.

ա) Որ երկրի պայմանները չեն թոյլ տուել պատմաբաններ պատրաստելու, ոչ էլ թոյլ են տուել աշխատելու, սովորելու...

Բայց որոնք էին այդ պայմանները. Թիւրքիոյ ո՞ր օրէնքն է արգելել հային սովորելու կամ ուսումնասիրելու իւր կամ օտար պատմութիւններ:

բ) Որ չը կայի մենաստաններ, նման Միլթարեանների, ուր եկեղեցականները հանդարտօրէն աշխատելու գիւրութիւն ունենային...

Իհարկէ Հայաստանում Ղալարու կղզի երևակայել կարելի չէ, սակայն մենք էլ քիչ վանքեր, մենաստաններ չունինք, ուր եկեղեցականները կարող էին հանդարտօրէն աշխատել: Ունինք Ղարազը, Արմաշի դպրեմանքը, Երուսաղէմը և այլն: Բացի այդ, պատմութիւնը հանդարտօրէն ուսումնասիրելու համար ինչո՞ւ անպատճառ մենաստաններ որոնել: Հանգուցեալ Մուրատեան Մելքիսեդեկ արքեպիսկոպոսը մենաստաններից գուրս չէ՞ր որ ուսումնասիրեց ու գրեց իւր եկեղեցական պատմութիւնը:

դ) Որ Թիւրքիոյ Հայերը չեն ունեցել ս. Էջմիածնի պէս

Ճեմարան կամ Ներսիսեան վարժարան, ուր պատմագէտները մի կողմից ուսուցանէին, միւս կողմից պարապ ժամերը նուիրէին պատմութեան...

2ը պէտք է մոռանալ, որ դեռ երեսնական թուականներում, բացի միւս երկսեռ դպրոցներից ու մասնաւոր վարժարաններից, Պօլսեցիք ունեցել են Սկիւտարի Ճեմարանը, որ մինչև իւր վերջնական փակումը 1841 թուի վերջերը, տուել է բաւական թուով կրթութեամբ երիտասարդներ: Իսկ աւելի ուշ հիմնուած էր Ռ. Պէրպէրեանի, ապա Կենդրոնական վարժարանները, որոնք, մանաւանդ վերջինս, յետ չէին մնալ ոչ ս. Էջմիածնի Ճեմարանից, ոչ Ներսիսեան դպրոցից: Իհարկէ աւելորդ է յիշել, որ յիշեալ բոլոր վարժարաններում ևս, ի թիւս այլ գիտնական առարկաների, աւանդուել է նաև պատմութիւն:

Այս խնդրի նկատմամբ երկու աստղը մի միջնադարեան գեղեցիկ միտք էլ է յայտնում. այն է, որ Լուսաւորչական հայը հոգևորական պատմագիր լինել չի կարող, թէ նա կամ զազափարից պէտք է հրաժարուի կամ վեղարից...

Բայց ինչո՞ւ, ի՞նչով վեղարը արգելք հարող է դառնալ այն էլ պատմագիր լինելու, ուր կրօնական և դաւանաբանական հարցերը այնքան աննշան տեղ են բռնում: Հապա ինչո՞ւ Մխիթարեանների, որպէս հոգևորականների, գրուածքները Առաքառ-Ֆէի՞ չէք ենթարկում...

Երկու աստղը կարող է պատասխանել, որ իւր խօսքը լուսաւորչական հայ վարդապետների մասին է. մի բան որի վրայ հրաւիրում ենք երկու աստղ էֆէնդու ընթերցողների մասնաւոր ուշադրութիւնը: Արդէն վաղուց, դեռ «Մշակի» էջերից, ես նկատել եմ, որ այդ էֆէնդու բոլոր գրուածքներից Ս. Ղազարու թթու հոտն է փչում: Այս հանգամանքը չը պիտի մոռանան նաև մեր ընթերցողները:

Երկու աստղի աշխատութեան կէսը «Բանբեր»-ի առաջին գրքում նուիրուած է 50—80 թուականների գրականութեան: Մենք արդէն տեսանք, որ երկու աստղի գրչի տակ երեսնամեայ գրական շրջանը ներկայացնում է մի ընդարձակ գրական ամպշուրթիւն. ոչ մամուլը և ոչ գրական գործիչները ոչինչ չեն արել հայի մտաւոր ասպարիզում, լինի հրապարակասութիւն, վէպ, բանաստեղծութիւն, պատմութիւն և այլն և այլն:

Իսկ «Բանբեր» ի երկրորդ գրքից, այն է 80 թուականից

սկսած երևան են գալիս նոր գրական դէմքեր և երկու աստղի լեզուն էլ մի քիչ փոխւում է: Այդ թուականներից սկսած «Մասիս»-ն ու «Արևելք»-ը միանում են: Եթէ Տէր մի արասցէ այդ երկու թերթերը չը միանային, գրական ոյժերն էլ երկու ջոկատի բաժնուած մնալով, հաւասարապէս տկարութեան պիտի դատապարտուէին (?) եւ պիտի չկարողանային արտադրել գրական այն ամբողջակի գործը, որ ներդաշնակ ստեղծագործութիւնն է միմեանց վրայ փոխադարձաբար ազդող, իրար ներշնչող մտքերու եւ սրտերու:

Եւ երկու աստղի կարծիքով, Արեւմտեան հայոց գրական պատմութեան գլխաւոր էջերը, մինչեւ 1891 թիւը պիտի փնտրենք միացեալ երկու թերթերու մէջ: Ասել է գրական մի նոր ոսկէ դարագլուխ, ուր սկսւում են վիպակներ, յօդուածներ, քրոնիկներ, երգիծաբանականներ, թէև իրարից անջատ, բայց եւ այնպէս, ընկերական, գրական, լեզուական համաման գաղափարներով զանգուած ամբողջութիւն մը կը պատկերացնեն...

Սրանից մօտ ութ-ինը տարի առաջ Պօլսից գրած մի թղթակցութեան մէջ ես շեշտել եմ իմ այդ միութեան ու ամբողջութեան մասին, որ կայանում էր միմեանց գովելու, փառաբանելու ու երկինք բարձրացնելու մէջ. յիշել եմ, որ այդ իրերագովութեան շնորհիւ համբալները յանկարծ գրական հանձարներ էին հռչակուում և Տէմիրձիպաշեանի անմտութիւնները հասարակ մահկանացուների մօքին անմատչելի բարձր փիլիսոփայութիւններ: Այժմ ինձ մնում է ասել, որ այդ միութիւնը, որ զուտ տնտեսական լինելով գաղափարականի հետ չունէր ոչ մի պոնչութիւն, այն սգուտը միայն ունեցաւ, որ երիտասարդ գրագէտներից մեծ մասը շնորհիւ անտեղի գովասանքների շփացան, դարձան մեծամիտներ և ապա անմիտներ: Այո՛, անմիտներ, որովհետև երկու թերթերն էլ իրենց տրամադրութեան տակ լինելով, ով ինչ ուզեց գրեց, առանց կիտիկայից վախ ունենալու:

Բայց դառնամ երկու աստղին:

«Արևելք»ը, որ պատրաստուած գրագէտների խումբ չունէր, ներկայացնում է երկու նոր անձնաւորութիւն, որոնցից մէկը, որ «Արևելքի» քրոնակագիր լինելով հանգերձ, Աղգային յօդուածներն էլ կը գրէր, բազմաթիւ հակառակորդներ ու

Նաեւ քարեկամներ ալ ունեցաւ: Այդ քրոնկագրի անունը Ա. Արփիարեան էր, որի մասին տարիներ ետքը Գրիգոր Ջոհրապ կը գրէր «իւր մշտնջենական պատիւը պիտի ըլլայ մեր մէջ, առաջին անգամ տանելը, մօտեցնելը գրականութիւնը ժողովրդին, փոխանակ ժողովուրդը բերելու անխախտ գրականութեան մը բարձունքին»...

Իսկ ի՞նչ էր այդ քրոնկագրի գրածը, որին երկինք է հանում Գրիգոր Ջոհրապ: Բայց տեսէք (թէ 1892 թ. նոյն քրոնկագրի—Ա. Արփիարեանի մասին ինչ է ասում դեռ զըպրօցական Իստարանները նոր թողած Արշակ Չօպանեանը:

«Արեւելք»-ի քրոնկագիրը կու գայ և կը ծնի բնապաշտ դպրոցը. խմբագրական, քրոնիկ, նորավէպ, վիպակ, ամեն բան կը գրէ, ընկերական խնդիրներ ձեռք կառնէ, դատեր կը պաշտպանէ, գրականութիւնը ատեան մը կընէ, կը խորհրդակցի, կը խօսի, կը վիճարանի, կը խաւժէ, կը կամօքէ, կը խնդայ, կը բռնէ հրապարակը»...

Մի խօսքով հազարարուեստ, եթէ թոյլ կը տրուի ինձ մի այսպիսի բառ դործածել, մի գրական հանձար:

Իսկ փաստ՝ որ մենք էլ առիթ ունենայինք այդ գրական հանձարի հետ ծանօթանալու—չը կայ:

Եւ չը կայ. նրա համար, որ այդ գովեստները մի տեսակ խնամական փոխադարձ հատուցումներ էին այնպէս որ եթէ այսօր նոյն Գրիգոր Ջոհրապից և Արշակ Չօպանեանից հարցնէք, երկուսն էլ ձեռքները խղճների վրայ դրած, կը հրաժարուին իրենց շուայլած գովեստներից «Արեւելք»-ի հանձարաւոր քրոնկագրի հասցէին:

Երկու աստղը խօսելով նոր գրականութեան առաջին շրջանի մասին, յիշում է Մելքոն Կիւրճեանի (Հրանտ) մասին և նրա զաղթական հայերի մասին գրած յօդուածներից բերում է բազմաթիւ կտորներ: Իրաւ որ այդ երիտասարդը վարվումն գրողներից մէկն էր և մեծ ապագայ էր խոստանում նրան, եթէ դժբաղտութիւն չունենար Արփիարեանի գիրկը նետուելու: Նոյն դժբաղտութիւնը պատահեց նաև Լևոն Բաշալեանին: Այս երկու երիտասարդ և անփորձ գրողները արժանացան միմիայն տխուր համբաւի, ուր վերջակէտ գրուեցաւ նաև իրենց գրական գործունէութեան: Հրանտի արժանաւորութիւնը իւր ընտրած Ճիւղի մէջ զօրանալով հանդերձ, ես կարմանում եմ, որ երկու աստղը նրան մի տեսակ բազառիկ տեղ է տուել:

Միթէ նրանից առաջ հայ մամուլն ու գրագէտներն ամենեւին չէին զբաղուել զարիպների կիանքով: Ինչ էին արդեօք Մամուրեանի կայծակնաց այտ քրոնիկների նիւթը: Չէ՞ որ Հրանտից շատ առաջ Մամուրեանն էր, որ իւր ամբողջ ուշադրութիւնը դարձրեց զարիպների վրայ և անխնայ հարուածեց Ադգային ու խառն ժողովների և պատրիարքարանի սառն վերաբերմունքը դէպի այդ հայրենիքից, տուն ու տեղից զրկուած, կիսամերկ ու չարատանջ պանդուխտները: Եւ միմիայն Մամուրեանը: Սակայն ի՞նչու երկու աստղը լուել է նրանց մասին:—Սա մի հանելուկ է, որի մասին ես կը խօսեմ յետոյ:

Հրանտի մասին խօսքը վերջացնելուց և վիպագրութեան առթիւ երկայն գատողութիւններ անելուց յետոյ երկու աստղը ասում է որ 1884—90 թուականը Պոլիսն ունեցաւ նոր չորս վիպասաններ:

Այդ չորսից առաջինն է, ըստ երկու աստղի, Գրիգոր Զոհրապ, որ իր վիպականերուն մէջ առաջնակարգ յատկութիւններով օժտուած գրագէտ հանդիսացաւ:

Առաջնակարգ յատկութիւններով օժտուած գրագէտ, Բայց նախ՝ Պոլսեցի գրագէտների համար ոչ մի դժուարութիւն չի ներկայացնում պատիկ բաներին խոշոր բնաւորութիւն տալը և երկրորդ՝, երախտահատոյց լինելու զգացումը: Մի բանի տող առաջ մենք տեսանք թէ ի՞նչպէս առաջնակարգ յատկութիւններով օժտուած գրագէտ Գրիգոր Զոհրապը երկինք էր բարձրացնում «Արեւելք»-ի քրոնիկագրին՝ Արփիարեանին: Այժմ էլ հերթը երկու աստղ — Արփիարիանինն է, որ երկինք հանէ Գրիգոր Զոհրապին:

Իսկ ի՞նչ է ասում իրականութիւնը: Թէեւ ես մտայ Պոլիս 1888 թ. երբ Գրիգոր Զոհրապը շատ ու քիչ յառաջագիմել էր, այնուամենայնիւ հետեւելով նրա կեանքից առած պատկերներին վիպագրողի մի առանձին արժանաւորութեան չը հանդիպեցի. զրանք բոլորն էլ մի տեսակ ճառեր են, շատ անգամ տաղտկալի: Արդէն այն բանը, որ Վովկասի հայ ընթերցողների մեծ մասը Զոհրապի անունն անգամ չի յսել ապացոյց է, որ նա զրական մի առանձին արժանիք չէ ներկայացնում, թող թէ առաջնակարգ յատկութիւններով օժտուած գրագէտ լինէր:

Նոյնը կարելի է ասել նաեւ Լեոն Բաշալեանի մասին, այն տարբերութեամբ միայն, որ «Մուրճի խմբագրութիւնը չը զիտեմք ինչո՞ւ սկսեց հրատարակել նրա մի բանի պատմուածք».

ները, որի վրայ շեշտում է երկու աստղը: Հարկ եմ համարում նկատել, որ դեռ 88 թուականներում Լեոն Բաշալեանը Տէմիր-ձիպաշեանի պաշտողներիցն էր և աշակերտը, որի համար էլ պաշտող ուսուցիչը—իւր աշակերտի գրական մի տեսութեան առթիւ ասում է, որ այն քաջ հայագէտի զրուածն էր, հասուն մտքի ծնունդ եւ վարժ զրչի արդիւնը...

Այս գատավճիռը կարդացում է մի տասնևութ տարեկան պատանու հասցէին և գրողը... շատ չանցած համարեա խելա-գարուեց:

Իսկ ինչ վերաբերում է երկու աստղի ներբողականին, այդ շատ բնական է այն պարզ պատճառով, որ Լ. Բաշալեանը Արփիարեանի մտերիմն ու գործակիցն է եղել և նրա համար նա-հատական էր. Երկու աստղը եթէ ուրիշ լեզուով խօսէր, ով գիտէ Բաշալեանն էլ մի գեղեցիկ օր ինչ ծածկեալ խորհուրդներ պիտի բանար մամուլի էջերում:

Լեոն Բաշալեանից յետոյ գալիս է մեծկակ վէպով մը ներկայացող միակ նոր գրագէտ Տիգրան Կամսարականը: Այդ վէպը «վարժապետին աղջիկը»ն էր հրատարակուած «Արեւելք»-ում, երբ նոր գրագէտը տաճնութ տասնինը տա-րեկան պատանի էր: Երկու աստղի ասելով, Մարկոս Աղաբէ-կեանը այդ նոր գրագէտի յիշեալ վէպի առթիւ բազականչել է «Թիւրքիոյ Հայերն իրենց Արովեանը պիտի ունենան»: Մարկոս Աղաբէկեանին ես համարում եմ հեղինակութիւն, բայց կասկածում եմ թէ նա մի այդպիսի խօսք ասած լինի: Պոլսի հայ գրականութեան և գրագէտների մասին ես առիթ եմ ունեցել խօսելու պ. Աղաբէկեանի հետ. նա մինչև վերջն էլ յռետես էր և չէր սխալւում:

Այս շրջանի մնացած գրագէտների և նրանց գրական վաս-տակների վրայով երկու աստղն անցնում է շատ հարեանցի: Այստեղ էլ երևում են զանազան անուններ ու թերթեր, բայց աւելի նիհար դժգոյն բան «Մասիս-Արեւելք»-ը և Բաշալեան, Կիւրճեան, Կամսարական ու Զօհրապները: Ապա հերթը գալիս է Ռուսահայերի կեանքի ու գրականութեան ուսումնասիրու-թեանը: Երկու աստղը շատ ձիշտ է ասում, որ մի ժամանակ Ռուսահայերով զբաղուելը Պոլսի հայ գրագէտների համար մօղա էր դարձել: Տեղից վեր ելնողը ձգտում էր Ռուսաստանի հայերի մասին մի բան գրել: Մինչև անգամ մի քանիսը փորձ արին Պոլսեցոց Ռուսակոն գրականութեան հետ ծանոթացնելու,

Թէև ոչ մի գաղափար չունէին այդ գրականութեան մասին: Սակայն այդ մօդան էլ միւս մօդաների նման անցաւ, միմիայն տխուր յիշատակ թողնելով «Արևելք»-ի և «Մասիսի» էջերում: Եւ անցաւ այն պատճառով, որ գրագէտներին ոչ մէկը շատ ու բիչ հիմնաւոր ծանօթութիւն ունէր Վովկասի հայերի մտաւոր շարժման մասին: Թիւրքիոյ հայերի ունեցած ծանօթութիւնը Վովկասի հայերի մասին Արփիարեանի տուած տեղեկութիւններից այն կողմն էր անցնում. իսկ Արփիարեանի տուած տեղեկութիւնները գառնում էին միմիայն «Մշակի» ու մշակականների շուրջը: Պէտք է ասել, որ Վովկասի հայերի մտաւոր շարժումով ու կեանքով զբաղուելու հարցը յառաջ էր քաշել Արփիարեանը, որի սրտին շատ մօտիկ էր յիշեալ թերթի հակաեկեղեցական և հակակրօնական ուղղութիւնը, որի համար՝ ինչպէս խօսում էին չար լեզուները, իւր ուսուցչից՝ Ալիշանից բաժանեալան նամակներ էր ստանում, բանկնօթների հետ միասին: Արդէն երկու աստղի այն տողերը թէ «Լէօն» դեռ նոր մը՝ և արդէն իր ապագան կը գուշակուի և իր վրա ընդարձակօրէն կը խօսուի, իսկ Գրիգոր Արծրունի Զուիցերիայէն ուղղակի «Արևելք» ին ու «Մասիս»-ին կը գրէ՝ բաւական ապացոյց է թէ ինչ թթու խմորով էին խմորուած Պոլսի հայ գրագէտները:

Արդէն 1888 թ. առաջին անգամ Պօլիս գնալով, երբ «Արևելք» ի խմբագրատան մէջ Արփիարեանի միջոցով ծանօթացայ նոյն ժամանակի գրագէտ-հրապարակախօսների հետ և երբ խօսք բացուեց Վովկասի հայերի ու Ռուսահայ գրականութեան մասին, ինձ թուաց թէ շրջապատուած եմ չինացիներով, այնքան անհիմն, վայրկեանային և սխալ էին նրանց ունեցած տեղեկութիւնները մեր և մեր գրականութեան մասին: Այն ժամանակ (1888 թ. օգոստոսին)՝ «Ժողովրդեան ուսումնասիրութիւնը» վերնագրով մի յօդուած հրատարակեցի «Արևելք»-ում որով մի կողմից աշխատեցի ըստ կարելոյն նրանց սխալն ուղղել, միւս կողմից պոռնացնել Թիւրքիոյ հայ գրագէտներին, որ ամեն մի պատահական մարդու ասածներն ու գրածները հալած իւրի տեղ չընդունեն և մոլորութեան մէջ չընկնեն...

Նոյն նախազգուշութեան կարօտ է նաև մեր մամուլը: Վերջին տարիներս մեր մի քանի թերթերը մի առանձին բարեհաճ տրամադրութիւն են ցոյց տալիս դէպի Թիւրքիայի հայ գրողները: Ես կողմնակից չեմ Վովկասի հայ մամուլը Վովկաս-

ցինքրին» դուրսինային և ընդունակութիւնների առաջ մամուլի էջեր փակելը մահացու յանցանք եմ համարում: Սակայն ուրիշ բան են թղթակցութիւնները, վէպերը, թատերական գրուածքներն, ուրիշ է գիտնական կամ կէս գիտնական բնաւութիւն ունեցող աշխատութիւնները, որոնց թուին պատկանում է երկու աստղի աշխատութիւնը: Որովհետեւ այս վերջին տեսակի աշխատութիւնները ծառայում են որպէս՝ յատակագիծ, որի վրայ ընթերցողը պիտի կառուցանէ իւր հասկացողութեան, իւր գաղափարի շէնքը, ուստի գրանով մոլորութեան մէջ են ընկնում ոչ միայն թերթերն, այլ և հազարաւոր ընթերցողներ:

2է՞ որ մեր մամուլի պատմութիւնը լինէն է այսպիսի փաստերով, չէ՞ որ մեր մամուլի ղեկավարների մէջ չը կայ մէկը, որ ի մօտոյ ծանօթ լինի Արեւմտեան հայերի և նրանց գրականութեանը:

Երկու աստղի այս գրական տեսութիւնը բռնում է «Բանբեր»-ի 67 մեծագիր երեսները և բաժանուած երկու շրջանի — 1850—1880 և 1880—1890-ը, պէտք է ասեմ, որ դեռ դրամի մի երեսն է և այն կեղծ երեսը: Գրամի միւս երեսը՝ իսկականը, որի համար միայն նա յանձն է առել այդ ծանր աշխատութիւնը — նա չի ցոյց տալիս. այլ բաւականանում է նրա մասին ակնարկութեամբ միայն, իհարկ թէ «Բանբեր»-ի միամիտ խմբագրութեան և թէ նրա նոյնքան միամիտ ընթերցողների ախորժակը գրգռելու համար: Օրինակ, յօդուածը վերջացնելուց առաջ նա շեշտում է «Մասիսը» «Արեւելք»-ից բաժանուելու և առաջնի դադարման վրայ, որ տեղի է ունեցել խմբագիրներից մէկի բանտարկութեամբ, միւսի փախուստով:

Եւ յօդուածը վերջացնում է այս խօսքերով.

«Գրական ուժերը, որ 1890 հոկտեմբերին բայքայուած էին, նորէն իրար պիտի գտնեն, բայց ոչ «Արեւելք»-ի կամ «Մասիս»-ի շուրջը. նոր կենդրոն մը պիտի հաստատուի»:

Իսկ այդ շրջանի, նոր կենդրոնի պատմութիւնը նա թողնում է մի ուրիշ տեսութեան, ուր խոստանում է յիշատակել անուններ կարգ մը գրողներու, որոնք ուշագրաւ դէմքեր կը հանդիսանան:

Ես անսխալ կարող եմ ասել, որ այդ նոր կենդրոնը «Հայրենիք»-ն է, իսկ ուշագրաւ դէմքերը Հրանտ, Արփիարեան, Բաշալեան, Կամսարական, Զօհրապ, Օտեան, Հաճաղարեան և այս կարգի ուրիշները:

Բայց արդեօք երկու աստղը քաջութիւն պիտի ունենայ իւր տեսութեան մէջ տեղ տալու նաև այն բանին, թէ ինչպիսի կրիտիքական արիւն-օրերում լոյս տեսաւ Արփիարեան խրմբի «Հայրենիքը» և Պարտիզակցի Վահան վարդապետի «Լոյս»-ը:

Կան մարդիկ, որոնք մի սովորական դէմք կամ դէպք արտասովոր չափով մեծացնելու համար, դիտմամբ նրանց շրջապատող դէմքերն ու դէպքերը արհեստական կերպով հասցնում են հիւլէների մանրութեան: Երկու աստղի ամբողջ աշխատութեան մէջ պարզ նկատելի է այդ բանը, որի մասին ակնարկել և՛ առաջին տողերում: Քիչ վերը յիշեցի, թէ ո՞րն է հեղինակի յիշած նոր կենդրոնը և թուեցի ուշագրաւ դէմքերից մի քանիսի, կարող եմ ասել, գլխաւորների անունները: Այն յետին միտքը, որի մասին շեշտել եմ առաջ, ընթերցողի ուշադրութիւնը նրա վրայ հրաւիրելով, — նոր կենդրոնը՝ «Հայրենիք»-ը և ուշագրաւ դէմքերը՝ Հայրենիքականները Պովկասի հայերիս աչքում մինչև երկինք հանելու միտքն է: Ահա այդ է պատճառը, որ այդ նոր կենդրոնից ու ուշագրաւ դէմքերից դուրս միւս բոլոր թերթերն ու գրական գործիչներն այնքան անկենդան ու տփոյն են դուրս եկել երկու աստղի գրչի տակից:

Թէ որքան ուղիղ է իմ գուշակութիւնը — այդ ընթերցողն առիթ կունենայ ստուգելու, երբ երկու աստղը, միւս անգամ, համաձայն իւր խոստման, հանդէս կը բերէ նոր կենդրոնն ու ուշագրաւ դէմքերը:

Իհարկէ այն ժամանակ ես էլ առիթ կունենամ իմ վերջին խօսքն ասելու երկու աստղի ամբողջ աշխատութեան մասին:

«Թիւրքիոյ Հայոց արդի գրականութիւնը» աշխատութեան ընթերցողը ակամայ գալիս է այն եզրակացութեան, թէ՛ եթէ նրանց գրականութիւնը, մամուլը և այլն չեն ծաղկել, յառաջադիմել — մեղաւորն անպայման կառավարութիւնն է: Այսպիսի գանգառներ շատ ենք լսել: Բայց սա ճշմարտութեան մի կէտն է միայն. միւս կէտը պէտք է որոնել հենց իրենց՝ Թիւրքիայի Հայերի մէջ: Թիւրքիայի հայ մարդը, ո՞ր դասակարգին էլ պատկանելիս լինի նա, Թիւրքիայի հայ գործիչը, նշոյնպէս անխտիր, իւր յեղեղուկ, միշտ բամու առաջ ձկուող բնաւորութեամբ իւր միջավայրի հարազատ զաւակն է: Այդ հայը լինի գրագէտ կամ կօչկակար, հրապարակախօս կամ ներկարար, չըն-

չին բացառութեամբ բոլոր է, կեղծաւոր, շողորթութիւն, զուրկ կամբքի ամբողջութիւնից, համապատասխանութիւնից, նա պերճախօս է, մինչև անգամ շատախօս, բայց ոչ խօսուածքի, ոչ գրուածքի մէջ կայ վճռականութիւն, կորով, շեշտ: Նա վախկոտ է հրէայի նման, չի կարող համարձակ ասել կամ գրել Հայ ազգը, ազգային գրականութիւնը.— այլ կասի և կը գրի Հայ ցեղը, տոհմային գրականութիւնը, շատ լաւ գիտնալով ազգ և ցեղ կամ տոհմ բառերի տարբերութիւնը: Երբ Պոլսեցի հայը ուզենայ մէկին ասել վատ ես, սխալ ես, նախ քան այդ՝ նա մի ահագին ծառ կը խօսի, վատ և սխալ բառերի յոյժը թուլացնելու կամ ուղղակի աննկատելի դարձնելու համար:

Վերցրէք նոյնիսկ յայտնի հրապարակախօսի համբաւ վայելող Պոլսեցի հայերին. ուշի ուշով կարգացէք նրանց գրածները, նախադասութիւնները, մտքերը, բառերը, ենթարկեցէք անալիզի և կը տեսնէք որ չը կայ մտքի խորութիւն, չը կայ շեշտի համաձայնութիւն, չը կայ յոյժ, կորով, գրական կրակ. ընդհակառակը ամեն մի բանի տակ դուր կը գտնէք շոյելու, շողորթութիւն, հաճոյանալու ձգտում:

Այսպէս են եղել և այսպէս են Թիւրքիայի հայ գրագէտները ամենամեծ մասը:

MARS

Գ. ՇՐԷՅԴԷՐ. «Ծապօնիա կամ՝ ծագող արեգակի նրկիրը». Ռուս. թարգմ. Հ. Ա. Հրատ. Ե. Զոհրաբեան և Մ. Սուլիսանեան ընկերութեան:

Վերջերս մեր մէջ՝ գլխաւորապէս Թիֆլիզում— մանր հրատարակիչների նախաձեռնութեամբ, պարբերաբար, յոյս են տեսնում գրական բովանդակութեամբ— մեծաւ մասամբ վիպական թէ ինքնուրոյն և թէ թարգմանական մանր բրօշիւներ, որոնց մի մասն արտատպութիւններ են այս կամ այն թերթից ու հանդիսից: Անշուշտ, չպէտք է յուսալ, որ այս տեսակի մանր հրատարակիչների ձեռքով՝ հրատարակական գործը կարողանար մեղանում մեծ ծաւալ ստանալ, և կամ լուրջ ու բազմակողմանի բնաւորութիւն կրէր, քանի որ սրանց ամբողջ հրատարակական բիւզջէն մի քանի հաւիւր մանէթից այն կողմը չէ անցնում, այն էլ մեծ մասամբ կազ-

մուած պատահական մանր մունր նուէրներից: Նիւթական պատմութիւնն է պատճառ, որ շատ յաճախ այդ մանր հրատարակիչները մի քանի բրօշիւր հրատարակելուց յետոյ՝ կամ իսպառ գաղարում են գոյութիւն ունենալուց կամ տարիներով հազիւ են կարողանում մի երկու նոր բրօշիւր աւելացնել եղածների վրայ:

Ասենք ինչ տնօրութիւն, նոյն իսկ յաջողութիւն էլ ունենան այդ մանր հրատարակիչները, երբէք գրանք չեն կարող կովկասահայ գրական հրապարակում լուրջ ու սխտոմատիք գործ առաջացնել. չեն կարող հէնց այն պատճառով, որ փոքր ի շատէ կանոնաւոր ու հիմնական գործ սկսելու համար հարկաւոր է ե՛ւ կանոնաւոր դրամագլուխ. իսկ հրատարակչական գործում, դրամագլխից զատ, անհրաժեշտ է նաև խմբական աջակցութիւն, այն էլ կարող ու յուրջ պատրաստութիւն ունեցող անհատների կողմից: Փաստը սակայն այն է, որ ներկայումքս այդ մանր հրատարակիչները ծառայում են հրատարակչական գործին և իրենց գոյութեամբ անհրաժեշտ կարիքի ծնունդ են կովկասահայ կեանքում:

Մանր հրատարակիչների աճումը ցոյց է տալիս, որ կովկասահայերին ներկայումս անհրաժեշտ է ունենալ հրատարակչական մի նոր ընկերութիւն, գրուած զուտ վամառակամական հիմունքների վրայ, որպիսիք գոյութիւն ունեն ուսման, նոյն իսկ վրացիների մէջ: Իսկապէս վերջինների մէջ գոյութիւն ունեցող ընկերութիւնն իր հիմունքներով՝ կարող է հայերիս համար օրինակ հանդիսանալ. սա բաւականին լայն ծրագրով մի ընկերութիւն է, որը հրատարակչական գործից զուրս, ունի նաև սեփական տպարան—իր տեղում առաջնակարգը, վիճազրատուն, կազմատուն և, ուր տպւում ու պատրաստւում են թէ՛ ընկերութեան հրատարակութիւնները և թէ՛ կողմնակի բազմաթիւ պատուէրներ. այդ ընկերութեան տպարանում էին տպւում հայ հանդէսներից մէկ երկուսը, ինչպէս և մինչև օրս բաւականաչափ հայերէն գրքեր: Ընկերութիւնը փայտրով է և բաւականին էլ տոկոս է ստանում տպարանական գործից:

Սակայն թողնենք այդ:

Մանր հրատարակութիւնների շարքին են պատկանում նաև 2. Առաքելեանի այսպէս կոչուած «հանրամատչելի գրադարանի» երեք գրքոյկները, որոնցից ձեռքի տակ ունենալով միայն

վերջինը, այն է «ձապոնիա կամ ծագող արեգակի երկիրը», կիսօ-սենք միայն դրա մասին:

Հայ «հրատարակչի (թէև գիրքը ուրիշի ծախքով է տպագրած) առաջարանից» իմանում ենք—

«Մտադիր լինելով մեր ձեռնարկած «հանրամատչելի գրադարանի հրատարակութիւնների մէջ» (չարքում) տալ և պատմածներ (?) զանազան երկիրների և ժողովուրդների մասին: մենք նպատակայարմար համարեցինք... տալ Շրէյդէրի վերոյի, շեալ գործի թարգմանութիւնը... որը սահմանւած է յատկապէս ժողովրդական գրադարանների և ընթերցարանների համար և որ մտնէ յայտնի ռուս հրատարակչուհի Պօպովայի հրատարակութիւնների շարքը. հրատարակութիւնների, որոնք առհասարակ յայտնի են իրանց լուրջ (ընդգծումները մերն են) բովանդակութեամբ»:

Պարզ երևում է, որ երկու հանգամանք գրող են հանգիսացել հրատարակչին թարգմանելու Շրէյդէրի վերոյիշեալ գործը հայերէնի. նախ որ Շրէյդէրի գրքոյկը «մտել է Ռուս յայտնի հրատարակչուհի Պօպովայի հրատարակութիւնների շարքը» և երկրորդ՝ գրուածքը «սահմանուած է յատկապէս ժողովրդական գրադարանների ու ընթերցարանների համար»:

Անկասկած ուշադրութեան առնուած երկու հանգամանքն էլ պատիւ կարող էին բերել հայ «հրատարակչին», ցոյց տալով՝ առհասարակ նրա զգոյշ ու լուրջ վերաբերմունքը դէպի իր ձեռնարկած ծանր գործը. սակայն ցաւով պէտք է նկատենք, որ Շրէյդէրի գործի ընթերցումն այդ չէ ցոյց տալիս. երևում է հայ թարգմանչին խաբել է ռուս յայտնի հրատարակչուհի Պօպովայի անունը: Շրէյդէրի գրուածքը, ճիշտ է, թէև ժողովրդական ընթերցանութեան համար ունի որոշ յարմարութիւններ՝ պարզ, նոյն իսկ երբեմն էլ պատկերաւոր լեզու, թեթև, մատչելի նկարագրութիւն—սակայն քովանդակութեան ճշտութեան տեսակէտից այնքան էլ յուսալի չէ կարելի համարել, չնայած որ նկարագրողը պատմում է, որպէս ականատես: Եւ դա նրանից է, որ հեղինակը իր պատմածների մէջ անհետեւողական է, նախկին ասածները յաճախ ջրնջում է յետագայ երեսներում, և այդպիսով գրուածքը խճողում է հակասութիւններով:

Նրանք (ձապոնացիները) բացի իրանց մայրենի՝ լեզւից, ուրիշ ոչ մի լեզու չգիտէին (երես 5). մի այլ տեղ գրում է. «ձապոնացիները հպարտանում էին (նոյն իսկ) իրանց սեփա-

կան ունեցածով և չինական հին գրքերի ուսմունքով» (երես 6) իսկ նոյն երեսի ծանօթութեան մէջ արդէն ասուած է. «Ճապոնիայում մինչեւ վերջին ժամանակներս կրթւած դասակարգի լեզուն չինականն էր»։—«Ճապոնացիները (որոշ դասակարգի մասին է խօսքը) ընդունին ստրուկ չէին...» (երես 13) սակայն մի բանի առդ ետքը շարունակում է. «Նըրանք զուրկ էին ամեն իրաւունքներից... Նրանք նոյն իսկ իրաւունք չունէին զանգատուելու...» իսկ երես 95-ում պարզ ասուած է. «մինչեւ մահը մ'նում էին հպատակ ստրուկներ...» — «Ճապոնիայում ձի համարեա չկայ և ի վաղուց հետէ սովոր են մարդկանց գործ ածել ձիերի փոխարէն. փոխադրութեան համար նրանք ուրիշ ձեւ չգիտեն»։ (երես 19) իսկ այլ տեղեր կարգում ենք «ընտիր ձիերով լծուած գեղեցիկ կառքեր»։ Երես 91. «կառքին լծած էին եզներ» Երես 57:—«Ճապոնական տները շատ օրգինալ են և ինքնուրոյն, ցածր... չունեն ոչ ներքին եւ ոչ արտաքին պատեր (??) (երես 21). մի այլ տեղ. «Ամենուրեք (ծովափնեա քաղաքներում) դուք տեսնում էք քարեայ մեծ շինութիւններ 78 երես:— «Ճապոնական տնակի մէջ ոչ մի կահ կարասիք չէք տեսնի (եր. 21). այլ տեղեր կարգում ենք. նրանց (ճապոնացիների) կահկարասիքը բաւականին համեստ է» (երես 89). «իւրաքանչիւր տան մէջ ամենահարուստից մինչեւ յետին աղքատը, ամբողջ կահ կարասիքը շինուած են լաքած փայտից (թանգազին փայտն է). (105 երես):—«Ազգաբնակչութեան մեծաւասնութիւնը հացը դրժուարութեամբ է ձեռք բերում: Նրկրի խորքերում կան աղքատներ, որոնք չեն կարողանում ձեռք բերել նոյն իսկ մի Փունդ բրինձ, որն ընդամենը արժէ կէս կոպէկ: Այս մարդիկ կերակրում են արմատներով ու խոտերով (երես 29). մի այլ տեղ. «ճապոնացին ամբողջ տարին աշխատում է ինչպէս բզեզ, և նրան աջողում է գրեթէ բարեկեցութիւն ձեռք բերել և յամենայն դէպս ապրել ոչ—աղքատ (երես 39)... Եւ այսպէս մենք նորից կարող էինք շատացնել մեր օրինակների թիւը, սակայն կարծում ենք այսքանը ևս բաւական է ցոյց տալու գրաւոր լրջութեան պակասութիւնը: Հեղինակի մի այլ գլխաւոր պակասութիւնն էլ չափազանցութիւն սիրելն է, որ յաճախ նա գործ է ածում, նոյն իսկ հասարակ իրողութիւններ նկարագրելիս, օրինակ ցոյց տալու համար ճա-

պոնացու իր տնտեսութեան վերաբերեալ խելացի կարգադրութիւնները, նոյն իսկ այն դէպքում, երբ ունեցածը չափազանց փոքր բան/է - կարդում ենք. «ճապոնացիները երբեմն բաւականաւոր են այնպիսի փոքրիկ բակերով (?)», ուր մեզ մօտ մի զոյգ եզներով լծւած սայլը հազիւ կարող է շարժուել... այդպիսի մի տարածութեան վրայ ճապոնացիները շինում են թէ իրանց տնակները, թէ տնտեսական շինութիւնները (ինչ տնտեսական շինութիւններ, երբ ասուած է ճապոնացին զուրկ է բնտանի էնդանիներից). թէ լծակներ եւ պարտէզներ, եւ շատրուաններ... (Երես 31):

Երբեմն էլ հեղինակը ցանկանալով որոշ երկոյթներ պարզել, անմտութիւններ է ասում. «ճապոնացու սէրը դէպի հանդէսները, տօնախմբութիւնները... բացատրւում է նրանով, որ շատ տօն ունի» (Երես 52) մինչդեռ ծերունի ճապոնացին այդ նոյն առթիւ, իրեն դիմող ճանապարհորդին աւելի խելացի բացատրութիւն է տալիս ասելով՝ որ իրենց սէրը դէպի հանդէսները նրանից է, որ ճապոնացի ժողովուրդը լի օրերին հանգիստ չունի, չափազանց տարւած է իր աշխատանքներով: Գրուածքում պատահում են հաւ բազմաթիւ մոլթ, երբեմն էլ անհիշատար տայտայտութիւններ ու թխուր բառեր, որոնց մենք աւելի հակուած ենք վերագրելու հայ թարգմանչին բան թէ հեղինակին, 'ինկատի ունենալով նրա անկանոն ու միանոյն ժամանակ ոչ մաքուր հայերէնը. — «Չնայելով հողաբաժինի ահագին աշխատութեան (?)», ճապոնացին ամբողջ տարին աշխատում է (Երեսի ուզում է ասել հողաբաժնի դրժուար մշակութեան): — «Ճապոնացին ցեղից ցեղ սրովորում է աշխատանքի» (սերունդից-սերունդ վարժում է աշխատանքի): «Վատ աշխատանք» (ծանր, քրտնաթոր աշխատանք): — «Ստրկութիւնը... կռացրել էր իրանց մէջքերը դէպի գետին (ստրկութիւնը կուչէր ածել, ճնշել էր նրանց): — «չկայ այլ ես ոչ մի բան նման նրան, ինչ որ կար»: — «Հասնել այն բանի մէջ... ինչի մէջ...» — «լիակատար իրաւունքով» «թէյի վարդեր»... «սառը չաքար»... «սանդղողուններ»... կայլն կայլն:

Եթէ գրուածքն ազատ լինէր յիշատակուած խոշոր պահասութիւններից, իսկապէս կարող էր ժողովրդական ընթերցանութեանը լաւ նիւթ մատակարարել, չնորհիւ հեղինակի պարզ, թեթիկ ու մատչելի նկարագրութեան:

Նոր — Ջուլա

Ա. ՂԱԶԱՐՅԱՆ

ՄՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐՔԵՐ

Ռափայել Պատկանեանի երկասիրութիւններ. հատոր երրորդ.
Նոր-Նախիջևանի հրատարակութիւն: Ռօստով Տօնի վե-
րայ. 1904:

Ա. Գեանջեցեան. Պատկերներ. Ա. Բագու. 1904.

Լամբայ. Վէպք ի դերից Շէկսպիերայ. թարգմանեց յանգլ. Թ.
Տէլ. Ստեփաննոսեան վարժապետ Հայկեան Մարգասիրա-
կան ճեմարանին որ ի Վարկաթա. Վենետիկ 1903:

Գ. Ալթունեան. Հայոց նախնական պատմութիւնը ըստ Մոմ-
գէնի. Վաղարշապատ 1904

Գարրիէլ Սունգուկեանց. Խաթարալա. կատակերգութիւն 4 ար.
և 6 պատկ. երկրորդ տիպ ուղղած. Թիֆլիզ 1904.

Յուսիկ եպիս. Ա. Հայրապետական աթոռի մասին համառօտ
տեսութիւն. Բ. Թուղթ Սիմէօնի Ստոյ կաթողիկոսի առ
Փիլիպպոս Էյմիածնի կաթողիկոս. Վաղարշապատ 1904

Իա. Էկալաձէ. Լուսնեակ գիշերին. թարգմ. Ղ. Կ. Թիֆլիս
1904 թ.

Ռ. Խանազատ. Իգէալիզմ թէ մատերիալիզմ. ուսումնասիրու-
թիւն. հրատ. Ատրպետի, Թաւրիզ 1904

Մանկական գրադարան. № № 1, 2, 3. երեք գրքոյկ. 8—12
տարեկաններին համար. գերմաներէնից փոխադրեց Ա.
Զիլինկարեան. Ալէքսանդրապօլ 1904.

Գրիգոր Բալասանեան. Լրկու Պահլաւան. Սեւմայ ծռերի յու-
շիկներէց. Թիֆլիս 1904.

Տեղեկագիր և հաշուեցոյց Թաւրիզի Հայուհեաց Բարեգործական
միացեալ ընկերութեան 1903—4 ուս. տ. Թաւրիզ 1904.

Օ. Շրէյնէր. Անուրջներ. Թաւրիզ 1904

1905. Ընդարձակ օրացոյց ս. Փրկչեան հիւանդանոցի Հայոց.
Կ. Պօլիս.

1905. Նոյն փոքրագիր.

1905. «Լոյս» պատի օրացոյց. Թիֆլիս. և նոյն գրպանի:

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

ՆՈՐ ՊԱՏԿԵՐԱՀԱՆԴԷՍ

Գեղեցիկ Արուեստները խրախուսող Թիֆլիսի ընկերութիւնը Զինուորական Թանգարանում բաց արաւ իւր պարբերական պարահանդէսը ամսոյս 14-ին: Հանգիսի բացումը անշուք էր, ոչ սովորական մաղթանք, ոչ ճառախօսութիւն: Մի քանի տեղական նկարիչներ գիմաւորեցին փոքրաթիւ հիւրերին, առաջնորդելով նրանց դէպի Թանգարանի երկթեանի շինութիւնը:

Իցոյց են դրուած աւելի քան 200 մեծադիր և փոքրադիր նկարներ և քսանի չափ անդրիագործական իրեր: Նկարների մէջ աչքի են ընկնում քանակութեամբ մեր հին ծանօթների պ. պ. Բաշինջաղեանի, Զօմմերի, Զախարովի, Յակոբեանի, Ֆօգելի և այլոց գործերը: Տիրապետում է պէյզաժը: Ժանրային նրկարներ չատ քիչ կան: Պատկերներ բաւականաչափ են, ընդհանուր առմամբ ներկայ պատկերահանդէսը գործում է իւր նախորդների տպաւորութիւնը, նոր բաներ գրեթէ չըկան: Այնուամենայնիւ, հետեւեալ անգամ կը յայտնենք մեր կարծիքը պատկերահանդէսի մասին որքան ևս այն աղբատիկ լինի:

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՒՐԵՐ

Ա.Դ.ԱՄԱՆԻԻ ԳՈՑՆԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ ՐԱԴԻՈ ԱԶԳԵՑՈՒԹԵԱՄԲ: Արդէն յայտնի է, որ Թանկագին քարերը, Բադդի ճառագայթների ազդեցութիւնից, փայլում են մթութեան մէջ: Բայց Բադդիի ազդեցութիւնը գորանով չէ բաւականանում: Ամառս պ. Վիլիամ Կրուկսը այդ բանին վերաբերեալ շատ հետաքրքրական փաստեր ներկայացրեց Լոնդոնի կայսերական խորհրդի նիստին: Կրուկսը վերցրեց երկու ադամանդ Ա. Օ, ⁹⁶⁰ գրան և Բ. Օ, ¹⁰²⁰ գրան ծանրութեամբ, համարեա թէ միևնոյն մեծութեան և միևնոյն բաց դեղին գոյնի ու հետեւեալ փորձերը կա-

տարից: Ա. ադամանդը դրեց այնպիսի բանի մէջ, որտեղ նա բոլորովին ազատ էր լիազորի ազդեցութիւնից, իսկ Բ. ադամանդը պահեց որձաքարի խողովակի մէջ, որ պարունակում էր իր մէջ 15 միլիգրամ ռադիո: Նրկու չաբաթից յետոյ Կրուկսը համեմատեց երկու ադամանդները և ոչ մի զգալի փոփոխութիւն չգտաւ նրանց գոյնի մէջ: Այն ժամանակ Բ. ադամանդը կրկին գետեղեց նոյն խողովակի մէջ և թողեց այդպէս վեց շաբաթ: Այդ ժամանակամիջոցը անցնելուց յետոյ նա տեսաւ, որ նրանց գոյները բաւական տարբեր էին, այսինքն՝ այն անդամանդը, որ ենթարկուել էր ռադիոյ ազդեցութեան, աւելի մուգ գոյն էր ստացել: Փորձը շարունակուեց 78 օր և այն հետեանքն ունեցաւ, որ Ա. ադամանդը պահպանեց իր բաց դեղին գոյնը, իսկ Բ. ադամանդը աւելի մուգ դարձաւ և կապտականաչ գոյն ընդունեց: Բուրկաթթուտի և քլորային թթու աղի խառնուրդի մէջ 10 օր շարունակ տաքացնելուց յետոյ՝ (50° C.) Բ. ադամանդը կորցրեց մուգ գոյնը, ստացաւ կրկին իր առաջուայ թափանցկութիւնը, բայց պահպանեց կապտականաչ գոյնը: Կրուկսի կարծիքով ադամանդի գոյնի փոփոխութիւնը ռադիոյ ազդեցութեամբ կարեւոր նշանակութիւն ունի եւ բաւական հետաքրքրական երևոյթ է վաճառականական տեսակէտից:

ՄԱՆԱՅԻՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ ԵՒ ԱՐԻՒՆ. Ամերիկացի Ֆիզիքս Գառլէտ Գառլէտ մի շարք հետազոտութիւններ է կատարել, որոնք ցոյց են տալիս, որ մկանների ախտաւորութիւնը և արեան բաղադրութեան մէջ սերտ կապ կայ: Ինչպէս երևում է, մկանների ուժեղ ախտաւորութիւնի ժամանակ, օրինակ լողանալիս, ձիով արշաւելիս և այլն, արեան մէջ նկատուում է որ արեան կարմիր գնդիկները սաստիկ շատանում են. մանաւանդ լողալիս, երբ այդ կարճ ժամանակ է տևում: Նրկար լողանալիս կարմիր գնդիկների թիւը քչանում է, բայց դորա փոխարէն շատանում են արեան մէջ գտնուող սպիտակ գնդիկները, որոնց թիւը կարող է 73% հասնել: Կարմիր գնդիկների շատանալը բացատրւում է նրանով, որ մկանների ուժեղ ախտաւորութիւնը և արեան զօրեղացած շրջադարձութիւնը շարժողութեան են ենթարկում կարմիր գնդիկներից նորանց, որոնք գտնուում են զանազան գործարաններում չեզոք գրութեան մէջ. իսկ ինչ վերաբերում է սպիտակ գնդիկներին, նրանց շատանալը վերեր յիշուած օրինակի մէջ բացատրւում է ամենահասարակ կերպով. այն է՝ նրանք հաւաքւում են շրջապատի անօթների մէջ: Պրոֆ. Գառլէտի հետազոտութիւնների այդ հետեանքը շատ կարեւոր նշանակութիւն ունի բժշկութեան տեսակէտից. մանաւանդ այնպիսի հիւանդութեանց բժշկութեան ժամանակ, երբ հնարաւոր չի լինում դեղերի միջոցով բժշկել, օրինակ՝ արեանապակասութիւն: Շատ կարելի է, որ այդ տեսակ հիւանդութիւններ աւելի հեշտ կլինի բժշկել, եթէ միայն բժշկները, բացի դեղով

բժշկելուց ստիպեն իրանց հիւանդներին մօրմնամարդութեամբ պարագել:

ԹՈՒՔԱԽՏԻ ԲԺՇԿՈՒՄԸ ԵԼԵՔՏՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՄԻ: Մի փոքր առաջ, Լիօնի քիմիկոս Ֆրանցիսկ Կրօտտը հիմնեց Փարիզում «Ելեքտրականութեամբ թորախտներին բժշկելու ճեմարան»: Հիւանդներին բժշկում են շատ հեշտ միջոցով, բայց միևնոյն ժամանակ բժշկական օրէնքների համաձայն. այսինքն աշխատում են ելեքտրական խիստ հոսանքը մտցնել հիւանդների թորերի մէջ, որը ընդունակ է ոչնչացնել թորախտի բոլոր մանրէները: Ելեքտրականութիւն ստանում են այն մեծ ոյժի մեքենաներից, որոնք շինուած են Կրօտտի օրինակի նման: Այդ մեքենաները ընդունակ էն սաստիկ ոյժ առաջացնել, որ անցնում է հիւանդների մարմնի միջով առանց նորանց փոքրիկ վնաս պատճառելու:

Այն բժիշկները, որոնք ներկայ են եղել հիւանդներին վերոյիշեալ միջոցով բժշկելու ժամանակ, հաւատացնում են, որ արդէն մի քանի փորձից յետոյ դողը անցնում է և ախորժակը բացւում. մանաւանդ շուտ են առողջանում երեխաները:

Առհասարակ այն յաջողութիւնները, որ ունեցել է Կրօտտը, շատ մխիթարական են:

Չի կարելի ի հարկէ մտածել, որ Կրօտտի միջոցով կարելի է բժշկել այնպիսի հիւանդներին, որոնք այլ ևս թորեր չունեն:

Վերոյիշեալ միջոցով, ինչպէս ասում են, պրօֆէսօր Կրօտտը յաջող կերպով բժշկում է ուրիշ հիւանդութիւններ էլ, ինչպէս օրինակ՝ աչքի հիւանդութիւնը:

ՃԱՂԱՏՈՒԹԵԱՆ ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆ: Ինչպէս հին ժամանակները անմահութեան աղբիւրներ էին որոնում, համարեա թէ նոյն յամառութեամբ որոնում են այժմ մազեր աճեցնելու միջոցներ:

Վերջին ժամանակներս սկսել են ճաղատութիւնը լուսով բժշկել և յաճախ բաւարար հետեանքներ են ստացել: Պրօֆ. Կրօմայերը ճաղատութեան բուժման մի քանի փորձեր է կատարել Բերլինում, այսպէս կոչուած՝ սառը երկաթէ լոյսով, այնպիսի ելեքտրական լապտերների միջոցով, որոնց ելեքտրասայրերը երկաթից են շինուած: Այդ լոյսը զանազանում է սովորական Վոլտովի կամարի ածուխէ ելեքտրասայրերով լոյսից նորանով, որ շատ քիչ քանակութեամբ է պարունակում իր մէջ խորը թափանցող մուգ-մանուշակագոյն ճառագայթներ և այդպիսով նա ազդում է միմիայն վերնամաշկի վրայ: «Երկաթէ» լոյսը մի ուրիշ յատկութիւն էլ ունի, այն է որ նա տաք չէ, որովհետեւ երկաթէ ելեքտրասայրերը միշտ սառցնում են սառը ջրով: Փորձի են ենթարկուել այնպիսի 6 հիւանդներ, որոնք ուրիշ ամեն միջոց գործ էին դրել և ոչ մի օգուտ չէին գտել: Չնայելով որ այդ մարդկանցից երկուսը մի քանի տարի առաջ

էին ստացել իրանց հիւանդութիւնը, այնուամենայնիւ վնցն էլ բժշկուել են Բժշկութիւնը կատարուում է հետեւեալ կերպով. առաջին օրը լոյսի ազդեցութեան է ենթարկուում միայն կաշուի մի մասը: Իլիսի կաշուի կէս մասը մօտաւորապէս տասը մասի են բաժանում և ամեն մի մասը առանձին առանձին 4 բաղէաշափ ենթարկում են լոյսի ազդեցութեան: Միւս օրը լոյսի է ենթարկուում նոյն կերպով և զլիսի կաշուի միւս մասը: Նրորոգ օրը լոյսի են ենթարկուում կաշուի այն մասերը, որոնք առաջին օրերը լաւ չեն լուսաւորուած եղել: Փորձից 2—3 օր յետոյ, լոյսից առաջացած կարմրութիւնը սկսում է թուլանալ. ամբողջ գործողութիւնը կրկնուում է դարձեալ մէկ անգամ:

Միևնոյն փորձը 8—9 անգամ կրկնելուց յետոյ թողնում են $1\frac{1}{2}$ —2 ամիս: Եթէ փորձերը յաջող են լինում կատարած, այդ ժամանակի ընթացքում կաշին ծածկւում է մազերով, հակառակ դէպքում գործողութիւնը կատարուում է դարձեալ մէկ անգամ: Պրօֆ Կրօմայերը ճաղատութիւնը լոյսով բժշկելը և յարմար և իսկական է համարում քան բոլոր ուրիշ միջոցները:

ԱՆԴԱՄԱՀԱՏԱԿԱՆ ՎԷՐՔԵՐԻ ԲՈՒԺՈՒՄԸ ԹԹՈՒԱԾԻ. ՆՈՎ. Վերջին ժամանակներս բելգիական անդամահատ պրօֆ. Տիրիարայի առաջարկութեամբ, սկսել են ամենահասարակ և ամենաանվնաս կերպով բժշկել վարակիչ վէրքերը և վարակիչ վիրաբուժական հիւանդութիւնները թթուածինով: Թթուածնի ազդեցութիւնը նորոգ մէջն է, որ նա ազդում է այդ հիւանդութիւնները առաջ բերող մանրէների վրայ: Նոր լայն տեսած «La technique opératoire et les indications generales de la methode oxygenee»-ում, «Нов.»-ի ասելով, պրօֆ. Տարիարը նկարագրում է այն սքանչելի հետեանքները, որ ստացուել են անդամահատական բազմազան վէրքերը այդ միջոցով բժշկելուց: Վէրքերի թթուածինով բժշկութեան ժամանակ, անհրաժեշտ է որ այդ գազը շատ սեղմուած դրութեան մէջ լինի: Այդպէս սեղմուած գազ ձեռք բերելը հեշտացաւ Թոմ օրից, երբ սկսեցին ջուրը քիմիապէս վերլուծել: Ամեն գլխաւոր քաղաքներում ծախւում են զանազան մեծութեամբ մետաղէ բոմբեր, հաստ պատերով, որոնք պարունակում են իր մէջ թթուածինը շատ սեղմուած դրութեամբ: Այդ բոմբի հետ ձգախէժի խողովակով միանում է մէկ Պրաւացի սրսկիչի ասեղ: Այդ ասեղի միջոցով թթուածինը բարակ հոսանքով անց է կացւում վէրքի մէջ: Վերոյիշեալ միջոցը լաւ արդիւնքներ է տուել եղջերացացի, կտրուած, վիրաւորուած և խանձուած վէրքերի ու սիրիւրական ախտի բժշկման ժամանակ:

Կարմիր քամու ժամանակ հիւանդ տեղը ուռցնում են թթուածինով, որ կատարուում է 10—15 բաղէի ընթացքում անդադար խողովակը այս և այն կողմը տանելով, որպէս զի ամբողջ հիւանդ տեղերը ենթարկուեն թթուածնի ազդեցութեան: Այդ գործողութիւնները շատ հաճելի է լինում հիւանդ-

ներին, որովհետև այդ ժամանակ ցաւերը անհետանում են, Դոդը և ինքը հիւանդութիւնը անցնում են առհասարակ մէկ օրուայ ընթացքում:

Վերոյիշեալ եղանակով բաւական յաջող կերպով բժշկում են նաև լանջամաշկատապը և կանանց հիւանդութիւններ:

ՊԵՂՈՒՄՆԵՐ ԴԵԼՕՍ ԿՂԶՈՒ ՎՐԱՅ: Ֆրանսիացիներին Դելօս կղզու վրայ (Աթէնքում) կատարած պիղումները շարունակում են մինչև օրս մեծ յաջողութեամբ:

Օրէցօր ճշտում է Ապօղոն կղզուն տուած նոր Պօմպէյի անունը:

Պիղումներ են կատարուել մի մեծ փողոցում, որ միացնում է թատրոնը Դելօսի նաւահանգստի հետ: Նորա երկու ափերին երևացել են մեծ տներ, որոնցից մէկը պահպանուել է մինչև այժմ:

Նորա ներքին գաւիթը զարդարուած է զարմանալի մօպակով, որ ներկայացնում է թևաւոր Դիոնիսին, ասիական զգեստով, բաղնիքի պսակով և վագրի վրայ նստած:

Այդ տան պատերի վրայ պահպանուել են չքեղ որմնանկարների կտորներ:

Նոյն փողոցի վրայ գտնուել է մի անյայտ նկարչի գրասենեակ, սպիտակ մարմարիոնի կտորներ և մի տապանաքար չքեղ քանդակներով:

Ներկայումս պիղումները շարունակւում են հին Դելօսի ապրանքների պահեստի և մի ուրիշ տան շուրջը:

ՍԱՏՈՒՐՆՈՍԻ ՆՈՐ ՈՒՂԵԿԻՑԸ: Աստղաբաշխ Պիկկերինգի՝ մօտերս գտած՝ Սատուրնոսի նոր ուղեկիցը մեծ հետաքրքրութիւն առաջացրեց աստղաբաշխների մէջ, որոնք աշխատում են զանազան աստղագիտանոցներում: Մի աստղաբաշխ հաւատացնում է, որ այդ ուղեկիցը չըջում է Սատուրնոսի շուրջը նրա բոլոր ուրիշ ուղեկիցների և օղակի ընթացքի հակառակ կողմը: Եթէ այդ ենթադրութիւնը ճշտուի, այն ժամանակ ստիպուած կլինենք ընդունել, որ Սատուրնոսի Ֆիրոս կոչուած նոր ուղեկիցը մի առանձին մարմին է և ոչ թէ գոյացել է Սատուրնոսից, ինչպէս ասում է գիտութիւնը առհասարակ մոլորակների համար:

Այս դէպքում ամենահաւանական ենթադրութիւնը կլինի այն՝ որ Ֆիրոսը առաջ պատկանել էր ուրիշ մոլորակի. մի անգամ այնքան է մօտեցել Սատուրնոսին, որ վերջինիս ձգող ուժը աւելի մեծ է այն մոլորակի ձգող ուժից, որին ինքը պատկանել է և Սատուրնոսը քաշել է նրան իր կողմը:

ՕՐ. ՆՈՒԱՐԴ ԱՂԱՆԵԱՆՅ

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼԲ

ՎԵՋ. ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԹԻՓԼԻՑ ԺԱՄԱՆԵԼԸ:

Դեկտեմբերի 8-ին երեկոյեան 5 ժամի գնացքով Թիֆլիս ժամանեց Ազգիս ձերունագարդ Քահանայապետ և Սրբազնագոյն Կաթողիկոս Տ. Տ. Մկրտիչ Առաջինը: Նորին Սրբութեան ընդառաջել էր մինչև Ալէքսանդրապօլ թեմիս սրբ. Առաջնորդը. իսկ երկաթուղու կայարանում դիմաւորեցին Թիֆլիս գրտնուած բոլոր վարդապետները և մի խումբ քահանայք, պ. ոստիկանապետը, Թիֆլիսի նորընտիր քաղաքագլուխը, հայ երեսփոխանները, մի քանի հայ թերթերի խմբագիրներ, հասարակութեան այլևայլ դասերի ներկայացուցիչներ և ժողովրդի բազմութիւն:

Ճանապարհին գտնուած եկեղեցիների զանգերը աւետում էին ժողովրդի Վեհ. Հայրապետի գալուստը:

Վանքի աւագ եկեղեցու բակում, չնայելով որ անակնկալ էր Վեհի գալուստը և Թիֆլիզի հասարակութեան անյայտ, այնուամենայնիւ խռնուած էր խուռն բազմութիւն ամբողջ հոգեւորական դասի և Ներսիսեան դպրոցի ուսուցչական և աշակերտական խմբերի հետ ի միասին:

Վեհափառը հոգեւորական դասի և պատգամաւորների ուղեկցութեամբ և ժողովրդի ցնծալից կեցցէներով ընթանալով դէպի վեհարան սանդուխների գլխից օրհնեց ժողովուրդը, որոնց կեցցէների ձայնը զանգերի զօղանջիւնի հետ թնդացնում էին օդը:

Վեհարանում նորին օծութեան ներկայացան զանազան պատգամաւորութիւններ և այնուհետև հանդիստ առաւ իւր համար պատրաստուած օթեանում:

Վանքի բակում պատրուատուած էր պատշաճաւոր լուսավառութիւն:

ՎԵՋ. ՀԱՅՐԻԿԻ ԿԻՍԱՐՁԱՆ

«Անահիտի» մէջ կարդում ենք, որ հայազգի վանդակագործ Պ. Տէր Մարութեանցը պատրաստել է ամենայն Հայոց

Վ.Ե. Կաթողիկոսի կիսարձանը, որ դրուած է ի ցոյց «Աշնան սալօնի» մէջ: Պարկպարնակ մի խումբ հայեր ժողովրդական հանգանակութեամբ գնելով այն և յօրինել տալով նորա պղնձէ վերարտադրութիւնը, նուիրել են վեհափառ կաթողիկոսին որպէս երախտագիտութեան նշան և հիացման արտայայտութիւն արտասահմանի գաղութների կողմից նորին սրբութեան 85 ամեայ տարեդարձի առթիւ: Այս գաղափարն իրագործելու համար ընտրուած է մի Յանձնախումբ, իսկ հանգանակութեան մասնակցում են արտասահմանի բոլոր հայերը:

ԲԱՏԱՒԻԱՅԻ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մեր ձեռքն ընկաւ Նոր-Ջուղայի Ամենափրկչի վանքի տըպարանում սոյն 1904 թուին լոյս տեսած «Ճարտուր տեղեկագիր հանրական ատենին յանձանձանաց Հայ ազգային հաստատութեանց Բատալիոյ վասն 1903 ամի» գրքոյկը, որ շատ խառն է խուռն լինելով կազմած միջից հազիւ կարելի եղաւ իմանալ հետեւեալ տեղեկութիւնները.

«Հանրային ատենի հոգացողութեան ենթարկուած են հետեւեալ հայ հաստատութիւնները՝

Բատալիայի ս. Յովհաննէս եկեղեցին, նոյնտեղի հայոց «Մանուկ և Յարութիւն ուսումնարանը», Բատալիայի բարեգործական «Հայկեան միաբանութիւնը», Նոր Ջուղայի ազգ. հաստատութիւնները, այն է՝ Կենդրոնական երկսեռ դպրոցները, Մ. և Յ. ուսումնարանները, Աղբառաց Արկղը, Ամենափրկչի վանքը և տպարանը, ս. Կատարինէ դպրոցը, Սանգիբարանի ս. Պօղոսի դպրոցը, ս. Մինաս և ս. Յովհաննէս եկեղեցիները:

Իժրադատարար շատ աղօտ յիշատակութիւններ կան տեղեկագրում վերը յիշած ազգային հաստատութիւնների մասին, ինչպէս նաև առաջ չեն բերուած նոցա նիւթական և բարոյական դրութեան մասին մանրամասն տեղեկութիւններ, կայ միայն մի ընդհանուր խիստ համառօտ հաշուէկշիռ, որից երևում է, որ ս. Յովհաննէս եկեղեցին 1903 թուին մուտք է ունեցել 187910,10 լի, իսկ ծախք 95600, լի, ունի կալուածներ և դրամով 92310,10 լի:

4. ԵԶԵՆՆԻ ՅՕՔԵԼԵԱՆ

Ինչպէս արդէն անցեալ անգամ հաղորդել էինք, նոյեմբերի 6-ին Ս. Պ. Բուրգում կատարուել է յայտնի գրագէտ և արևելեան լեզուների մագիստրոս Պարապետ Յ. Եզեանի պետական ծառայութեան և գրական գործունէութեան յիսնամեա յօբելեանը:

«Լումայի» խմբագրութիւնը նոյեմբերի 5-ին ուղղել էր Պ. Բուրգի իւր աշխատակից պ. Ստեփան Գաբրիէլեանին հետեւեալ հեռագիրը.—

«Լումայի խմբագիրը խնդրում է Ձեզ լինել ներկայացուցիչ խմբագրութեանս կողմից և մատուցանել տաղանդաւոր յօրելեալ հոշակաւոր Կարապետ Նզեանին իւր շնորհաւորութիւնները նորա յի նամեայ անխոնջ գործունէութեան առիթով արքունի ծառայութեան ասպարիզում և բարձր գնահատութեան արժանի՝ Հայ պատմական գրականութեան զիտնական արդիւնաւոր ուսումնասիրութեան վերաբերմամբ. և յատուկ իմ կողմից»:

Յօրելեանը կատարուել է մեծ շուքով և խուռն բազմութեան ներկայութեամբ: «Լումայի» հետեւեալ համարում մենք կտանք այդ լուելայն և նշանաւոր հասարակական և գրական գործչի ընդարձակ կենսագրութիւնը, պատկերը և յօրելեանի մանրամասն նկարագրութիւնը, իսկ առ այժմ հաղորդում ենք, որ յօրելեանի հանգէսն սկսուել է Ազգիս Վեհ. Հայրապետի շնորհաւորական կոնգակի ընթերցումով, որ կարգացել է պ. Ստեփան Մամիկոնեանը, ապա կարգացուել են ուղերձներ Մոսքուայի հայ գաղութից, Պ. Բուրգի Հայ եկեղեցական խորհրդականից, Պ. Բուրգի գաղութի կողմից, ապա խօսել է «Լումայի» ներկայացուցիչը հայրն հայրն:

Հետեւեալ կիրակի ճաշ է տուել պ. Նիշեանին Պ. Բուրգի հայ գաղութը, որ տեւել է 6½ ժամից մինչև գիշերուայ 1-ը:

Իւր յիմանմայ ծառայութեան առիթով Ն. Մ. Թագաւոր Կայսրը բարեհաճել է շնորհել պ. Ս. Նզեանին իսկական գաղտնի խորհրդականի աստիճան:

ՊՐՕՖ. ՄԱՌԻ ՄԻ ՆՈՐ ԶԵԿՈՒՅՈՒՄ.

Անցեալ նոյեմբերի 25-ին, Պ. Բուրգի Արևելեան բաժնում Բարօն Վ. Բօզէնի նախագահութեամբ կայացած նիստում պրօֆ. Ն. Մառը կարգացել է մի զեկուցում Մոնղոլների՝ քրիստոնեաներին անուանող «արկաուն» բառի մասին, որի ծագումը վաղուց զբաղեցրել է արևելագէտներին: Յարգելի պրօֆէսսորը յայտնեց, որ ինքը եւթադրում է, թէ այդ բառը հայկական ծագում ունի Ը—ԺԳ դարերի միջև: Այս ժամանակամիջոցում կատարի կռիւ էր մղում երկու կրօնական կուսակցութիւնների մէջ. քաղկեդօնականների և նոցա հակառակորդների: Վերջիններս յաղթող հանդիսացան: Քաղկեդօնականները ստիպուած էին երկրից հեռանալ և գնալ զանազան կողմեր. նոցա մեծ մասը քնակուեցան Վրաստան և ձուլուեցան վրացիներին հետ, միւս մասը դիմեց Բուլղարիա և Յունաստան. երրորդ մասը, որոնք առեւտուրով էին պարապած, ուղղուեց դէպի Միջին Ասիա

և գաղթականութիւն հաստատեց այնտեղ: Հայ. քաղկեդօնական-ները աւելի եռանդուն մասը հասան մինչև իսկ Չինաստան: Մօնղոլները ընդհարուելով քրիստոնեայ հայերի հետ՝ նոցա անուանեցին «արկաուն», իսկ այնուհետև այս կոչումը տարածուեց և մնացեալ քրիստոնեաների վերայ: Չինաստանից մինչև Պարսկաստան, Մոնղոլական տիրապետութեան ամբողջ ընդարձակ տարածութիւնը, ինչպէս երևում է հին պաշտօնական վաւերագրերից, միակ տեղն է, ուր քրիստոնեաները կոչւում են «արկաուն»: Որ «արկաուն» բառը հայկական ծագումն ունի, զեկուցողի կարծիքով, այդ մասին վկայում են ինչպէս հայոց հին մատենագիրների վկայութիւնները, նոյնպէս և իւր ուսումնասիրած Ժ. դարի՝ քարի վերայ գտած մի արձանագրութիւն: (H. B.)

ԹԱՒՐԻՋԻ ՀԱՅՈՒՆԵԱՅ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

Ստացանք Թաւրիզի Հայունեաց Բարեգործական Միացեալ Ընկերութեան 190³/₄ ուս. տարեշրջանի տեղեկագիրն ու հաշուեցոյցը տպուած Ատրպատականի թեմական տպարանում: Ընկերութիւնը գտնւում է «Արեգակնափայլ շահնշահի» հովանաւորութեան ներքոյ և պահում է մի շարք դպրոցական հաստատութիւններ Թաւրիզում և դաւառներում:

Տեղեկագրից երևում է, որ ընկերութեան պահած գաւառական հաստատութիւններն են.

1. Աղաղանի դպրոցը Ղարադաղում, 18 երկու սեռի սաներով:
2. Բաբառուրի « Բարանդուզ գաւառում, 60 երկու սեռի սաներով:
3. Բալանիշի « « « 17 աշակերտներով:
4. Գեարդարաղի « Որմի գաւառում 74 աշակերտներով:
5. Իէրէլէքի « Սովուչբուլաղում 20 աշակերտներով: Այս դպրոցը պահւում է Ստեփան Տէր Օհանեանի տարեկան նպաստով:
6. Իրգաթէքէի դպրոցը Բարանդուզում—33 երկու սեռի սաներով, որոնցից 8 ը ասորի է: Այս դպրոցը 1899 թուից պահւում է Տիգրան Աֆրիկեանի օժանդակութեամբ:
7. Թովալարի կամ Թաղիաբաղի Արամ Ղազարեան դպրոցը Միանդուարում—40 երկու սեռի սաներով:
8. Իքի-Աղաջի դպրոցը Որմի գաւառում 38 աշակերտով:
9. Նախիջևան—Թէփէի դպրոցը Նաղուչայ գաւառում 80 երկու սեռի սաներով:
10. Որմիի դպրոցը համանուն քաղաքում 26 երկու սեռի

ասներով, որ պահում է պ. Ա. Մկիբ Ազարեանի օժանդակութեամբ:

11. Ռահուայի դպրոցը Որմի գաւառում 20 աշակերտով: Յիշեալ տասնեմէկ ուսումնարաններից 4 ը պահում է բնկերութեան հաշուով, իսկ եօթը՝ բարերարների հաշուով: Այդ բոլոր դպրոցներում ուսանում էին 320 աշակերտ և 100 աշակերտուհի:

Ընկերութիւնը Թաւրիզում ունեցել է հետեւեալ հաստատութիւնները. —

12. Մանկապարտէզ՝ Ղալայում — 45 երկու սեռի սաներով.

13. » » Լիւսփայում — 46 » » »

13. Գրադարան-ընթերցարան Ղալայի մանկապարտիզին կից, որ ունի 500-ից աւելի ընթերցանութեան գրքեր և որից օգտւում է քաղաքի իգական սեռը:

Ընկերութիւնը այդ տարեշրջանում ունեցել է 68 տարեկան, 40 մշտական և 19 պատուաւոր անդամուհի:

Ընկերութիւնը յիշեալ դպրոցների վերայ վերջին տարին ունեցել է ծախք 40,654 դրան 84 կպ. իսկ ներկայումս ունի դրամագլուխ 49890 դրան 70 կպ.:

Ընկերութեան վարչութիւնը աւետում է իւր տեղեկագրում, որ «պ. Տիգրան Աֆրիկեանը, որ իր հաշուով պահում էր 2 երկսեռ դպրոց... յղացել է մի վերին աստիճանի մարդասէր միտք, այն է 39 հայաբնակ գիւղ ունեցող, բազկ. 1200 տնից, Որմի գաւառը իր չրջակայքով պատել դպրոցական ցանցով... մեծանուն բարերարը որոշել է այդ դպրոցների թիւը, որոնք երկսեռ պիտի լինին, առ այժմ հասցնել 20-ի, նպաստ յատկացնելով իւրաքանչիւրին տարեկան 250 թուման»:

ԴԵՐԱՍԱՆ ՄԱՔՍՈՒՏԵԱՆ

Պարիզի կոնսերվատորիայի վերջնական քննութեանը դրամատիքական արուեստի բաժնում առաջին ոսկէ մեդալ է ստացել, ինչպէս հաղորդում է Դ. Ա. լրագիրը, Սիլվէնի աշակերտ հայազգի Մաքսուտեանը, որ արդէն հրաւիրուած է Պարիզի գլխաւոր և լաւագոյն դրամատիքական թատրոններից մէկում — Օդէոնում-առաջնակարգ կօմիքական դերի համար: Ֆրանսիական մեծ թերթերի յայտնի բնագրատներ Կատուլ Մէնդէսը, Ժիւլ Պլասին, Էմիլ Արէնը և այլն միաբերան գովում են պ. Մաքսուտեանին և նորա համար լաւ ապագայ գուշակում:

ՆԱՄԱԿ ՆՐԵՒԱՆԻՑ

Կար մի ժամանակ, երբ գաւառը, իւր խուլ, լճացած ու միապաղաղ կեանքով անհետաքրքիր էր, սակայն և միւս կողմից, իւր այսպէս ուսած յամրաքայլ, բայց համեստ ու հաստատուն յառաջադիմութեան համար սիրելի ու գրաւիչ էր ամենի համար, երբ դեռ թէ գաւառի հասարակութիւնն ու թէ ինտելեգէնցիան համեստ էր ու չափաւոր իւր պահանջների մէջ, երբ դեռ գաւառացի ընդհանուր հասարակական կեանքում տիրում էր անկեղծութեան, պարզութեան և ընդհանուր շահերի փոխադարձ համերաշխութեան ոգին, տոգորուած որոշ ձեռնարկներով ու իգէալներով, իւրաքանչիւր ոք գործում էր լռիկ մնջիկ, առանց գոռում-գոչումների: Այս, կար մի ժամանակ, երբ հայ ընտանիքը օրինակելի էր իւր պարկեշտութեամբ, իւր ամօթխած ու չափաւոր պահանջներով, երբ ամենքը մի տեսակ ակնածութեամբ էին խօսում հայի ընտանիքի և նրա նիստ ու կացի մասին: Բայց փոխուել են ժամանակները և նրա հետ փոխուել, գնացել է ժամանակի հոսանքի հետ ամեն բան, և այսօր մենք հանդիսատես ենք մեր կեանքի նախկին պարտութեան ու անկեղծութեան, անցեալում այնքան բեղմնաւորուած կեանքի՝ ներկայումս ուրուականի մի կեղծ ու գահավէժ հոսանքի:

Այժմ գաւառական կեանքը շատ է փոխուել, գաւառը անհետաքրքիր չէ իւր խուլ միապաղաղ կեանքով, գաւառը զրզուելի չէ իւր յետադիմական պայմաններով, այժմ իւրաքանչիւր բան կերպարանափոխուած ու զգեստաւորուած է յառաջադիմութեան մի այլ տեսակի պատառով ու զոյնով, որի հոսմար էլ գաւառը ատելի չէ իւր ծայրայեղ պահպանողականութեամբ, նախապաշարմունքներով ու նահապետականութեամբ. ոչ, այդ բոլորը այժմ չկայ, սակայն գաւառը այժմ զրուելի ու ատելի է բոլորովին այլ պատճառներով...

Որ գաւառի թէ հասարակական և թէ մտաւոր կեանքը յառաջադիմում է, դրանում կասկած չկայ, այժմ մեզանում շատ կան և օր աւուր աւելի բազմանում են դպրոցները ու կրթական հաստատութիւններ, թէ տղայոց և թէ աղջկանց: Այժմ աւելի մեծ եռանդով ու թափով է ամեն մէկը ձգտում դէպի ուսում և աշխատում է ինչպէս էլ որ լինի իւր գաւառին ուսման տալ և դպրոցից, կրթութիւնից յետ չձգել:

Սակայն ինչ են տալիս մեզ այդ դպրոցներում ուսումնառողները, զանազան կրթական հաստատութիւնների չէմքեր մաշողները, մեր ուսումնաժարաւ սաները: Արդեօ՞ք, սրանք հասարակական կեանքի որ և է երևոյթի վրայ, մեր տնտեսական կեանքի վրայ ունեցան մի այնպիսի դրական ներգործութիւն, որի մեծ, չօչափելի արդիւնքը մենք կարող լինէինք տեսնելու ներկայումս, աւելի քան երբէք, մեր մատաղ սերուն-

զը մեծ յոսանքով է դիմում դէպի լուսաւորութեան կենդրոնները: դէպի բարձրագոյն կրթական հաստատութիւնները, և այժմ մենք ունինք համալսարանաւարտների, մասնագէտների ու կրթուած ինտելիգենցիայի ահագին բազմութիւն ու կրկնապատիկ աւելի նոյն կոչումների համար պատրաստուող մի նոր սերունդ: Սակայն ինչ են տալիս նոքա մեզ, ինչով արդեօք նրանք նպաստում են մեր հասարակական ներքին կեանքի յաւաքադիմութեան, մեր տնտեսական շահերի բարձրօնալուծ, ինչ մի նշանակալից օգնութեամբ բարւոյեցել են մեր ժողովրդի բազմազան ցաւերը.— բացարձակապէս ոչնչով: Նպաստել են մեր մտաւոր-բարոյական զարգացման. — մազի չափ անդուռ ոչ:

Մինչդեռ սորա հակառակ, մեր գաւառական հասարակական կեանքի արտաքինը շատ նկատելի կերպով զարգացել է, մեր հասարակութիւնը կերպարտնափոխուել է. մենք ունենք այժմ գաւառակապտոնների ու պոռոտախօսների մի հասարակութիւն, նոյնքան աւելի փչացած, քարացած ու սևացած հողիներով ու սրտերով, որոնք մի տեսակ խորթացած են մեր հարազատ հասարակութեան համար, որովհետև մեր այդ սերունդը, հայրենիք է վերադառնում, մինչև ուղն ու ծուծը չաղախուած դարձահոտութեան մէջ, նեխուած ու ալլասեռուած աշխարհահայեացքներով:

Մեր ուսում առածների մէջ չկան մի որոշ, հաստատուն համոզմունքի ու կամքի սէր անհատներ. վեհ ու բարի ձգտումները մեր նորագոյն հասարակութեան մէջ բացակայում է: Առաջնորդողի, ուսուցանողի, ու նախաձեռնողի ոգի չկայ նրանց մէջ և զարմանք էլ չպէտք է թուայ, որ նրանք չեն էլ կարողանում առաջնորդողի դեր կատարել մի փոքր իրենցից զարգացողութեամբ ցածր կանգնած հասարակութեան համար, վեհ գաղափարի ուսուցանող դառնալ, բանի որ իրանք կամքի զօրեղ կորովի բացակայութեան պատճառով, շատ շուտ ու հեշտութեամբ միանում են կեանքի ընդհանուր հոսանքին, լուծւում նոյն մթնոլորտի մէջ և դառնում արժանաւոր հայրերի արժանաւոր ժառանգներ, նոյն հինը՝ լոկ արտաքին փայլի տակ: Նրանց բնաւորութեան մէջ խօսում է նոյն եւը, նոյն ձգտումները, ինչ որ հայրերի մէջ. այնպէս որ տգէտ հօր և ուսում առած գաւակի հոգեբանութեան մէջ զսնազանութիւն գտնել անկարող ես:

Այս բոլորից յետոյ մի զարմանար, ընթերցող, որ մեր այդ գաւակները աւելի թարմ ժամանակի ծնունդ լինելով աւելի լուսաւորուած ու կրթուած լինելով, չեն կարողանում լինել մի միջնորդ դէպի իրենց խաւար չըջապատը, դէպի իրենց լըճացած հասարակական կեանքը, ներմուծելու աւելի թարմ, աւելի նորագոյն կեանքի բարի ու ազնիւ ձգտումների հոսանքը: Մի զարմանար, որ մեր նոր սերունդը աւելի ընդունակ է մեր

կեանքում ներմուծելու ձեականութիւն, շոյալութիւն և ան-
բարոյականութիւն:

Մեր երիտասարդութեան հետ զուգընթացաբար մեր հա-
սարակութեան միջից դուրս են գալիս գրեթէ նոյն չափով
բարձրագոյն կրթութիւն ստացող հայ աղջիկներ: — Մի հոսանք
է որ սկսուել է աղջիկների դէպի Ռուսաստանի ու արտասահ-
մանի կանանց բարձրագոյն կուրսերը: Մէկը գնում է, մի տարի
մնում՝ գալիս է, երկրորդը գնում մի 6 ամիս և վերադառնում
լոկ իւրացնելով կրողական վերջին մօզաները. վերջապէս մի
չորրորդը աւարտում ու այսպէս շարունակում անընդհատ:
Ձեականութիւնը, ոչխարային կոյր հետևողութիւնը այստեղ էլ
կուրացրել է բուն գիտակցութեան լօգիկան, որովհետև հարե-
ւանի, բարեկամի աղջիկը գնացել է, դրա համար ինքն էլ յետ
չպէտք է ընկնի: Գնում են առանց հասկացողութիւն ունենա-
լու թէ դէպի ուր են ձգտում իրանք. արդեօք հագնելու, տեսնե-
լու թէ սովորելու բան է նրանց ցանկացածը, այդ նրա ըմ-
բռնելու բանը չէ, միայն թէ իրականացրած ինի իւր կամքը:
Արդեօք ինչ են արել դոքա մեր հայ բնտանիքի նիստ ու կացի
մէջ, բարեխաւել, բարձրացրել են բազմաչարար հայ կնոջ դրու-
թիւնը, վերադառնալով ընտանիք այդ ուսում առածները, փո-
խել, լուսաւորել են մեր նախապաշարուած հայ «նանիների»
միտքն ու աշխարհայեցողութիւնը. հալածել են բնտանիքներից
մեր մայրիկների շրթունքներից այնքան զգուշիւ պատմական
բամբասաբրութիւնը...

Ինչպէս մեր կրթուած, ուսումնական երիտասարդները,
նոյնպէս և մեր կրթուած ուսումնական փափկասունները, պօ-
ռօտախօս են, մօդայական և փբուն ֆռագներով յոխորտացող.
ասող, քարոզող զանազան վեհ ու բարձր գաղափարների, բայց
իրօք ոչ ջատագով, ոչ խրախուսող և ոչ իրագործող, և որով-
հետև խօսքի, քարոզի հետ չկայ կենդանի օրինակ ու գործ.
հէնց դրա համար էլ մեզանում իւրաքանչիւր մի գործ գեռ
չսկսուած մեռնում է հէնց նոյն իսկ սկսողների ձեռքերով:

Կան, այո՛, կեանքի մէջ ցաւեր, վիրաւոր երևոյթներ, ո-
րոնց մասին որքան ուզում ես, խօսիր, գրիր, սակայն նրանք
մնում են միշտ թարմ, որովհետև կեանքը չի բուժում, հոսան-
քում արմատախիլ չի անում այդ ախտաւոր վէրքերը:

Նրեան

ԳԻՏՈՂ

ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱՆԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Խմբագրութեանս մէջ ստացուած յայտարարութիւններից
տեղեկանում ենք, որ առաջիկայ յունուարից կսկսուեն հրատա-
րակուել հետեւեալ հայերէն ամսագիրներ և հրատարակու-
թիւնները.

1. Եգիպտոսի Աղէքսանդրիա քաղաքում Սմբատ Բիւրատի և Երուանդ Սրմաքէշխանլեանի խմբագրութեամբ «Սիսուան» ամսաթերթը, բաղկացած 32 էջերից և 5 ռուբլի բաժնէգնով:

2. Պարիզ քաղաքում «Կոռնկ» եռամսեայ գեղարուեստական հանդէսը՝ Կ. Գալֆայեանի խմբագրութեամբ: Հանդէսը հրատարակուելու է հայերէն և ֆրանսերէն լեզուներով, Բաժն. 4 ռուբլի:

3. Շուէյցարիայի Լօզան քաղաքում տարւոյս օգոստոսից հրատարակուած է «Գիտութիւն» պատկերազարդ ամսաթերթը Մ. Նալբանդեանի խմբագրութեամբ: Բաժն. 5 ռուբլի:

4. Աղէքսանդրիայում Կ. Գալֆայեանի խմբագրութեամբ «Առողջապահութիւն» գիտական, բժշկական ու փորձնա— հոգեբանական եռամսեայ հանդէսը (բաժն. 5 ռ.):

5. Աղէքսանդրիայում դկտ. Յ. Փաշեանի ձեռքով «Ընդարձակ դպրոցական առողջապահութիւն» ուսուցիչների, աշակերտների և ծնողների համար: Դինն 2 ռուբլի:

ՌՈՒԾ «ՆՈՎՈՅԵ ԱՐԱՋՐԵՆԻԷ» ԼՐԱԳԻՐԸ

«Նովոյե աբադենիէ» ամեհօրեայ լրագիրը, որ 14 տարուց ի վեր հրատարակուած էր եղբայրներ Իշխ. Թումանեանների ձեռքով, այս դեկտեմբեր ամսից անցաւ «Тѣѣ. ЛЮТОКЪ»-ի նախկին խմբագիր պ. Ք. Քալանթարեանի ձեռքը: Եղբ. Թումանեանների ձեռքով խմբագրուած «НОВ. ОД.» լրագիրը բռնած ունէր Կովկասի ռուս մամուլի մէջ իւր ուրոյն տեղը մի կողմից իւր լուրջ ուղղութեամբ ընդհանուր հասարակական հարցերի վերաբերութեամբ և միւս կողմից իւրով սանն մաքառելով օտարազգի հայատեացների դէմ և առողջ դադափարներ տարածելով այդ խեղճ ազգի նկատմամբ ռուս հասարակութեան մէջ:

Եղբ. Թումանեանների գրական ասպարիզից հեռանալու առթիւ տեղական մամուլի ներկայացուցիչները յարգել են նոցա նոյեմբերի 27-ին մի ընթրիքով: Ընթրիքին մասնակցել են տեղական բոլոր ազգերի մամուլի ներկայացուցիչները և բաւական ստուար բազմութիւն համակրողների: Ստացուել են բազմաթիւ չնորհաւորական հեռագիրներ և նամակներ. իսկ ընթրիքի վերջը հանգիսին ներկայ եղող հասարակութեան մէջ միտք է յղացուել հանգանակութիւն կատարել մամուլի ապագայ ֆօնդի համար:

Մենք մեր ձայնը միացնելով բոլոր յիշեալ յարգողների և համակրողների չնորհաւորութեանց հետ, կարող ենք միայն ցաւել, որ ընթրիքի կարգադրիչ մասնաժողովը զլացել էր հրաւէր ուղարկել նաև «Լուծայի» խմբագրութեան, որով մենք զրկուած եղանք մեր ջերմ յարգանքները դէպի այդ դադափարական գործիչները անձամբ մատուցանել նոցա:

Ս. Պ. ԲՈՒՐԳԻՑ

Ս. Պ. Բուրգից կանանց հայրենասիրական կայսերական Ընկերութեան Դիւանը խնդրում է մեզ յայտնել, որ յիշեալ ընկերութիւնը հրատարակել է և շուտով ի վաճառ կը հանուի նոր ձևի պոստային նամակագրոյմներ: Այդ նամակագրոյմները լինելու են գործածականից մեծ, իսկ վրան գեղարուեստօրէն տպուած է լինելու՝ արտասահմանի նամակագրոյմների վերայ՝ Մոսկուայի միջնաբերդը, այլ քաղաքների նամակագրոյմների վերայ՝ Ս. Պ. Բուրգի Մեծն Պետրոսի արձանը, իսկ տեղայինների վերայ՝ Միսիս և Պաթարսկի պատմական հերոսների արձանները, բաց քարտերի նամակագրոյմների վերայ տպագրուած կլինի ծովապետ Նախիմովի արձանը Սևաստոպոլում: Իոքա կլիմառուին սահմանուած գնից երեք կոպէկ աւելի, իսկ գոյացած գումարը գործ կը դրուի յօգուտ գործադիր զօրքի պինուորների որրերի:

Նամակագրոյմները հրատարակուած են որոշ թուով, որոնց սպառուելուց յետոյ այլ ևս չեն տպուելու: Կծխուին թէ Պետերբուրգում յիշեալ ընկերութեան նախագահի՝ Ֆրիդրիխ Բորիսովիչ Բերնշտէյնի մօտ (С. П. Б. Адмиралтейский Канц 23) և թէ մայրաքաղաքների պոստային գրասենեակներում և նահանգական մի քանի մեծ քաղաքներում:

ՆՈՒՆԵՐՆԵՐ

Մեծ. պ. Արչակ Ս. Բաբեանը մի օրինակ «Լուսնայ» նուիրում է 1905 թուին Թիֆլիսի Հայոց կուսանաց մենաստանին:

ԽՄԲԱԿՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ.

- ՎԵՆԵՏԻԿ. «Բազմավէպ» ի Խմբագրութեան: Մի քանի անգամ թէ մասնաւոր նամակներով և թէ «Լումայ» ի պատասխաններում ծանուցել ենք Ձեզ, որ մենք «Բազմավէպը» անկանոն ենք ստանում. իսկ նորայաւելուած «Գեղունու» երեսը ամենեւին չենք տեսել: Անցեալ տարի, Դուք գրեկ էիք, որ մենք այսուհետեւ կանոնաւոր կստանանք թէ մէկը և թէ միւսը: Տարուայ վերջին հարկ ենք համարում վերստին յայտնել Ձեզ, որ այս տարի էլ «Բազմավէպ» ասուած թերթը կարգին չստացանք: № 6 չենք ստացել, իսկ աշխարհահռչակ յաւելուածը՝ ամենեւին: Խմբագրութիւնս այլ ու ոչ մի յոյս չունենալով «Բազմավէպի» կանոնաւոր ստացման վերայ՝ որոշեց դադարեցնել Ձեզ «Լումայի» առաքումը առաջիկայ տարին:
- ՕՐԷՆԲՈՒՐԳ. Պատրիկ. Ստացանք «Մօր յիշատակը», «Անհունի շէմբում» երկերը, և «Հաւատի ոյժ» թարգմանութիւնը: Կկարդանք և կկարգադրենք հետզհետէ տպագրել:
- Ֆ. «Մախլաս» ին. Ստացանք «Մի համեստ կարծիք» յօդուածը: Կը տպենք:
- ՆԻԿՈԼԱՅԻԶ (Մօրավիա) երեց Լուի Կուդէլկա. — № 5 «Լումայ» ուղարկուած էր Ձեզ իւր ժամանակին, բայց յետ ստացանք փոստից «Unbekannt» մակագրով. այսօր նոյնը նորից ուղարկեցինք Ձեզ:
- ԹԱԻՐԻԶ. Արովեան գրադարան. — Հաճեցէք պատասխանել մեր նամակներին. ինչո՞ւ էք լռութիւն պահպանում:
- ԲԱԳՈՒ. Ա. Յ. — Երևի առաջիկայ յունուարին կտանք «Լումայի» հրատարակութեան առթիւ մի այլ յայտարարութիւն. այդ է պատճառը, որ մենք ուշացրինք Ձեր նամակի պատասխանը:
- Ս. Պ. ԲՈՒՐԳ. Ս. Գ. — Ձեր յօդուածը ուշացած լինելով՝ մնաց հետեւեալ համարին:
- ԹԻՖԼԻՍ. ԽՉ. — Ձեր ուղարկած 6 յօդուածներից մէկը ուրիշի թարգմանութեամբ արդէն տպուած էր «Լումայում». միւս հինգը բոլորն էլ անյարմար լինելով՝ վերադարձրինք բերողին:
- ՎԱԼԱՐՇԱՊԱՏ. Յ. Յ. — Շնորհակալ ենք Ձեր պատրաստակամութեան համար:
- Կ. ՊՕԼԻՍ. Յ. ա. ք. Մ. — Ստացանք Խ. Խ. ի ձեռքով «Մշու Ս. Կարապետի համառօտ պատմութիւնը»:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

„ԴԻԻԱՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ“

ՀԱՏՈՐՆԵՐ VI—XV

Ցանկալով օր առաջ հրատաշակութեան տալ մեր ժողոված պատմական հարուստ նիւթերը և շունենալով միջոց մեր սեփական ծախքով լոյս ընծայել նոցա, բաց ենք արել «ԴԻԻԱՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ» ժողովածուի առ այժմ հետեւեալ 10 հատորի համար բաժանորդագրութիւն.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Գիրք Զ. ԴԱԻԻԹ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ	մասն I	տպուած
» Է. ԴԱԻԻԹ	» II	տպուած
» Ը. ՍԻՄԷՅՆ	» II	մամուլի տակ
» Թ. ՍԻՄԷՅՆ	» III	
» Ժ. ՂՈՒԿԱՍ	» II	
» ԺԱ. ՂՈՒԿԱՍ	» III	
» ԺԲ. ՂՈՒԿԱՍ	» IV	
» ԺԳ. ՄԱՆՈՒԷԼ ԿԻՄԻԻԶԻՆԵՅԻ		
» ԺԴ. ԺԱՄԱՆԱԿԱԳԻՐԲ ԺԶ—ԺԸ ԴԱՐՈՒՅ:		
1. Յովհաննէս Արճիշեցի: 2. Գրիգոր դպիր: 3. Դաւիթ Բաղիշեցի: 4. Բարսեղ Վարագեցի: 5. Բարդուղիմէոս Զուշանցի: 6. Վարդան մեծ Բաղիշեցի: 7. Յովհաննէս Սեբաստացի պատմիչ: 8. Իսահակ Սահրատեան: 9. Յարութիւն Խալ-		

- Քայիան: 10. Յովհաննէս Ջահխաթունեան: 11.
 Ղևոնդ Տոսպեցի: 12. Անգր Վասպուրական աշ-
 խարհի: 13. Յաջորդութիւնը Վանայ բղեչիւից:
 14. Ժամանակագրութիւնը անյայտ պատմաց:
 » ԺԵ. ՅԻՂՏՏԱԿԱՐԱՆՔ ԺԵ—ԺԸ ԴԱՐՈՒՑ:

ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ

Այս 10 հատորներից իւրաքանչիւրը բաղկացած կը լինի 600—700 էջերից տպուած «Դիւաններ» դիրքով:

Վեցերորդ և հօթերորդ հատորները լոյս տեսան արդէն:

Մամուլի տակ են ութերորդ և իններորդ հատորները:

10 ՀԱՏՈՐԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆՆ Է 30 ՌՈՒՐ-
 ՀԻ: Տպագրութիւնից յետոյ ամեն մի հատորը կարժենայ
 4—5 ռուբլի:

Ի նկատի ունենալով, որ շատերը դժուարանում են
 30 ռ. բաժնէզինը միասին վճարել, այդպիսիները կա-
 րող են նաև մաս-մաս վճարել—երեք նուագ՝ իւրաքան-
 չիւր անգամ 10 ռուբլի—մի տարուայ ընթացքում:

Շուտով լոյս կտեսնի բժշկապետ Գ. Բաբեանի խմբագ-
 րութեամբ և յաւելուածներով «Տնային բժշկարանի» III
 հատորը՝ թարգմանութեամբ Գիւտ ա. ք. Աղանեանի և Իս.
 Յարութիւնեանի:

II հատորի վրայ թիւրիմացութեամբ *) դրուած էր
 միայն Հայր Աղանեանի անունը.

III հատորի բովանդակութիւնը կլինի.

Ա. Ննարդային հիւանդութիւններ

Բ. Մանկական հիւանդութիւններ

Գ. Վերաբուժութիւն:

Հրատարակիչ՝ բժշ. Գ. ԲԱՐԵԱՆ

*) Թիւրիմացութիւնը մեզ չէ վերաբերում Գ. Ա. Բ. Ա.

ԱՂԲԻԻՐ

Պատկերազարդ ամսագիրը 1905 թ. հրատարակուելու է նոյն ուղղու-
XXVI տարի 1905 թ. թեամբ, ծրագրով և աշխատակիցների
մասնակցութեամբ, ինչպէս անցած քսաներկու տարիները:
ԱՂԲԻԻՐԻ նպատակն է հաշի մատուցելու զաստիա-
րակել, ճշմարիտ լուսաւորութեան շուրջը նրան ցոյց տալ:
Սէր դէպի բնութիւնը, գիտութիւնը և մերձաւորը — ահա
թէ ինչ է ուսուցանում **ԱՂԲԻԻՐԸ**. Բարի նախանձ դէպի
վսեմն ու ազնիւը և ատելութիւնն ու արհամարհանք
դէպի չարն ու վնասակարը — ահա **ԱՂԲԻԻՐԻ** ուղղութիւ-
նը: **ԱՂԲԻԻՐԻ** ճոխ ծրագիրը հնարաւորութիւն է տալիս
մեզ ընդարձակ ծաւալով և բազմազան ճոխ բովանդակու-
թեամբ լոյս ընծայել մեր հանդէսը և օգտակար ու
հետաքրքրական դարձնել այն, եթէ հայերը սոսկ տարե-
կան 3 ր. իրանց բաժանորդագրութեամբ պահպանեն
ԱՂԲԻԻՐԸ, Պրէմիան ստանում են Աղբիւր-Տարագ միևնոյն
հասցէով ստացող բաժանորդները, վճարելով 10 ր.
(տրտասահման 18 ր. կամ 50 ֆր.) : Միայն ԱՂԲԻԻՐ
3 ր., արտ. 5 ր.: Ապսուիկ բաժանորդագրութիւն չէ
ընդունւում:

Հասցէն՝ Тифлисѣ, редакция журнала АГБИУРЪ, կամ
Tiflis, Caucase, Rédaction de la Revue ACBÜR.

Խմբագիր-հրատարակիչ՝ Տ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ

ՏԱՐԱԶ

Գեղարուեստական, գրական, գիտա-
կան, հասարակական, քննադատա-
XVI տարի 1905 թ. կան պատկերազարդ շաբաթաթերթը
1905 թ. հրատարակուելու է իր ձով և ԸՆԴԱՐՁԱԿ ԾԸ.
ՐԱԳՐՈՎ: Տարագի նպատակը, ուղղութիւնն ու ձգտումն է
հայերի մէջ տարածել ուղիղ հայեացք դէպի ԳԵՂԵՑԻԿԸ,
ԲԱՐԻՆ ԵՒ ՕԳՏԱԿԱՐԸ, Գեղարուեստը, գրականութիւնը,
գիտութիւնը, դաստիարակութիւնն ու քննադատութիւնը
կազմում են **ՏԱՐԱԶԻ** հիմքը: Երկրորդական լրագրական
բաժանմունքները — յօդուած, թղթակցութիւն, հեռա-
գիր, կառավարչ. կարգադրութիւն, ժամանակագրութիւն,
կենսագրական, ճանապարհորդական նորութիւններ,
ծրագրներ, խորհրդակցութիւն և այլն՝ ՏԱՐԱԶԸ

գարձնում են անհրաժեշտ թերթ ժողովրդի բոլոր խա-
ւերի համար: Իսկ զուարճալիք, փնային տնտեսութիւն,
կար, ձեւ, ձեռագործ, թատրոն, երաժշտութիւն և այլն
աւելի են մտալելի անում ՏԱՐԱԶԸ ամէն ընտանիքի
համար: ՏԱՐԱԶԻ տարեկան գինը 6 ռ., արտասահ-
ման 10 ռ.: ՊՐԷՄԻԱՆ ստանում են միմիայն նրանք,
որոնք բաժանորդ են Աղբիւր-Տարազին և վճարել են
10 ռ. (արտասահման 18 ռ. կամ 50 ֆր.): Ապա-
ռիկ բաժանորդագրութիւն չէ ընդունում:

Հասցեն՝ Тифлисъ, редакция журнала ТАРАЗЪ, կամ
Tiflis, Caucase Rédaction de la Revue TARAZ.

Խմբագիր-հրատարակիչ՝ Տ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ

Լոյս տեսան «Լուսայի երեսի նկարով շքեղ ՊՈՍԿԱՐ-
ՏԵՐ, ապուած Լայպցիգում: Հատը արժէ 5 կպկ. 100 ուլ զը-
նողին 3 ուուրի 50 կոպ: Դիմել «Լուսայ»ի խմբագրութեան:

открыта подписка на 1905 годъ.

„Тифлисскій Листокъ“

XXVIII ГОДЪ ИЗДАНИЯ

Въ 1905 году газета будетъ выходить, какъ и раньше, е-
жедневно по прежней программѣ газеты политической об-
щественной и литературной, но

ВЪ ЗНАЧИТЕЛЬНО УВЕЛИЧЕННОМЪ ФОРМАТЪ.

Событія на Дальнемъ Востокѣ, приковавшія къ себѣ вниманіе всего
міра, вынуждаютъ редакцію, въ видахъ болѣе полной освѣдомлен-
ности читателей, отводить этимъ событіямъ первенствующее мѣсто
въ газетѣ. Въ видахъ той же потребности читателей—знать возмо-
жно полнѣе всѣ подробности военныхъ дѣйствій,—редакція, помимо
телеграммъ «Россійскаго Телеграфнаго Агентства», стала съ октя-
бря мѣсяца выписывать еще и телеграммы «С.-Петербургскаго
Агентства». Помѣщеніе этого обширнаго матеріала отразилось на
остальныхъ отдѣлахъ газеты въ томъ смыслѣ, что ихъ пришлось
поневоля сократить. Признавая, однако, эти отдѣлы необходимыми въ
газетѣ для ея полноты, редакція и рѣшила увеличить ея размѣръ
до большаго газетнаго листа въ 7 колоннъ. Предпринимаемое
расширеніе формата газеты дастъ возможность вести полнѣе
постоянные ея отдѣлы иностранной и внутренней жизни, такъ
богатой въ переживаемое нами время общественными событіями
первой важности. Расширены будутъ также отдѣлы корреспонденцій,
мѣстной хроники, фельетона и проч.

Подписная цѣна

Съ доставкой въ Тифлисъ:

на 12 мѣс.—5 р., на 11 м.—4 р. 75 к. на 10 м.—4 р. 50 к., на 9 м.—4 р. 25 к., на 8 м.—4 р., на 7 м.—3 р. 50 к., на 6 м.—3 р., на 5 м.—2 р. 50 к., на 4 м.—2 р. 25 к., на 3 м.—1 р. 75 к., на 2 м.—1 р. 50 к., на 1 м.—75 к.

Съ перес. въ другіе города:

на 12 мѣс.—7 р., на 11 м.—6 р. 50 к., на 10 м.—6 р., на 9 м.—5 р. 50 к., на 8 м.—5 р., на 7 м.—4 р. 50 к., на 6 м.—4 р., на 5 м.—3 р. 50 к., на 4 м.—3 р., на 3 м.—2 р. 50 к., на 2 м.—2 р., на 1 м.—1 р.

Съ пересылкой за границу:

на 12 мѣс.—12 руб., на 11 м.—11 руб., на 10 м.—10 руб., на 9 м.—9 руб., на 8 мѣс.—8 руб., на 7 м.—7 руб., на 6 м.—6 руб., на 5 м.—5 руб., на 4 м.—4 руб., на 3 м.—3 р. 50 к., на 2 м.—2 р. 50 к., на 1 м.—1 р. 50 к.

ПОДПИСКА ПРИНИМАЕТСЯ на любой срокъ, но только съ 1-го числа каждаго мѣсяца, исключительно въ конторѣ изданія, Головинскій проспектъ № 3.

ПЛАТА ЗА ОБЪЯВЛЕНІЯ: для Закавказья за мѣсто, занимаемое строкой петита передъ текстомъ—10 коп. и послѣ текста—5 коп. Извѣщенія о зрѣлищахъ печатаются на первой страницѣ по 20 коп. за строку и на 4—по 10 коп. За объявленія въ справочномъ отдѣлѣ взимается по 8 коп. за строчку. Объявленія въ предѣлахъ Закавказья принимаются исключительно въ центральной конторѣ торговаго дома Л. и Э. Метцль и К^о въ Москвѣ, Мясницкая, д. Ситова и въ отдѣленіяхъ его—въ С-Петербурѣ, на Большой-Морской, № 11; въ Варшавѣ, Краковское предмѣстье, № 53. по 24 к.—передъ текстомъ и 12 коп. послѣ текста.

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА 1905 г.

на большую ежедневную съ полной программой, выходящую въ Баку, газету

„БАКИНСКІЯ ИЗВѢСТІЯ“

(ЧЕТВЕРТЫЙ ГОДЪ ИЗДАНІЯ)

ВЪ ГАЗЕТѢ ОБЪЩАЛИ УЧАСТІЕ:

Н. Ф. А—Фъ. Н. И. Ашешовъ, Е. З. Барановъ, П. А. Берлинь, В. Богучарскій (В. Я. Яковлевъ), Мг. Вгоип, Л. К. Бухъ, Х. С. Варданянъ, П. А. Васильевъ, Д. Ведребиссели (Д. К. Маліева), Ю. А. Веселовскій, В. С. Вейншалъ, К. Воиновъ, Вѣди-Азъ, Горичъ, М. М. Гутманъ, В. А. Евангулова, Б. И. Ивинскій, (Б. Борскій), А. С. Изгоевъ. М. В. Кечеджи-

Шаповаловъ, Н. П. Козеренко, А. Н. Котельниковъ, М. Меликъ-Шахназаровъ Мечтатель (Ө. Ө. Трозинеръ) А. И. Новиковъ, Н. А. Падаринъ, А. Б. Петрищевъ, Конст. М. Понсмаревъ, Н. С. Семеновъ, С. С. Семеновъ, Орестъ Семинъ, А. С. Скляръ, М. А. Славинскій, М. Ф. Славинская, д-ръ Л. Соколовскій, Ю. Стекловъ, В. Ө. Тотеміанцъ, А. Ю. Финнъ, Б. І. Харитонъ, Г. И. Шрейдеръ, И. И. Шрейдеръ, Эненъ, Эхо и друг.

Газета имѣетъ собственныхъ корреспондентовъ въ крупныхъ городахъ Кавказскаго края, а также въ С-Петербургѣ, Москвѣ и заграницей.

Подписная цѣна: Для годовыхъ подписчиковъ
допускается разсрочка:

Для городскихъ подписчиковъ	р. к.	Для Черн. гор. Байло- ва. Балахан. и иногород. подписчиковъ	р. к.	Для городск.	Для иногород.
На годъ	7	8	50	При подпискѣ 3 р.	3 р. 50 к.
На 6 мѣсяцевъ	4	5	—	Къ 1 апрѣля 2 "	3 " — "
На 3 мѣсяца	2 50	3	—	Къ 1 юля 2 "	2 " — "
На 1 мѣсяць	1 —	1	50		

Редакторъ-издатель Н. А. Гриневъ.

Открыта подписка на 1904 годъ

на ежедневную (не исключая и послѣпраздничныхъ дней) дешевую, литературную иллюстрированную и общественной жизни (по расширенной программѣ исполнѣ могущую замѣнить дорогія газеты) газету

„КАВКАЗСКІЙ ЛИСТОКЪ“

годъ III.

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА:

За 340 годовыхъ номеровъ

(форматъ газеты $13\frac{1}{2} \times 9\frac{1}{2}$ На годъ. На полгода. На мѣсяцъ.
вершковъ

Въ Тифлисъ 2 р. 50 к. 1 р. 60 к. 35 к.

Съ пересылкой 3 р. 75 к. 2 р. " 40 к.

Заграницу 8 р. " 5 р. " 1 р.—

Для служащихъ: закавказскихъ ж. д., военныхъ частей, сельскихъ общественныхъ канцелярій (черезъ управленіе, командировъ
17

и уѣздныхъ начальниковъ) съ пересылкой на годъ 3 р. 20 к. Отдѣльные номера въ Тифлисъ по 2 коп., а въ другихъ городахъ и на станціяхъ желез. дор. по 3 коп.

Новые подписчики 1905 года., желающіе получать теперь-же газету—доплачиваютъ до 1-го января въ Тифлисъ 20 коп., а иногородніе 30 коп., за каждый мѣсяцъ.

Редакція, вступая въ третій годъ изданія своей газеты и идя навстрѣчу читателямъ, особенно серьезное вниманіе обратитъ на кавказскую и общероссійскую хронику, на свѣдѣнія русско-японской войны, а также на художественный отдѣлъ, помѣщая всевозможные рисунки изъ войны и общественной жизни.

Торговому классу, какъ мѣстному, такъ и россійскому, будетъ давать свѣдѣнія о прибывшихъ грузахъ, наложенныхъ платежныхъ и о грузахъ не полученныхъ получателями и пр. необходимыя свѣдѣнія.

Такса на объявленія: траурныя отъ 1 р. до 2 руб.; обыкновенныя на 1-й страницѣ 4 коп., на остальныхъ по 3 коп. за строчку петита. Квартирныя и трудовыя—по 20 коп. за каждое объявленіе.

Пріемъ подписки и объявленій: въ Тифлисъ—въ редакціи, уголъ Ртищевской и Сололакской, домъ Бебутовыхъ, № 22; въ типографіи газеты "Кавказскій Листокъ", Вельяминовская, № 7; "Бюро труда",—Эриванская площадь, противъ сквера, караванъ-сарай Тамамшевыхъ. Иногородніе адресуютъ въ Тифлисъ на имя редакціи. Газета имѣетъ собственную совершенно новую типографію, которая принимаетъ частныя и казенныя заказы по цѣнамъ внѣ конкуренціи.

Редакторъ-изд. Н. И. Тамамшевъ

3 1.

ОТКРЫТА ПОДПИСКА

на ежедневную политическую и литературную газету

„НОВОЕ ОБОЗРѢНІЕ“

выходящую въ гор. Тифлисъ подъ новой редакціей и по слѣдующей новой программѣ.

Программа газеты. 1) Офіціальныя свѣдѣнія и распоряженія правительства. 2) Телеграммы телеграфныхъ агентствъ и отъ собственныхъ корреспондентовъ. Къ телеграммамъ—краткія поясненія по поводу сообщаемыхъ телеграфомъ извѣстій. 3) Руководящія статьи по вопросамъ краевой жизни-экономическимъ, промышленнымъ, общественнымъ, правовымъ и т. д. 4) Русская жизнь—извѣстія изъ обще-русской жизни 5) Кавказская хроника—извѣстія изъ кавказской жизни. 6) Иностранная жизнь—сообщенія русскихъ и иностранныхъ газетъ о новостяхъ заграничной жизни. 7) Мѣстная хроника—сообщенія

ნია о событіяхъ и происшествіяхъ мѣстной жизни. 8) Сообщенія изъ туземныхъ газетъ—грузинскихъ, армянскихъ и татарскихъ. 9) Театръ и Музыка—критическія замѣтки и статьи о театралъныхъ представленіяхъ, концертахъ и т. д. 10) Судебный отдѣлъ—отчеты о засѣданіяхъ судебныхъ мѣстъ. 11) Отчеты о засѣданіяхъ городскихъ думъ, ученыхъ обществъ, дворянскихъ и другихъ сословныхъ собраній. 12) Библиографія—критическія статьи и замѣтки о появляющихся въ свѣтъ новыхъ книгахъ, изданіяхъ и друг. 13) Ближній Востокъ—сообщенія изъ жизни сопредѣльныхъ Кавказу государствъ Парсіи и Турціи. 14) Фельетонъ—беллетристика, статьи научнаго характера, этнографическія и историческія изслѣдованія. литературныя обзоренія, статьи на общественныя и Мѣстныя темы. 15) Корреспонденціи изъ различныхъ мѣстностей. 16) Письма въ редакцію. 17) Стороннія сообщенія. 18) Справочный отдѣлъ. 19) Объявленія.

НОВАЯ РЕДАКЦІЯ ставитъ себѣ цѣлью поддерживать традиціи и идеалы предшествовавшихъ редакцій, въ соотвѣтствіи съ новыми запросами нашего времени, столь богатаго событіями какъ во внѣшней, такъ и во внутренней жизни.

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА какъ для городскихъ, такъ и иногородныхъ подписчиковъ съ доставкой и пересылкой: на годъ—7 руб., на $\frac{1}{2}$ года—4 руб., на 3 мѣсяца—2 р. 5. к и на 1 мѣсяць—1 руб. За границу 14 руб. въ годъ.

ПОДПИСКА съ 1-го и 15 го числа каждаго мѣсяца и объявленія принимаются въ конторѣ газеты (Барятинская ул., 8) и въ книжномъ магазинѣ Л. В. Хиддекеля (на Головинскомъ пр.) а также въ провинціальныхъ отдѣленіяхъ конторы газеты.

ОТДѢЛЕНІЯ КОНТОРЫ: въ Баку—Николаевская ул., д. Пирбудагова; въ Батумѣ—у Х. Даніеляна; въ Гори—при книжн. магаз. Мих. Арчвадзе; въ Сухумѣ—при книжн. магазинѣ И. І. Гогиджанова.

ПЛАТА ЗА ОБЪЯВЛЕНІЯ для Кавказскаго края на 1-й страницѣ одинъ разъ—15 коп. (со строки петита), на 4 страницѣ—8 коп, Повторныя объявленія пользуются скидкой.

ЛИЦАМЪ, ищущимъ личныхъ занятій и труда, дѣлается скидка 50 % противъ обычной таксы.

Объявленія отъ лицъ и учреждений, живущихъ или имѣющихъ свои главныя конторы или правленія въ Кавказскаго края, принимается исключительно въ центральной конторѣ Объявленій торговаго дома Л. и Э. Метцль и К. МОСКВА, Мясницкая, домъ Сытова, и въ его отдѣленіяхъ: въ С.-ПЕТЕРБУРГѢ, Московская. 11; ВАРШАВѢ, Краковское предмѣстіе, № 53; ПАРИЖѢ, 8, площадь Биржи, и печатаются по 10 коп. за строку петита позади текста; на первой страницѣ цѣна двойная.

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА 1905 ГОДЪ

ЗАДУШЕВНОЕ СЛОВО

ДВА еженедѣльные иллюстрированные журнала для дѣтей и юношества (XXIX г изданія)

СО МНОГИМИ ПРЕМІЯМИ

Подписной годъ начался 1-го ноября 1904 г. — Первые №№ высылаются немедленно.

I. ЗАДУШЕВНОЕ СЛОВО ДЛЯ ДѢТЕЙ

МЛАДШАГО ВОЗРАСТА

(отъ 5 до 9 лѣтъ).

Гг. годовымъ подписчикамъ будетъ выслано:

интереснаго,
52 №№ богато иллю- **52 №№**
стрированного
журнала,

съ массою новостей, рассказовъ,
очерковъ, стихотвореній,
и **42 ПРЕМІИ И ПРИЛОЖЕНІЯ**,
въ числѣ которыхъ:

1) Большая картина въ 24 краски
художника К. Тима:

„ЖУЧКИНА СЕМЬЯ“

2) 12 игръ и занятій для дѣтей
на больш. раскраш. и черн.
листахъ.

3) 12 отдѣльныхъ картинъ изъ дѣт-
ской жизни

4) 6 книгъ „Библиотечки Задушев-
наго Слова“

5) Маленькій русскій историкъ
Родная исторія въ рассказахъ и
рисункахъ

6) Игра — „Звѣринецъ-Лото“,
съ 28 раскрашенными фигурами.

II. ЗАДУШЕВНОЕ СЛОВО

ДЛЯ ДѢТЕЙ

СТАРШАГО ВОЗРАСТА

(отъ 9 до 14 лѣтъ)

Гг. годовымъ подписчикамъ бу-
детъ выслано:

интереснаго,
52 №№ богато иллю- **52 №№**
стрированного
журнала,

съ массою повѣстей, рассказовъ,
очерковъ, стихотвореній,
и рядъ премій и приложеній,
въ числѣ которыхъ:

1) 12 иллюстриров. кн. сочин.

извѣстныхъ писателей для юно-
шества:

М. Б. ЧИСТАКОВА и В. САМЫЛОВЪ

2) Исторія 348-ти великихъ дней,
съ массою иллюстрацій.

3) 6 кн. „Исторической Библиотекы“,
въ попочныхъ переплетахъ.

4) Альбомъ „На память“

5) Запасная книжка-календарь:
въ изящномъ переплетѣ.

6) Настольный отрывной календарь-
ежемесячникъ.

Кромѣ того, независимо отъ всѣхъ перечисленныхъ премій, при каждомъ журналѣ будутъ высылаться

для родителей и воспитателей: «ДѢТСКІЯ МОДЫ» И «ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ БИБЛИОТЕЧКА»

Подписная цѣна каждаго изданія «Задуманнаго Слова», со всѣми объявленными преміями и приложеніями, съ дост. и перес.: на годъ 6 рублей, на полгода (6 мѣс.)—3 рубля, на треть года (4 мѣс.)

2 Р.

Для годовыхъ подписчиковъ допускается разсрочка по 2 рубля: 1) при подпискѣ, 2) къ 1 февраля и 3) къ 1 мая. Съ перес. за границу годовая подп. цѣна каждаго журнала—8 рублей. При подпискѣ, во избѣженіе ошибокъ, просить указывать желаемое изданіе (т. е. ВОЗРАСТЪ).

ПОДПИСКА ПРИНИМАЕТСЯ: Въ конторахъ журнала, при книжныхъ магазинахъ Товарищества М. О. Вольфъ: 1) С.-Петербургъ, Гостиный Дворъ, 18, 2) Москва, Кузнецкій Мостъ, 12, домъ Джамгаровыхъ, и 3) Москва, Моховая ул., 22, домъ Чинова и Курьиндиной (противъ университета); ВЪ РЕДАКЦИИ ЖУРНАЛОВЪ «ЗАДУШЕВНОЕ СЛОВО»—С.-Петербургъ, Васильевскій островъ, 16-я линія, 5—7, собств. домъ, а также у всѣхъ столичныхъ и провинціаль-ныхъ книгопродавцевъ 3—1

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА 1905 ГОДЪ НА ЖУРНАЛЪ

VII Г. **НОВЫЙ МІРЪ** VII Г.
изданія изданія

Большой иллюстрированный вѣстникъ литературы, науки, искусства современной жизни политики и прикладныхъ знаній, издаваемый при участіи извѣстныхъ русскихъ писателей и ученыхъ, под редакціей П. М. ОЛЬХИНА.

Въ многихъ слояхъ русскаго общества чувствуется въ последнее время потребность въ періодическомъ изданіи, которое удовлетворяло бы болѣе строгимъ умственнымъ и эстетическимъ требованіямъ современнаго интеллигентнаго читателя, какъ въ отношеніи внутренняго содержанія такъ и въ отношеніи внѣшности, и отличалось бы отъ шаблоннаго типа иллюстрированныхъ журналовъ. Создать—при дѣятельномъ участіи избраннаго круга писателей, ученыхъ и художниковъ—такое именно изданіе ставитъ себѣ цѣлью редакція „Новаго Міра“.

ВЪ ГОДЪ 72 ВЫПУСНА,
изъ которыхъ:

1) 24 №№ „НОВОГО МИРА“,

богато иллюстрированного литературно-художественного журнала, въ Форматѣ лучшихъ европейскихъ иллюстрацій, заключающаго въ себѣ: беллетристику, поэзію, исторію, критику и статьи по всѣмъ отраслямъ знаній, съ приложеніями:

ЖИВОПИСНАЯ РОССИЯ

посвященная отчизновѣднію, исторіи, культурѣ, государственной, обществ. и экономич. жизни Россіи, съ иллюстр.

МОЗАИКА

иллюстрированный отдѣлъ прикладныхъ знаній отновѣйшихъ изобрѣтеній, съ хроникой самообразованія и со справочнымъ отдѣломъ.

СОВРЕМЕННАЯ ЛѢТОПИСЬ

иллюстрированный обзоръ текущей жизни—политической, общественной и художественной.

Выѣшность „Новаго міра“—какъ изданія, рассчитаннаго на читателей съ высокими эстетическими запросами, будетъ соответствовать лучшимъ заграничнымъ большимъ художественнымъ изданіямъ. Журналъ будетъ печататься на вѣленовой бумагѣ въ большомъ Форматѣ—*in folio*, будетъ украшенъ снимками съ выдающихся повыхъ произведеній искусства, русскихъ и иностранныхъ,—въ гравюрахъ на деревѣ, автотипіяхъ и др. репродукціяхъ по новѣйшимъ способамъ; оригинальными рисунками, портретами этюдами—черными и цвѣтными.

„Новый Міръ“ съ „Живописной Россіей“, „Мозаикой“ и „Современной Лѣтописью“ выходитъ 1-го и 16-го каждаго мѣсяца.

2) 24 №№ „ВѢСТНИКА ЛИТЕРАТУРЫ“,

выходящихъ 8-го и 23-го каждаго мѣсяца. Изданіе это имѣетъ своей задачей объединить все, что касается литературнаго міра, русскаго и иностраннаго, критику, литературныя воспоминанія статьи и корреспонденціи по вопросамъ изящной словесности, библиографіи и пр.

и 3) 24 КНИГИ „БИБЛИОТЕКИ РУССКИХЪ И ИНОСТРАННЫХЪ ПИСАТЕЛЕЙ“,

которыя будутъ заключать въ себѣ серію оригинальныхъ и переводныхъ историческихъ, бытовыхъ и социальныхъ романовъ, повѣстей, очерковъ и т. д. Изданіе это будетъ разсылаться вѣстѣ съ „Вѣстникомъ Литературы“ т. е. каждаго 8-го и 23-го числа.

ОСОБЫЯ ПРЕМІИ

Въ продолженіе года при журналѣ будутъ прилагаться:

БОЛЬШІЯ ПОЛИХРОМНЫЯ КАРТИНЫ,

АКВАРЕЛЬНЫЯ КОПИИ ВЪ КРАСКАХЪ,

наклеенныя на особые картонные листы,

ГЕЛІОГРАВЮРЫ-МЕZZOTINTO И ПР., И ПР.

Всѣ преміи къ „Новому Міру“ заказаны лучшимъ заграничнымъ полиграфическимъ заведеніямъ и будутъ представлять Большую художественную цѣнность.

Подписная цѣна
„Нового Мира“,
съ дост. и пер.:
на годъ 14 р., на
полгода—7 р., на
четверть года—

3 Р. 50 К.

Для годовыхъ подписчиковъ
допускается льготная раз-
срочка, именно—при подпис-
кѣ и ежемѣсячно, до упла-
ты всей подписной стои-
мости, по

2 Р.

Съ требованіями обращаться: въ контору журнала „НОВЫЙ
МІРЪ“, при книжномъ магазинѣ Товарищества М. О.
ВОЛЬФЪ, —С.-ПЕТЕРБУРГЪ, Гостинный Дворъ, № 18.

Отвѣтственный редакторъ П. М. ОЛЬХИНЪ—Издатели: Товарищество
М. О. ВОЛЬФЪ.

3—1

открыта подписка на 1905 г.

(VIII-й годъ изданія)

НА КРИТИКО-БИБЛИОГРАФИЧЕСКІЙ ЖУРНАЛЪ
КНИЖНЫХЪ МАГАЗИНОВЪ ТОВАРИЩЕСТВА М. О. ВОЛЬФЪ

ИЗВѢСТІЯ

по литературѣ, наукамъ и
библіографіи.

ВЫХОДЯТЪ ДВА РАЗА ВЪ МѢСЯЦЪ.

Назначеніе журнала—дать читающей публикѣ воз-
можность своевременно слѣдить за всѣмъ, что есть нова-
го въ области литературы, наукъ и библіографіи у насъ
въ Россіи и за границей. Въ этихъ видахъ журналъ
«КНИЖНЫХЪ МАГАЗИНОВЪ ТОВАРИЩЕСТВА М. О.
ВОЛЬФЪ ИЗВѢСТІЯ ПО ЛИТЕРАТУРѢ, НАУКАМЪ И
БИБЛИОГРАФІИ» помѣщаетъ иллюстрированныя статьи, и
замѣтки по вопросамъ изъ указанной области критическіе
отзывы о наиболѣе выдающихся новыхъ сочиненіяхъ, спис-
ки новыхъ книгъ и важнѣйшихъ журнальныхъ статей, рус-
скихъ и иностранныхъ, свѣдѣнія о подготовляемыхъ къ пе-
чати новыхъ изданіяхъ и пр. Особый отдѣлъ журнала пос-
вященъ справкамъ, совѣтамъ и отвѣтамъ на предлагаемые
читателями журнала вопросы.

ГОДОВАЯ ПОДПИСНАЯ ЦѢНА ЖУРНАЛА, СЪ ДОС-
ТАВКОЙ И ПЕРЕСЫЛКОЙ—1 РУБЛЬ.

Подписка и объявления принимаются въ книжныхъ магазинахъ Товарищества М. О. Вольфъ.

С.-Петербургъ, Гостиный Двор, № 18 По Невскому проспекту, Москва, Кузнецкій Мостъ № 12. Моховая ул. 22

Адресъ редакцій: С.-Петербургъ, Вас.Остр, 16 линия,
5—7 с. д.

3—1

ОТКРЫТА ПОДПИСКА

НА 1905 ГОДЪ

На дешевую, ежедневную вечернюю газету общест. жизни, литературы, телеграммъ, справокъ и объявленій

ТЕЛЕФОНЪ

УСЛОВІЯ ПОДПИСКИ:

ВЪ Т И Ф Л И С Ъ:
(съ доставкой)

для иногородныхъ:
(съ пересылкой)

На 12, 11 и 10 мѣс. 3 р. „	На 12. 11 10 м. 3 р. 50 к.
„ 9, 8 и 7 „ 2 р. 50	„ 9, 8 7 м. 3 р. „
„ 6, 5 и 4 „ 2 р. „	„ 6, 5 4 м. 2 р. 50 к.
„ 3 мѣс. . . . 1 р. 50	„ 3 мѣс. . . . 2 р. „
„ 2 мѣс. . . . 1 р. 20	„ 2 мѣс. . . . 1 р. 50 к.
„ 1 мѣс. . . . „ 60	„ 1 мѣс. . . . „ 75 к.

(Овраины—по соглашенію)

Подписка принимается съ перваго числа мѣсяца.

ВЪ РОЗНИЧНОЙ ПРОДАЖѢ НОМЕРЪ ГАЗЕТЫ СТОИТЪ 2 КОП.

Подписка принимается исключительно въ конторѣ газеты.

ТАКСА ДЛЯ ОБЪЯВЛЕНІЙ:

Строка петля на 1-й стр., или мѣсто завим. ею. —	р. 5 к.
На остальныхъ страницахъ	— р. 3 „
Траурное на 1-й страницѣ	2 р. 50 „
„ „ 4-й страницѣ	1 р. 50 „

(Многократныя объявленія со скидкой).

Редакціонныя письма и деньги просятъ адресовать на имя редактора Н. А. Грикурова, г. Тифлисъ Михайловскій пр., соб. д. № 65.

Լոյս տեսաւ

ՌԱՓԱՅԷԼ ՊԱՏԿԱՆԵՍՆԻ ԵՐԿԵՐԻ

III Հատորը, գինն է 1 ռուբլի:

Ծախուում է Կովկասի բոլոր Հայ գրադաճառների մօտ: Պահեստը Նոր-Նախիջևանում Մինաս Բերբերեանի մօտ:

վաճառուում են

Ե. ԹՈՓՉԵԱՆԻ խմբագրած պատկերազարդ

„Լ Ո Յ Ս“

ԳՐՊԱՆԻ և ՊԱՏԻ և ՍԵՂԱՆԻ օրացոյցները

ԳՐՊԱՆԻՆԸ մեծացրած դիրքով 302 էրես. բազմաթիւ յաւելումներով ու 14 գունատիպ պատկերներով: Գինը 20 կ.

ՊԱՏԻՆԸ մեծացրած դիրքով, երկու գոյնով տպած, պատկերազարդ յաւելումով: *Տախտակը* Հայ բանաստեղծների գունատիպ խմբանկարը, Արարատ և Անիի տեսարաններից: Առանձնապէս յաւելում գրքոյկ «Հայ բանաստեղծների կենսագրութիւններն ու ինքնակենսագրութիւնները»: *Մրցանակաբաշխութիւն* — 60 կտոր դիրք նշանաւոր հեղինակների գրուածքներից: Գինը 50 կոպ:

ՍԵՂԱՆԻ օրացոյց հանդէս. 650 էջ, 75 գունատիպ պատկերներով և հետեւեալ բաժիններով. օրացոյց, տեղեկատուութիւն, լիճակագրութիւն, Հայերը, բժշկութիւն և առողջապահութիւն, պատմագրութիւն, գիտութեան աշխարհից, Հասարակական հարցեր, Յիշատակներ անցեալից, վէպ և բանաստեղծութիւն, Նրգիծաբանական, Օտար գրականութիւնից, Դպրոցական, Բարեգործական ընկերութիւններ ու հիմնարկութիւններ, Թատրոն, Պարբերական մամուլ, նշանաւոր գէպքեր, Դէմքեր, Մահացուցակ, Քաղաքներ, Նրգ ու երաժշտութիւն, Պատերազմ, և խաղաղութիւն, Մեր պատկերները:

Գինը ոսկէզօծ կազմով 1 ռ. 20 կոպ. պօստ, ճանապարհահաճախով 1 ռ. 50 կոպ.:

Դիմել. Тифлисъ, Мадатовская, 15, Е. Топчяну. Արտատահմանից՝ Tiflis, Madatowskaia 15 E, Toptschian. 1—1

«ԼՈՒՍԱՅ»-ի խմբագրատանը վաճառուում են

ԳԻՒՏ Ա. ՔԱՀ. ԱՂԱՆԵՍՆՅԻ

աշխատութիւնները.

1	Աղօթատետր եւ տպ.	1903.	.	.	— 10.
	Կրօնի դասագիրք տ. ա.	1889 (սպառուած)	.	.	— 15.
3	« »	բ. տ. գ. տպ. 1891	.	.	— 25.
	« »	գ. տ. գ. տպ.	.	.	— 25.
	Տօմար և տօնացոյց Հայաստ. եկ. բ. տպ.	1894	.	.	— 50.

6	Կարնոյ գաղթը. պատմական տեսութիւն. 1891	— 10
7	Դիւան Հայոց պատմութեան. գիրք Ա. — Բ. 1780—1834 Սահակ-Մեսրոպեան մրցանակին արժանացած 1893.	2 —
8	Դիւան Հայոց պատմ. գիրք Գ. Սիմէօն կաթողիկոսի յիշատակարանը, կենսագրութեամբ, յաւելումներով ու ծանօթութիւններով, Սահակ-Մեսրոպեան մրցանակին արժանացած. 1894.	7 —
9	Դիւան Հայոց պատմ. գիրք Դ. Ղուկաս կաթող. 1780—1800 I (ընտանեկար պատկերով և վիճարկ կոնդակով) 1899.	4 —
10	Դիւան Հայոց պատմ. գիրք Ե. Դանիէլ կաթ. 1800—1808. (մի վիճարկ կոնդակով) 1902	4 —
11	Դիւան Հայոց պատմ. գիրք Զ. Դանիէլ կաթ. մ. I. 1801—2 մի վիճարկ կոնդակով. 1904.	4 —
12	Կարգ աստուածաշնորհութեան Հայաստանեայց ս. եկեղեցւոյ 35 նկարով, Ե. տպ. 1904	— 50
13	Հնից-նորից, Հնաեօս, ուղեւոր, պրակ Ա. 1900	— 30
14	Պատի օրացոյց 1902 ամի, ժամանակագր. ժ. Ի տարի.	— 50
15	Նամակագիրք. 1902.	— 50
16	Ծոցի օրացոյց 1902 ամի և յաւելում. — Առողջապահական խոհարարութիւն (սպառում.)	— 15
17	Զաքար Ղարղաձեանցի կտակը և Մշակի զառանցանքները (սպ.)	— 5

Թարգմանութիւններ.

18	Հաւատարմութիւնը ամեն արգելքների յաղթում է ֆ. Հոֆմանի 1877	— 40
19	Խաւարից դէպի լոյս ֆ. Հոֆմ. 1878. (սպառ.)	— 40
20	Դօն Քիչօտ լամանչեցի, Մ. Սերվ. 1878 (սպառ.)	— 70
21	Գեորգ Ռուլէստօն, 1879 (սպառում)	— 60
22	Երրորդ ռսկի, առակ. Լակիդէի բ. տպ. 1893.	— 10
23	Ռօբինզօն (Հրատ. Թիֆլ. տպագր. ընկերութ.) (սպառ.)	— 60
24	Չեստերտօնի ժառանգը, պատկերազարդ, 1882. (սպառ.)	1 —
25	Ակտէա. տ. Սիսօեվայի. 1885 (սպառում)	— 50
26	Եան Էրնստ Սմոլար. Ն. Նանչուկի, 1885 (սպ.)	— 20
27	Արծուի մոտամոնքը, պրօֆ. Մ. Բոգդան. 1892.	— 5
28	Դիւղի սուրբը. Սվետոպոլկ Չէխի, 1892	— 10
29	Կեանքի դպրոցը, Դիկկենսի, 1892	1 —
30	Դէպի Աթէնք, Հ. Սենկեվիչի բ. տպ. 1901.	— 15
31	Մի կտոր Հաց, Պօտապէնկօի բ. տպ. 1901	— 10
32	Որսորդ, Օ. Շրայնէրի	— 10
33	Մատուռի աւերակներում, Օ. Շրայնէրի	— 10
34	Կարա	— 5
35	Անտառապետ Ֆրեդէրիկ. Էրկման Շատրիանի, 1903,	— 40
36	Տնային բժշկարան, պրակ Ա. (Թարգմ. ընկերութեամբ Իո. Յար. և Հրատ. բժշկ. Գ. Բարեանի)	1 —
37	„ „ պրակ Բ. Թարգմ. և Հրատ. նոյն.	1 60

Տրատարակութիւններ

38	Ի. Յարութիւնեան, Հայոց գիրք 1893	1 50
39	Իշխ. Կ. Բեհրուդեան, Եուլի, 1893.	— 15
40	Ունեգաբէ, Էմանէ, վէպ Թարգմ. Յ. Լալայեանի	— 25
41	Արէր Անօ, Բուրգի լեառն, 1893	— 20
42	Ճաղարեգեան Յ. Հայոց լեզու. ա. տ. 1904.	— 30

43	Խրիմեան Հայրկի, Ճամանակ 1895	— 15
44	Սպիրի, Այծարած Մօնի Թ. Ի. Յարութիւն. 1885	— 15
45	Բակ. (Բարգէն վ.) Կիլիկիա 1896	— 10
46	Պետտուլցցի, Լինհարդ և Գերտրուդ. 1896.. . . .	1 50
47	Մելքիսեդեկ տրքեպ. Մուրատեան, Պետրոս Հանձեան պատկե- րով. 1897	— 50
48	Թ. Ա խոհարարուհի, Բ. տպ. Ճոխացրած 1904	— 50
49	Լումայ, գրական Հանդէս 1896 Ա. գիրք	2 —
50	Լումայ » » 1896 Բ. գիրք	2 —
51	Լումայ » » 1897 ա. գիրք	2 —
52	Լումայ » » 1897 Բ. գիրք	2 —
53	Լումայ » » 1898 ա. գիրք	2 —
54	Լումայ » » 1898 Բ. գիրք	2 —
55	Լումայ » » 1899 ա. գիրք	2 —
56	Լումայ » » 1899 Բ. գիրք	2 —
57	Լումայ » » 1900 ա. գիրք	2 —
58	Լումայ » » 1900 Բ. գիրք	2 —
59	Լումայ » » 1901 ա. գիրք	2 —
60	Լումայ » » 1901 Բ. գիրք	2 —
61	Լումայ երկամեսայ Հանդէս 1902 տարեկան	6 —
62	Լումայ » » 1903 տարեկան	6 —
63	Լումայ » » 1904 տար. բաժնեգին	6 —
64	Յ. Պարոնեան, Ծիծաղ պատկերով. 1899	1 25
65	» Արեւել. ատանաբարձ կատակ. 1901	— 50
66	» Քաղաքավար. շնամները, 1901.	— 75
67	Ի. Յարութիւնեան, Ստեփանոս Պալասանեան	— 25
68	Ի. Տէր-Կարապետեան, խաչատուր Արտեան, սպառ.	— 60
69	Յարութիւնեան, Աշակերտի յուշատետրը	— 30
70	» Զգացմունքների աշխարհ.	— 30
71	Յարութիւնեան, Մեղիք Իսուփ	— 25
72	Մ. Եփրայիմ, Ուրացողը, Թարգ. Իս. Յարութիւնեան	— 20
73	1901 Ս. Էջմիածնի ժ. Զ դարադարձը.	— 25
74	Եր. Հաճաղիկ, Մկրտիչ Եմին.	— 60
75	Կարաէնիկո, Կղր երաժիշտը Թարգմ. Մուշէ վրդ.	— 60
76	Զորրորդ դարու Հայ եկեղեցին	— 20
77	Եր. Հաճաղիկ, Նոր-Նախիջևանի ա. խաչ վանքը	— 40
78	Ի. Յարութիւնեան, Իմ օրագիրը.	— 20
79	Մեծ Ներսէս.	— 25
80	Դ. խաչկոնց, Հայոց կրօն, բանաստեղծութիւնը	— 60
81	Ի. Յարութիւնեան, Կին վիպադիր Ե. Սպիրի	— 10
82	Օր. Ն. Աղանեանց, (Թարգմ.) Սև Հացեր. Բ. տ.	— 5
83	Կարաէնիկո. Դատաստանի օրը. Թարգմ. Մուշէ վրդ.	— 40
84	Կ. Կոստանեանց. Հարժի տարեգրութիւնը Հայոց մէջ. 1902.	— 20
85	Գարեգին վ. Յովսէփեան Մանրանկարչութեան արուեստը Հայոց մէջ 1902.	— 25
86	Ներսէս Մեծի յաջորդներ 1902	— 25
87	Մ. Գլորիի. Չէկաշ. Թարգմ. Մուշէ վրդ.	— 20
88	Քուչակ Նահապետի երգերը. Յով. Թադէոսեան	— 15
89	Սահակ Պարթև	— 25
90	Ապուշը, Ժորժ Խալարբի. Թարգմ. օր. Նուարդ Աղանեանց. Բ. տպ.	— 5
91	Վարժապետը. Թարգմ. Լ. Մ. Ա.	— 5
92	Հաղարան Բլբլու. Ե. Թումանեանց	— 30
93	Պատմական պատկերներ. Եր. Հաճաղիկ 1903	— 60
49	Ժ. Ժ. Ռուսոս, Իմի. Լ. Թ. Իս. Յարութիւն. 1904.	— 50
95	Խորէն արք. Գալֆայեան ԼՆալբ. Աղցմիքը. Եր. Հաճաղիկ. 1904.	— 60

96	Հերոստրատ, Լուգվիգ Ֆուլգայի, Թարգմ. Տ. Վ. 1904.	— 50
97	Կանոնք ժողովոց. Մ. Ա. 1904	— 55
98	Ուղեղի նորոգումը. Փ. Գիկելի Թարգմ. Օր. Նուարդ Աշանեան, 1904	— 0
99	Գլխուժիւն " " " " 1904	— 5
100	Գ. Ե. Սրուանձտեանցի երկասիրութիւններ. Լ. Համով—Հոտով 1904.	1 25
101	Ալեմգիր վէպ Վ. Փափազեանի. 1904	— 50
102	Սուտի հոգեբանութիւնը. Գար. Ենգ. 1904	— 10
103	Հայրեր և զաւակներ. Ի. Տուրգենևի Թարգմ. Մուշե. վ. 1904	— 75
104	Կօնան Դոյլ. Բանական ինչպէս ազատեցի. Թարգմ. Տ. Վ. 1904	— 15
105	Ագերֆէզա. վէպ Վ. Փափազեանի.	— 50

Մամուլի տակ են

106	Դիւան Հայոց պատմութեան, Գիրք Ը. և Թ.
107	Եղիշէի պատմութեան բնագիրը.
108	Հայ Գրչագիրներ.
109	Կանոնք ժողովոց Մ. Բ.
110	ս. Լուսաւորչի իւղաներկ մեծագիր պատկեր.

Պատկերներ

Պետրոս Շանեան	— 10
Յակովբ Պարոնեան	— 10
Արդար Յովհաննիսեան	— 10
Աւետիք Ղուկասեան	— 10
Գարեգին եպս. Սրուանձտեանց	— 10
Լուսնայի պոստկարտ.	— 5

Հոյս տեսաւ և ի ցոյց է դրուած Գենդրո-
նական գրավաճառանոցում

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԵՒՈՐՉԻ

Իւղատիպ (96×66 սանտ.) մեծադիր պատկերը,
տպուած Հայպրիգի էմիլ Պինկաուհշանաւոր
գործարանում 14 գոյնով:

Պատկերները կստացուին մինչև Դեկտեմ-
բեր ամիսը: Գինն է առանց ճանապարհի
ծախքի 3 ռուբլի:

Ցանկացողները բաժանորդ կարող են
գրուել այժմէն վճարելով 1 ռ., իսկ մնացեալը՝
պատկերը ստանալիս:

ԳՐԻՏ Ա. ՔԱՀ. ԱՂԱՆԵԱՆՑ.

Լ ՈՒՄԱՅ

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍԸ

Առաջիկայ 1905 թուին կհրատարակուի նոյն ծրագրով և հետևեալ աշխատակիցների մասնակցութեամբ. Աղանեանց օր. Ն., Բարխուդարեան Մկրտիչ, Բերբերեան Մինաս, Եզեան Կարապետ, Ենգիբարեան Գարեգին, Կոստանեան տ. Տիրունի, Ղազարեան Մկրտիչ, Մանաս. Ս., Մուշէ Վ., Մուրացան. Յարոյ Նիկ., Շահագիզ Երուանդ, Շիրվանզադէ, Չիլինկարեան Արշակ, Չիլինկարեան տ. Ջապէլ, Պատրիկ, Պոռնեան Պերճ, Վանցեան Գրիգոր, Տ. Վ., Փափազեան Վրդանէս, Զարամեան Նիկողայոս, Զաքեբերունի, Զննասէր, եւայլն եւայլն:

Տարեկան քաժանորդագիւնն է Ռուսաստանում 6 ռուբլի ճանապարհահախփով եւ տուե հասցնելով, իսկ արտասահմանում 20 ժրանկ:

Բաժանորդագրութիւնն ընդունուած է Թիֆլիսում «Լումայ»ի խմբագրատանը, Պօլիցէյսկի փողոց, 13 և Կենտրոնական գրալաճառանոցում:

Մեր գաւառական գործակալները

ԱԼԷԲՍԱՆԴՐԱՊՕԼ. պ. Հայկ Սարոյեան
ԲԱԳՈՒ. Արժ. Եղիշէ ա. ք. Գեղամեանց
» Ներսէս ք. Տէր Կարապետեան
պ. Արմենակ Յակոբեան
« Գրալաճառանոց Сотрудникъ
ԳԱՆԶԱԿ. պ. Յովսէփ Խօջայեան
» արժ. Յուսիկ ք. Վերդեան.
ԿԱՐՍ. » Մինաս ա. ք. Տէր-Պետրոսեանց
ՆՈՐ ՆԱԽԻՋ. արժ. Պօղոս ք. Բեդեկեան
ՋՈՒՂԱՅ. պ. Գէորգ Աղամալեանց
ՌՈՍՏՈՎ. պ. Մինաս Բերբերեան
Վ. ԱԳՈՒԼԻՍ. Արժ. Մելքիսեդէկ ք. Թումանեանց

Յայտարարութիւնների տոյը արժէ 10 կոպէկ:

Խմբագրութեան հասցէն. Тифлисъ, Редакция
журнала „ЛУМА“, արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction
du journal armenien „LOUMA“.

Խմբագիր Հրատարակիչ ԳԻՒՑ Ա. ԴԱՆ. ԱՂԱՆԵԱՆՑ

ԲԱԳՈՒ, Գրալաճառ Սամսոն Յարութիւնեանի մօտ «Լումայի»
բաժանորդագրութիւնն չէ ընդունուած:

